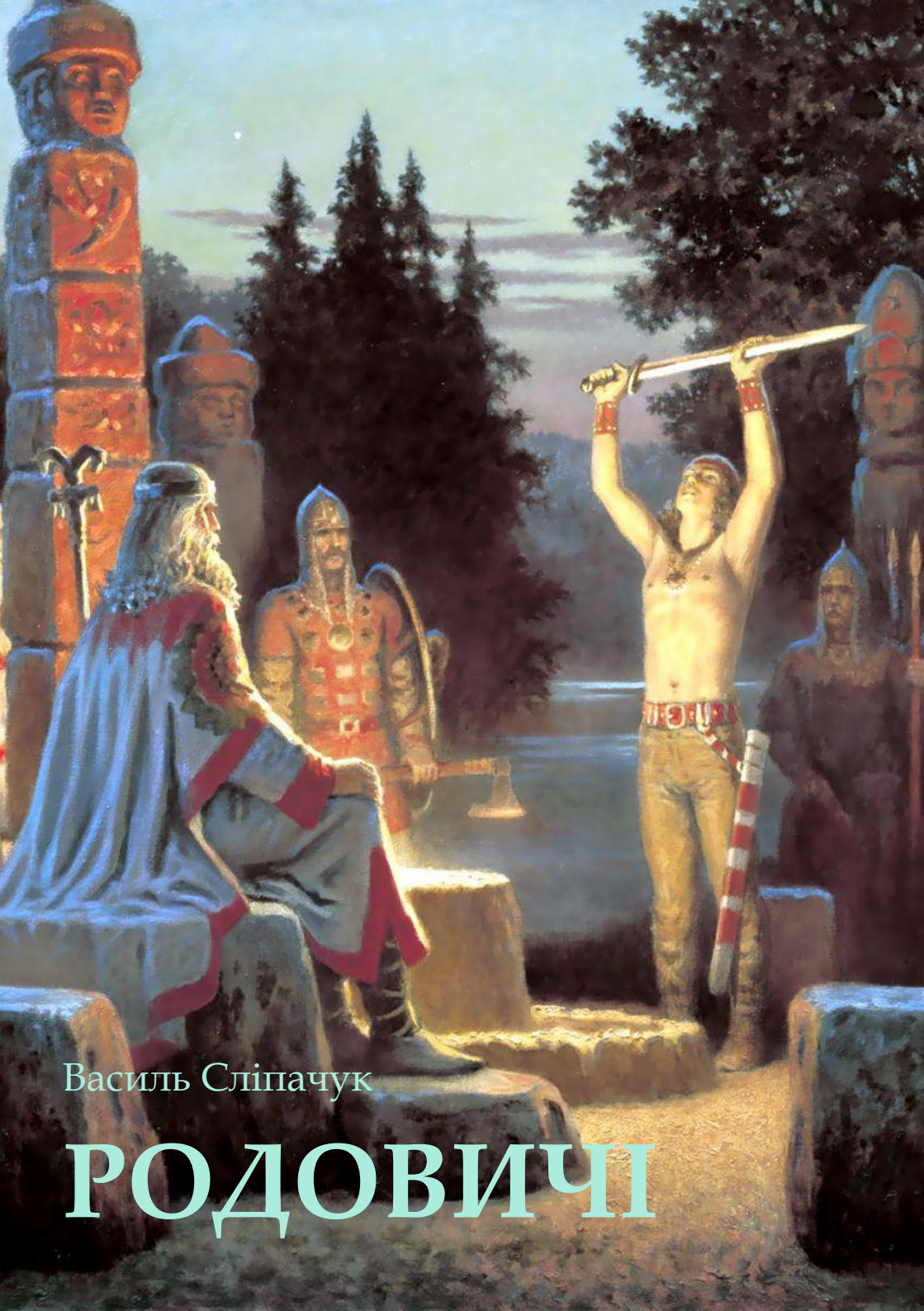

Василь Сліпачук

РОДОВИЧІ

Василь Сліпачук

РОДОВИЧІ

ПОВІСТЬ

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художник
ІВАН ПРИНЦЕВСЬКИЙ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1991

@print 2010

ЗМІСТ

ЗНАК БОГІВ	4
КРИЛАТІ ПТАХИ СОНЦЯ	18
БОЙОВИЙ КЛИЧ РОДУ ОГНИЩАН	40
ЧЕРВОНИЙ МЕЧ ПЕРУНА	58
ДИКЕ ПОЛЕ	76
ОРДА	91
ВТЕЧА	107
УЗДОВЖ ВЕЛИКОЇ РІЧКИ	124
ВОЛЬНОМУ – ВОЛЯ	138
ЗА ЗЕМЛЮ РУСЬКУ	146
ВОГНІ НА ПАГОРБАХ	153
ПОЄДИНОК	190

ЗНАК БОГІВ

Вони з'явилися зненацька. У зблисках призахідного сонця вітрила видавалися лиховісно багряними і безжально грізними. Ще якусь мить тому річка спокійно і упокорено несла свої води між зеленими берегами, усе навкруг було таке знайоме, вигріте у сяйві згасаючого дня: піщана коса, вузька й сліпучо-біла, мов покинутий довгий меч; лелеки, що вбрід повагом переходили заплаву, раз у раз закидали догори дзьоби, поклацували ними, роздували шиї, і давкий клекіт вилітав з них; корч унизу, під кручею, уже затінений, випручував над водою покручене коріння...

І враз усе змінилося, мовби з-під тих ще далеких вітрил вирвались тугі клубки вітру, звихрились над водою, збурили її, прошелестіли в деревах і травах... Лелеки зірвалися летіти, а вітер заламував крила, не пускав у небо. Хвиля перехлюпнула через косу, злизала її чисту білість, і вже зник, потонув у річці меч, а залишилась тільки вузька смуга мокрого ріску. Корч захитався у воді, знесилено відбиваючись від хвиль, а вони все накочувались, накочувались... Вітер... Вітер... А може, то тільки видалося Роськові? Хотів упевнитись, бо звівся на коліна, широко розкинув руки, щоб і його зачепив отой розгонистий струмінь, зрушив з місця. Але ні, нічого не відчув, навіть легкого поруху.

То що ж то була за сила, яка збурювала річку, розгойдувала дерева, заламувала крила лелек?

Не вітер, ні. Бо хіба ж міг він минути оцю високу кручу, пробігти лише низом, між берегами, і в безсиллі зачахнути десь у хащах верболозів та очеретів? А може, й справді усе це йому привиділось від довгого і пильного вичікування та вистежування?

Ще вдосвіта заліг він на високому березі, що стрімчаком навис над водою, серед густих, ніким не потолочених трав. Затаївся, виважував кожен рух, щоб жодна травинка не здригнулася, щоб чужинський вивідувач не помітив його. Тільки очі мовби жили окремо, самі по собі, чіпко й прискіпливо видивлялись на навколишність, а найпильніше у верхів'я річки.

Щоразу, коли його погляд наштовхувався на далеку смугу лісів, куди вгонилася гострим жалом річка, жаринка тривоги спалахувала в грудях і рука мимоволі стискала руків'я короткого меча... Саме звідти, з верхів'я ріки, можна було чекати небезпеки, несподіваної і навальної. Десь у тих далеких лісах, серед боліт, жили племена, які вміли скрадатися нечутно, мов духи. Час від часу вони виходили до води. Захмелілі від простору й роздолля, розкладали вогнища, стрибали навколо них

і гуртом скрикували щось. Ці їхні крики линули над річкою, билися об круті береги, долітали до селища. Тоді його жителі залишали всі свої справи, брали до рук зброю, виходили на кручу і мовчки дивилися на далекі вогні...

Бувало, що лісові пришельці помічали їх, теж підходили до води і знову кричали усі одним гуком, але тепер уже щось погрозливе, й вимахували замашними палицями, націлювалися з луків. Дехто з них у нетерплячці войовничого запалу випускав стріли, але вони не долітали навіть до середини річки, і вода поглинала їх без сліду.

Найчастіше все і закінчувалось погрозами та викрикуванням. Мовби впевнившись у незворушності й нелякливості селищан, лісові люди ще якийсь день чи два освітлювали вогнями річку, хлюпались у її водах, а потім, ніби втішивши свою дику вдачу погрозами та шумом хвиль, зникали в хащах і трясовинах. Тільки залишались після них на зелених луках чорні пропалини від вогнищ. Наче темні очі мороку, вп'ялися вони у землю, сонце випалює — не випалить, дощі вимивають — не вимиють.

Аж поки не запорошить їх снігом, а потім весняна вода не викрутить, не забере з собою.

Та не завжди ті вихідці з хащ зникали безслідно. Під прихистком ночі підкрадались до самого селища. Без жодного звуку з'являлися вони біля хиж, хапали дітей і жінок, вражали стрілами чоловіків. Тоді зчинялися то в одному кінці, то в іншому запеклі січі, мов чорні вихори закручувались у ночі. Селищани боронилися люто й відважно, і нападники не витримували ударів їхніх залізних мечів та довгих списів, перегукуючись пронизливими голосами, тікали до лісу. Тільки тріск гілок та волання полонеників виказували шлях їхньої втечі. Переслідували викрадачів затято, але іноді такі погоні закінчувалися нічим. Лісові люди знали усі стежки й схованки, там були їхні боги і духи, які боронили їх, заводили переслідувачів у такі хащі, що вони могли загинути. Боги лісових людей перегороджували їм шлях то купою колод, то проваллям або драговиною, попереджували моторошним виттям, висікали на верхів'ях дерев синій вогонь...

Якщо ж знаходився сміливець, який не зважав на всі ці застереження і мечем розчищав дорогу, вогонь падав донизу, і в його спалахах згоряли всі... Ніхто не наважувався кидати виклик чужинським богам. Тому, мабуть, марність переслідування і не викликала розпачу, бо ж що вони могли вдіяти супроти невідомої сили, яка таїться в кожному дереві, в кожному болоті й урвищі.

Суворість життя селищан, постійне очікування небезпеки не залишали місця для розпачу й зневіри, тільки щоразу після такого нападу гризла воїнів невідомість, бо ніхто не знав, чия хижа залишилася порожньою, чию милу ладу чи дитину поглинули хащі.

Після січі й погоні воїни ніколи не поверталися відразу. На краю селища, не від річки, а від лісу, ріс Перунів дуб. Так називали його, бо

грізний бог залишив на ньому свій жорстокий знак. Ударом вогненної стріли пробив він його стовбур зверху донизу. Сталося то давно, не за пам'яті тих, хто нині живе.

Давно Перун кидав свої стріли, так давно, що ніхто й не знав, що це за знак. Може, гнівався він на людей, може, од ворогів боронив, а може, змагався з чужинськими богами? Може, про це щось відомо віщунові, який не знати й відколи живе у печері під дубом. Але хто наважиться випитувати у нього про наміри богів? Про це навіть подумати ніхто не насмілиться.

Віщун має велику силу, він здатний зупинити вітер, скрутити усі його довгі невидимі віхті в один клубок і кинути так, що він валитиме дерева, зриватиме з хиж дахи, виб'є до самого дна яму в річці, й вода крутитиметься по краях з шаленою швидкістю, аж поки не вирветься, зіпнеться стовпом і, закручуючись внизу білим вихором, витікатиме через заплави, луки та ліси кудись у безвість...

Росько навіть подумки боявся наблизитись до Перунового дуба, не кажучи вже про печеру віщуна.

Це був підсвідомий страх. Навіть не страх, а тривога, що охоплювала його щоразу, коли він сам чи з хлопчаками опинявся неподалік від житла віщуна.

Тривога виникала нізвідки, може, виростала з нього самого чи з хмар, дерев, трави. Але відчуття це було таке сильне, таке непереборне і незрозуміле, що він зупинявся, тільки уздрівши пробитий блискавицею дуб, і мимоволі задкував, водночас шукаючи захистку. Росько помічав, що таке відчуття охоплює не лише його, не лише таких, як він, а й дорослих чоловіків. І кожного стримував не тільки страх перед невідомою карою, не тільки зустріч з віщуном, а щось інше, щось сильніше. Але що може бути сильніше за страх?

Росько тоді не дошукувався відповіді на це запитання. Та й зріло воно в ньому без слів, то душа його жадала знати... Уже потім дізнався, потім... Дізнався, що то кожного зупиняв страх не за себе, а кожен боявся своїм приходом, несподіваною появою порушити святість місця, стати просто так перед богом і завадити віщунові, який у цей час, може, благає милосердя в нього для всього роду. А його закони забороняли наближатися до цього місця, звертатися першим до того, хто приносить їм жертви, хто віщує їхніми вустами про те, що чекає родовичів завтра...

Росько порушив цей закон. Порушив і був покараний. Вороги забрали неньку і сестричку...

— Куди ти... там смерть!.. Зупинись, не гніви богів!

Це був віщун. Тільки тепер Росько помітив, що стоїть біля Перунового дуба, у володінні грізного віщуна. При згадці про гнів богів він випустив з рук палицю і впав ниць на землю. Вона була вогка й холодна, але хлопець не відчував того, бо розпач краяв серце, бо страх перед богами і тим, хто приносить їм жертви, відібрав усі сили.

Повз нього до лісу, важко дихаючи, пробігли воїни їхнього роду. Вигупування їхніх кроків ще довго чув Росько. Земля гула від тупоту людських ніг, немовби під ними була порожнеча. Здавалося, обіпреться зараз руками, натисне, і земля провалиться під ним...

Здалеку, приглушені деревами, долинули бойові вигуки, розпачливі жіночі зойки. Росько стрепенувся, підвів голову, та відразу ж і опустив, бо віщун глянув на нього й щось промовив уривчасто й погрозливо.

Воїни повернулися не скоро. Уже прибилася донизу нічна темінь, розповзлася попід кущі та у виярки, уже і вітер стих, погнав важкі хмари з дощем туди, де мало сходити сонце, мовби перегороджуючи йому шлях.

Росько почув ходу воїнів, які поверталися, і уже ніяка сила, ніякі заборони віщуна не могли змусити його сидіти непорушно на землі. Підхопився, протер долонями очі, мовби від того вони мали б стати зіркішими, ступив раз, ще і ще назустріч.

Розпалені сутичкою з лісовими людьми, воїни прямували до Перунового дуба, ще зривалися з їхніх вуст хрипкі нерозбірливі слова.

Йшли тісним гуртом, але Росько помітив, що це були самі чоловіки, жодної жіночої постаті, жодної, тільки озброєні чоловіки. На схрещених списах несли поранених чи порубаних. Обличчя у них були темні, мовби накрила їх нічна чорнота.

Матері не було, її не відбили у тих лихих людей, і вона вже ніколи не повернеться з лісів. Звідти ніхто ніколи не повертався. І від усвідомлення цього в Роськових грудях наростав такий важкий і розпачливий крик, що він аж похитнувся. Очі його зустрілися з поглядом віщуна, твердим, владним і водночас якимсь жалібним, хлопець крізь зціплені зуби лише тихо вимовив:

— Мамо... мамо!..

Віщун повернувся до воїнів, помахом руки зупинив їх і показав:

— До дуба... до дуба!..

Воїни сходились до Перунового дуба, тісно всідалися круг нього. Тільки віщун і Росько стояли віддалік, але на них ніхто не зважав.

Ось воїни оточили Перунів дуб, усілися пліч-о-пліч, лише списи та мечі стриміли над ними. Усе це діялось у настороженому мовчанні. Росько не впізнавав чоловіків, яких щодня зустрічав у селищі і які брали його з собою на полювання, на риболовлю, вчили ставити сильця на звіра і птаха, ступати нечутно, скрадатися непомітно. Хотіли зробити його добрим воїном роду. А стати ним дуже важко: треба бути сильним і витривалим, битися мечем, кидати списа і влучно стріляти з лука.

І нехай поки що Росько б'ється дерев'яним мечем, кидає замість списа довгу тичку і стріляє не з бойового лука, жоден з його ровесників не зрівняється з ним у цьому. Не раз ловив він схвальні погляди дорослих. Він і справді переважав своїх ровесників силою й спритністю. Росько — добрий вивідувач, уміє розрізняти звірині сліди, помітити ледь видний відбиток людської ноги. Навіть може сказати, яка та людина на

зріст, поспішала вона чи йшла спокійно, втомлена чи сповнена сил. У нього міцні ноги, і він може йти від сходу сонця до заходу. Йтиме без спочинку, тільки треба двічі напитись води. Ось і зараз, коли б його послали, він вистежив би тих викрадачів, може поклястися богами, що вистежить. Нехай тільки накажуть...

Та на нього ніхто не звертав уваги. В усіх такі відчужені й непривітні обличчя, якби не оцей дуб і віщун, то Роськові здалося б, що він потрапив до зовсім незнайомих людей.

Нарешті з-поміж воїнів підводиться старійшина Родь. Він повертається до віщуна і здіймає над собою спис. З його широких грудей вихоплюється хриплий крик, не погрозливий і войовничий, а мовби благаючий.

Віщун простягає перед собою руки і йде до дуба. Воїни розступаються перед ним, збиваються ще тісніше. Віщун опускається на коліна, притуляє губи до стовбура, і десь угорі з чорної обсмаленої розколини дуба вилітає сильний і чистий звук.

Почувши його, воїни заворушилися, легенький схвальний гул прокотився між ними. Той звук був добрим знаком, його сила і дзвінкість свідчили, що боги не гніваються на їхній рід, що жахлива ніч минула і більше не повернеться. Тож хіба можна стримати радість, тож хіба не вимовлять вуста подяку богам, милостивим до їхнього роду?

Тільки Росько стояв самотній і забутий. Той божий знак мовби не досяг його слуху, нічого не зворушив у його душі, не було там ні вдячності, ні полегшення. Хоча й жевріло в ній невиразне сподівання, що ось зараз воїни побачать його, кволого і нещасного, схоплять зброю й підуть у лісові нетрі, знайдуть і відіб'ють матір та сестричку...

Він би віддячив їм усім, день і ніч полював би на звіра, ніщо його не зупинило б, ні дощ, ні вітер. Багато б приніс дичини, наловив би і риби, а мати підсмажила б у хижі, на вогнищі. А може, розпалили б і надворі, біля хижі, щоб шугало вище дерев, щоб у всіх пожадливо тремтіли ніздрі від запаху смаженої дичини. Чоловіки, жінки й діти, навіть немічні діди сиділи б круг вогнища й чекали на пригощення. Нехай би всі бачили, який Росько вдачливий мисливець... Мати роздавала б кожному великий шмат м'яса... Богам він теж приніс би жертву... Та не посмів уголос вимовити ці думки Росько.

Біля дуба знову все затихло. Старійшина поклав руку на плече воїну, який сидів біля нього, той своєму сусідові. Так клали воїни руки на плечі один одному, аж поки тому, який сидів скраю, уже не було кому покласти руку. Тоді він посидів якусь мить нерухомо, заплющивши очі, мовби дослухаючись до чогось у собі. Легенько хитнувся в один бік, у другий, а потім підвівся, залишив на землі меч і, широко, легко ступаючи, подався до селища. Росько знав навіщо: воїни роду послали його дізнатись, кого цієї ночі не стало в хижах. Його було послано по лихі вісті, і ніхто не відав, на кого вони впадуть, чиї плечі зігнуться від горя. Але хтось мусив піти, і вибір випав на того воїна.

Коли він повернувся, усі опустили голови, щоб передчасно не побачити гіркого присуду. Посланець нахилився до найближчого воїна й тихо вимовив слова. Коли вони дійшли до старійшини, той підвівсь і подивився туди, де стояв Росько. Тоді всі воїни теж звелися на ноги й звернули погляди на хлопця.

Старійшина міцніше стис списа, навіщось махнув ним вгору-вниз і рушив до Роська. Йшов повільно, важко переставляючи ноги. Росько дивився на нього зляканими очима, і йому дуже хотілося, щоб той не дійшов до нього. Відчував, що тремтять губи, але нічого не міг вдіяти і притулив руку до рота. Сльоза скотилася по щоці, й земля гойднулася під ногами. Це вже був вияв слабості.

Старійшина невдоволено супив густі брови. Прискорив кроки. Наблизився і поклав на плече йому руку. Росько всім тілом припав до неї. І йому здалося, ніби рука старійшини легенько стисла його плече.

Справді, то йому тільки здалось, бо голос старійшини звучав твердо, суворо:

— Рід не забуде тебе... Кожен з цих чоловіків буде тобі батьком... У кожній хижі ти знайдеш кусень коржа, ковток води і тепло вогнища...

Старійшина говорив неголосно, повільно й чітко вимовляючи кожне слово. І звертався тільки до Роська, не питаючи згоди у воїнів, не шукаючи у них підтримки чи підтвердження своїх слів. Його вустами промовляв давній покон[1] племені. З давніх часів так велося, що рід брав під свій захист того, хто залишався одинаком, хто ще не ввійшов у силу, щоб прогодувати себе. Так велося здавна, і ніхто не міг відступити від цього покону: ні старійшина, ні віщун, ні жоден з чоловіків роду.

Старійшина подумав і додав:

— Ти можеш називати мене дядько Родь... Я сам учитиму тебе... Ти станеш воїном і мисливцем... Двері моєї хижі відчинені для тебе завжди...

Серед воїнів слова старійшини викликали схвальні вигуки, вони підійшли ближче, кожен хотів поплескати по плечу того, кого взяв під свій захист старійшина роду. Це була велика честь, і серце Роська сповнилось гордістю. На якусь мить забулися жахи сьогоднішньої ночі, і він усміхнувся. Не знаючи, як виказати свою пошану і вдячність, нахилився і подолом сорочки витер піхви меча, що висів на поясі старійшини. Меч був великий і важкий, діставав мало не до самісінької землі. Він попросить, щоб старійшина і йому викував такого ж...

Тепер ніхто не посміє образити Роська, тепер ловитиме рибу і полюватиме в найкращих місцях, скрізь, де йому заманеться, і ніхто, навіть княжий посадник, не заборонить.

Віщун теж чув слова старійшини, але не підійшов до гурту, тільки дивився на хлопця незмигно. Не було в тому погляді ні схвалення, ні жалю, лише загадковість. А може, дивився і не на нього, але все ж його погляд бентежив Роська.

[1] П о к о н — звичай, закон.

Уже коли старійшина намірився рушити до селища, віщун знову нахилився до дуба, припав губами до його стовбура, і дзвінкий звук полинув догори. Торкнувся одним краєм Роськової душі, і йому здалося, ніби той звук народився в ньому. Він навіть притулив руку до грудей, мовби сподіваючись відчути його напружене тремтіння.

А віщун усе видмухував звуки, обличчя і шия у нього почервоніли. Розбуджений цими звуками, десь з верхів'я дуба вихопився кібець, закружляв над людьми, широко розпростерши крила.

— Це боги подали знак,— віщун підвівся і обернувсь до гурту.— Це добрий знак! Боги схвалюють твої слова, старійшино Родь. Вони помітили цього хлопця і подали знак. Дивіться і пам'ятайте усі,— віщун простяг руку й показав на хижого птаха.— Це воля богів...

Росько стежив за кібцем наляканими очима, йому хотілося, щоб птах швидше полетів. Нехай летить, поки віщун не викликав ще якихось духів. Роськові незрозумілими були слова віщуна, і він ніяк не міг второпати, чому всі так захоплено дивляться на нього. І того кібця хлопець сприймав не як живого птаха, що його можна й поцілити стрілою, а як породження духа. І створив його віщун з чистих звуків, які невідомо звідки виникали.

Птах кружляв над ними, то піднімаючись високо в небо, то падаючи так низько, що Росько бачив кругле око, в якому клекотіла темна лють. Зник кібець так само раптово, як і з'явився,— грудкою впав у гущавину дуба, тільки сухий торішній листок зірвався з дерева, погойдався-погойдався і ліг біля Роськових ніг. Той аж відсахнувся: «А може, це кібець став уже сухим і жовтим листком? Може, так зробив віщун?..»

Глянув на дядька Родя і помітив, що той теж збентежено дивиться на дубовий листок. Росько мимоволі притулився до нього. Старійшина перевів погляд на хлопця, упівголоса промовив::

— Велику силу має віщун нашого роду... Ходімо, ходімо, хлопче, нехай розмовляє з богами...

За річкою, далекими лісами вистромив довгі червоні списи бог сонця. Він піднімав ними небо все вище й вище. І в сині розколини звідти на землю лилося світло. Річка, дерева, листя, трави вбирали його в себе — і навкруг відразу виднішало. Світло наближалося і до них. Роськові хотілося підставити під нього долоні, відчути ту мить, коли воно вдариться об них і розіб'ється на сяючі бризки.

Дядько Родь поклав йому на плече руку, легенько підштовхнув, і він слухняно пішов до селища. Віщун щось вигукнув їм услід, але страх у Роська вже минув, відчував позаду дихання старійшини... І все ж мимоволі прискорював ходу.

Від цього дня він майже не відходив од дядька Родя. Ніч, коли лісові люди забрали з собою матір і сестричку, потроху забувалась, її заступали собою інші дні й ночі. Інколи хлопцеві здавалося, що тієї ночі й зовсім не було, що все те сталося не з ним. Та й ніхто не нагадував йому про ту ніч. Тільки віщун... Ні, він не промовив до Роська жодного слова,

навіть не наближався до хлопця, але його погляд дедалі частіше зупинявся на ньому. Він був прискіпливий і мовби оцінюючий. І сховатись від нього не було куди, переслідував скрізь. І наче притягував до себе, кудись кликав і манив. Але куди, Росько не знав. Це викликало в душі хлопця неспокій і збентеження.

Інколи його охоплювало відчуття, що поруч з ним хтось є, невидимий, легкий, з нечутною ходою. Коли він різко зупинявся, той невидимий налітав на нього і дихав у потилицю тепло й часто. «Може, віщун приставив до мене якогось духа?» — жахався хлопець. І позбутися його ніяк не вдавалося. Росько уже пробував. Цього його навчала ще мати, він знав, що треба йти берегом, йти, ні на що не зважаючи, а потім стрибнути у річку. Дух за тобою не поженеться, у воду не пірне, бо ж легкий, от і сидітиме, чекатиме на суші. А ти собі під водою пливи-пливи, потім тихесенько виберись на берег і чимдуж тікай від того місця, де залишився дух. А найкраще — взяти очеретину, залізти у воду, виставити її й дихати. Дух, хоч і примітить твою схованку, але довго не витримає, бо страшенно не любить залишатися самотнім. Пройде мимо людина, птах пролетить, звір пробіжить, дух і подасться за кимось. Йому ж однаково, тільки аби жива душа була...

Якщо хлопцеві вдавалося позбутися свого невидимого супутника, то почував себе таким хитруном і сміливцем, що не міг стримати усмішки. Але хвалив себе подумки, бо духи не люблять, коли над ними глузують. У такі дні він особливо стерігся, щоб не потрапити на очі віщуна. Коли той з'являвся у селищі, то боявся навіть глянути в його бік. Від усієї високої худої постаті, довгих кістлявих рук, якогось всевидющого погляду віяло загадковістю й відлюдькуватістю. Був не схожий на жителів селища ні з вигляду, ні мовою. Коли змагався із злими духами чи справляв тризну, то з його грудей вилітали слова, яких майже ніхто не розумів. Нічого не вимагав від жителів, навіть полотна собі на вдяганку. Це було тим більш дивно, що з'являвся перед людьми у довгій чистій сорочці.

Віщун нічого не мав від них, але служив родові віддано й покірливо, нікому не відмовляв у проханні вигнати з хижі злих духів, випросити у богів прихильності та ласки у своїх справах, а може, й кари відступникові від звичаїв свого племені.

Мало кому випадала нагода побувати в житлі віщуна, де під землею хоронив він бога. Але усі, хто хоч раз заглянув у його житло, виповзали звідти нажахані й безмовні. Та, видно, не могли довго відмовчуватись, носити в собі страшні видива тієї печери. Якась сила нуртувала в них, бо оповідали родичам, сусідам, що вигляд Перун має грізний і войовничий. І вгруз він нібито по пояс у землю, а погляд його очей такий іскрометний, що видається, наче ось-ось з них полетять блискавиці. Тільки ворухнись, тільки не схили покірливо голову — враз вдарить у груди і спопелить. Ніхто не міг витримати того страхітливого погляду, не народився ще в їхньому роду такий зухвалець.

Хоч бачити нікому не випадало, але дехто наважувався твердити, що в ніч, коли боги розбивають небо і кидають його уламки на землю, віщун, щоб вони не впали на селище, йде на річку, щоб ублагати Перуна, напуває його кров'ю тварин... Як він на них полює, чим приманює, невідомо, але вхід до печери перепиняли величезні оленячі роги, а всередині вся долівка була вистелена вовчими та ведмежими шкурами. І дух там від цього такий важкий, що голова наморочиться і ноги не тримають зайшлу людину.

Кожен із селищан знав, що бог сам вибирає собі жертву й поживу, а віщун тільки виконавець його волі. Рід поклав на нього всі свої надії, всі свої сподівання, звірявся в усьому. Тільки йому одному було відомо, яку жертву вимагають боги, тож нехай здобуває її будь-яким способом, у будь-якому місці, в небі чи на землі, на волі чи в лісі... І тому, коли в селищі раптом зникав собака, то всі вдавали, що його взагалі не було, ніхто навіть натяком не насмілювався запідозрити в чомусь віщуна. У грімкотливі ночі собаки тулилися до людського житла й стиха скавучали. Не вили, не гарчали загрозливо, а тільки скиглили приречено й тихо, відчуваючи незрозумілу тривогу та невідворотну небезпеку.

Роськові теж у такі ночі було лячно. Його порожня хижка наповнювалась шемранням, нерозбірливими звуками, що перекочувалися по долівці, залягали в темних кутках, скупчувалися під дошками, на яких він скоцюрблювався. Міцно заплющував очі, гадаючи, що так стане непомітним, але звуки повнішали, ставали мовби довгими м'якими пальцями, які обмацували усе в хижці, непомітно підбиралися до нього, тицяли в боки, в очі. Його починало дрібно, нестримно тіпати. Не витримував, схоплювався, видирався з тих чіпких пальців, відмахувався від тих доторків, бурмотів тремтячими губами: «Цур вам... цур вам!.. Не чіпайте мене!..» Кидався до вогнища, що блимало жаринками, і, хапаючи ротом повітря, роздмухував їх. Добрий дух вогню прокидався, зводився на весь свій великий зріст, вимахував сильними руками, помічав нажаханого Роська і накидав на нього своє світле корзно. Воно було невагоме й тепле.

Злі духи відразу одступали, ховалися, бо вогонь обпікав їм руки. Росько, підібравши ноги, присувався до нього близько-близько, дивився невідривно, благаючи доброго духа не засинати, бо йому так лячно й самотньо. І з тремтливого пломеня вогню йому всміхнулися ледь видимі добрі очі...

Серце Роськове забилося дужче, а вуста здивовано розкрилися і тихий радісний скрик зірвався з них... Ті очі були такі знайомі, такі рідні, що він не стримався й покликав:

— Мамо, мамо... ідіть сюди, до мене!.. Це я, Росько... Виходьте з того вогню... там же вам пече... А мені так холодно без...— Він не закінчив, бо двері легко розчинилися, і вологий вітер наповнив хижку.

Вогонь пригас, немов хтось накрив його великою долонею. Разом з вогнем зникли і очі.

— Мамо…— хотів покликати Росько, але крик завмер у грудях, бо на порозі нечутно з'явилася висока біла постать. За спиною у неї спалахували блискавиці і з шипінням згасали в струменях води.

«Він шукає жертву богам!..» — Росько з жахом дивився на віщуна. Йому хотілося кричати, благати про помилування, але не міг ворухнути язиком, не знаходив слів, наче позабував їх. Не відриваючи од віщуна погляду, позадкував, аж поки не притиснувся до лави біля віконця. Охопив руками ніжку, заторгав, сам не знав навіщо, може, гадав, що дерево оживе і оборонить його.

У хижі знов потемніло, вогонь зовсім заплющив очі, і тому біла постать виднілася особливо виразно й чітко. Ось вона хитнулась і рушила до Роська. Віщун ішов легко, невагомо, немовби не ступав, а тільки торкався ногами долівки. Хлопець хотів відсунутися ще далі, але намацав рукою стіну, щілину між колодами, затопкану мохом. Пальцями, якими ще тільки й міг ворушити, висмикнув жмут, із шпарини з зловісним посвистом вихопився вітер, подзьобав лице дрібними краплями дощу. І в ту ж мить відчув на своїй голові руку. Сахнувся, хотів скинути, але його зупинив голос;

— Це ти кликав матір? Я почув тебе, бо твій голос був наповнений болем і розпачем… Підведись, не бійся мене! Іди за мною!…— Слова звучали тихо й лагідно, мов дзюркотів струмок у літню спеку. Росько відштовхнувся од стіни хижі, легко звівся і, обережно ступаючи, пішов за віщуном.

Той підвів його до вогнища, в якому теплів тільки попіл, змахнув над ним широкими рукавами, щось кинув туди, і полум'я з тріскотнявою, загорнуте у зелений дим, шугонуло вгору. Різкий запах густо вдарив у обличчя, але Росько навіть не відхилився, не заплющив очі.

Від його скутості й страху не залишилося і знаку. Інше почуття заволоділо ним, охопило так владно, що приглушило грізний гук буревію за стінами, моторошність від появи віщуна. Він був здивований і вражений. І здивування це було викликане не тим, що віщун оживив помахом руки вогонь. Зовсім ні, до цього Росько був підготований, бо ніколи не сумнівався у всесиллі того, хто знається з богами. І не на вогонь дивився, а його увагу привернув одяг віщуна. Росько міг поклястися усіма богами, що надворі шмагає землю крутий вітер, а трави й дерева полоще дощ, ось іще його обличчя холодять краплини, що впали крізь шпарину в стіні, а сорочка на віщунові зовсім суха. Це було так неправдоподібно, навіть неймовірно, що Росько не стримався й легенько доторкнувся до неї.

Сорочка справді була суха й тепла, немов віщун довго стояв і вигрівався біля вогнища. І хоч як непомітно Росько намагався перевірити це, віщун помітив його рух і трохи відхилився, пересмикнув плечима. Хлопцеві здалося, що він посміхнувся. Але якщо це була й справді посмішка, то вона не дуже пом'якшила його різкі, загострені риси обличчя. Майже не розтуляючи губи, він промовив:

— Боги захищають моє тіло од вогню й води, бо я шукаю їм жертву...

Дивно, але ці страшні слова, які підтверджували Роськові здогади, зовсім не злякали його. Навіть насмілився кивнути головою на знак згоди, аякже, мовляв, боги полюбляють жертви і хтось мусить їх шукати. Якщо ж жертви не буде, то Перун розгнівається на їхній рід...

Віщун нахилився і вп'явся у його очі пронизливим поглядом:

— Ти пам'ятаєш знак богів? Ти мусиш теж шукати їм жертву,— він шепотів, а Роськові здавалося, що слова лунають громом. Дивився невідривно на віщуна, не мав сили одвести погляду.— Ти принесеш богам жертву... Вони вказали мені на тебе... Пішли хутчій, хутчій!..

Він схопив Роська за руку і майже силоміць виволік з хижі. Повів кудись у ніч, крізь блискавиці й громи. Від кожного спалаху й удару хлопець здригався усім тілом, але покірливо ступав за віщуном. У того в руках звідкись з'явилися лук і стріла. Роську відзначив це зовсім байдуже, його уже ніщо не дивувало.

Важко було зрозуміти, як вдається віщунові вибирати шлях у збуренні вітру, води, клубків чорної пітьми... Якісь слова, нерозбірливі й уривчасті, долітали до Роська. Не міг визначити, звідки вони долітають, хто їх народжує, чи губи віщуна, чи, може, земля й усе, що на ній у цю мить б'ється і вирує. То дерево розчахнеться, біло, оголено зблисне у темряві, німий зойк вчується хлопцеві, зіщулиться він у чеканні удару. Або вода підмиє крутий схил, і поповзе він кудись вниз, у невидиме провалля, яке, може, й утворилося цієї ночі...

І утихомирити, умилостивити гнів богів під силу тільки віщунові. А ще й Роську... Недарма ж віщун прийшов до нього в таку грізну пору, взяв із собою шукати жертву... І хлопець глянув на себе мовби збоку, здалося, ніби хтось сторонній, безтілесний стежить за ним. Це відчуття було дивним, але страху не ночував. Здогадувався, що це боги дивляться на нього і подають добрий знак, заохочують до пошуків... І це надало йому впевненості, вселило в серце мужність і поривання.

Роську наздогнав віщуна, який увійшов у ліс. Але це тільки так видалося йому, бо віщун занурився у темну хвилюючу воду, яка не текла вниз, не розплескувалась навсібіч, а вирувала на одному місці, вбираючи в себе дощові струмені. Якби не білий одяг, то Роську загубив би віщуна серед дерев і гущавини. Наздогнав його, йшов близько, майже наступаючи йому на п'яти. Віщун кілька разів глянув на нього підбадьорююче. Та уже наступної миті погляд його наливався такою гостротою, що, здавалося, пронизував наскрізь дерева. Роську переймався цією затятістю, відчував, як усе тіло наповнюється невситимою жадобою швидше, швидше знайти жертву. І якщо в його малій душі підсвідомо ще жевріли крихти жалю до живої істоти, смерть якої була на вістрі віщунової стріли, то тепер вони розвіялись.

Грізно й застережливо гудів ліс, повнився низьким та густим посвистом. Він наливався у вуха, відгороджував од світу, застеляв шлях колючками. Інколи вітер налітав з такою силою, що вони зупинялися,

віщун обертався до Роська, біла борода кошлатилась, обліплювала лице, тільки палахкотіли вогники очей. Змахуючи луком, він гукав:

— Це злі духи нас не пускають!.. Вони бояться нашої жертви. Хутчій, хутчій, Росько-о-о!

Його голос підбадьорював хлопця, він плечем підтримував худе тіло віщуна, чуючи над вухом його хрипке дихання. Отак відпочиваючи, тримаючись один за одного, вони добралися до Оленячої галявини. Тут були звірі, багато звірів. Їхні ніздрі відразу це визначили…

Перун недарма вивів їх сюди. Він хотів жертву з цієї галявини. Ось його могутня рука метнула стрілу, яка спалила темряву, і вони побачили сарну.

Віщун і Росько впали в траву, не відводячи погляду від того місця, де стояла тварина. Блискавиця згасла, і вони мусили б повзти до неї, повзти й відшукувати місце на її тілі, щоб вразити. А вони застигли на місці. Ні, не страх зупинив їх, і не жаль скупав їхні рухи. Що ж могло стримати їх у жаданні здобути грізному богові жертву? Може, котрийсь із них помітив підступний зблиск ворожого меча? Це б їх менше здивувало, ніж те, що вони побачили. Сарна паслася. Вона не звертала ніякої уваги ні на громовиння, від якого тремтіла під нею земля, ні на сліпучі сяйва, що палили листя на деревах. Ні на воду, якій не було зупину ні в небі, ні на землі.

Кожна жива істота шукає захисту від грому та блискавиць, прагне стати непомітною для богів, щоб уникнути їхнього гніву, не потрапити під удар їхніх стріл. Але ж ось, перед їхніми очима, серед грімотливої ночі пасеться сарна… Це — дивина, розгадка якої була не під силу сивобородому віщунові. Це внесло розлад і непевність у звичайний плин його думок та вчинків. Не вперше, виконуючи волю богів, бродив нетрями у пошуках жертви. Ох, скільки довелося йому виходити, скільки натерпітись у холод та задуху… Ніхто не знає, як болять у негоду старі кістки, ніхто, навіть Перун. Бо й стогін приглушений не проб'ється з вуст. Хіба що подумки поскаржиться сам собі, щоб і бог не почув. Нікому поскаржитись, уже давно серце вигупує в грудях рівно, спокійно. Ніхто не змусить битися швидше… Ніщо, навіть спогади про білоголове хлопча… Воно бігло назустріч, тулилося до грудей і тепло дихало йому в шию… Ні, не було того, димом пожеж і далеких літ заткалося. То було не з ним, він — божа людина, він служить вищим силам, і нема в його серці місця жалю й сльозам, нема місця спогадам…

Тільки іноді прокинеться серед ночі від тоненького крику: «Не-ньо-о-о-о!» Прокидався і не знав, що робити, звертатися за розрадою до бога чи й самому крикнути. В такі миті йому здавалося, що він увесь вік кудись ішов, ішов, а ось тепер зупинився й не знав, куди далі прямувати. Може, й цієї ночі покликав його той зболений скрик, привів у селище, відчинив двері хижі, де й побачив нажахане білоголове хлопченя?

Ось воно лежить поруч, беззахисні душа і тіло його... Віщун мимоволі поклав руку хлопцеві на плече, хотів прикрити від дощу та вітру. Росько ворухнувся, здивовано глянув на нього:

— Стріляйте!.. Вона йде до нас, стріляйте!..

Віщун заперечливо похитав головою. Не знав, пускати стрілу чи стримати руку. Його дивувала поведінка тварини, яка ходила по галявині, переступаючи тоненькими ніжками, інколи вона витягувала шию і зривала з кущів мокрі листки. Жертва не передчуває своєї смерті, то чи буде вона угодна богам, чи приймуть вони її. Може, боги самі оберігають її? Тим більше, що блискавиці подаленіли, темінь напливла на галявину, і тільки легкою тінню на ній гарцювала безтурботна сарна...

Росько знову ворухнувся, подивився на віщуна нерозуміюче. «Може, в нього ослабли руки і йому носила натягнути тятиву?» Торкнувся стріли, краплі дощу впали на руку, чомусь видалися холодними і злими. Вгамовуючи його нетерпіння, віщун промовив:

— Я не чую голосу богів.— Повернув голову в один бік, потім в інший.— Мій слух ловить тільки громи, стогін дерев, мої ніздрі чують тільки запах розмитої землі, відчахнутих гілок та чистої трави...

А де запах крові жертви? Боги мовчать...

Його суворий голос нагадав Роськові, що вони не прості мисливці, що привела їх сюди воля богів. І що з ними може вести мову тільки оцей сивобородий чоловік. А він ще унот безжурний, рід від нього ніякої користі не має.

Віщун раптом здригнувся всім тілом, звівся на коліна, простяг догори руки і щось забурмотів. Голос його то глухнув, аж клекотіло в горлі, мовби хапав розкритим ротом дощову воду, то уривався від пронизливих вигуків. А очі незмигно вп'ялися у сарну. Здавалося, і Роськові уже того хотілося, що від цих скриків вона насторожиться і майне в гущавину, втікаючи від смерті. Але ні, кружляла й кружляла по галявині, поїдала траву, мовби гроза налила її таким смаком, що ніяка небезпека не могла відігнати.

Сарна то віддалялася від них, губилась у темряві, і щоразу Роськові здавалося, що вона зникла, то підходила зовсім близько, і він бачив у коротких спалахах блискавиць, як стікає з її губів зелена піна... Дрібно перебирала ногами, притупувала копитцями, мовби підганяючи сама себе. Та була в цій поспішливості приреченість, неминучість загибелі... Це відкрилося Роську враз, передчуття визріло в ньому так раптово й сильно, що, забувши про страх перед віщуном, він шарпнув того за сорочку і, стримуючи тремтіння, видихнув:

— Пускай стрілу... боги велять!

І в цей час блискавиця вдарила зовсім поруч, розітнула чорноту ночі. Росько побачив віщуна. Стояв, відхилившись назад, натягував лук. Рукав сорочки закотився аж до плеча, і на худій довгій руці напнулись товсті м'язи...

— Швидше, швидше! Нехай швидше вона вмре... Вона жертва богам!..— ледь чутно шепотів, і дощові краплі вмивали його лице, відпирхувався, ковтав їх, відчуваючи солоний присмак. Свиснула стріла...

А потім, що було потім?.. Запам'яталося нетривко, уривками. Коли згадував, то почувався, мов біг через весняну річку по крижинах. Ступає по них, а вони випорскують з-під ніг, і страх проймає все тіло. Вернутися б на твердь, але щось штовхає далі й далі, кудись хочеться добігти...

Отак і з тією ніччю жертвоприношення... Тремтить вогник світильника, вихоплює з пітьми товсті червоні губи, вишкірені у німій погрозі зуби, вибалушені у невситимому гніві очі... Забути б, забути б їх, а не може. Страшні очі, якась незбагненна сила таїться в них, приманює і щось обіцяє. Бони підкоряють і водночас наповнюють упевненістю. А ще здається, що ось зараз вони оживуть.. Але що тоді станеться, Росько не знає.

КРИЛАТІ ПТАХИ СОНЦЯ

Відтоді Росько жив у якомусь постійному напруженні, але це не гнітило його, не втомлювало ні тіло, ні душу. Навпаки, часто воно охоплювало його всього, як вогонь сухе дерево, аж усе тіло тремтіло, і йому серед темної й похмурої ночі бачилися світлі, далекі простори, немов стояв на березі річки ясної пори. Це траплялося завжди несподівано. Темно, пітьма навкруг, ні краєчок місяця не визирне, жодна зірочка не мигне, а йому все видно, наче хтось зірвав чорне нічне покривало, в яке загорнулося сонце... А бувало й так, що в найлютіший мороз, коли річка стогне й тріщить від його обіймів, обгорне хлопця теплом, хоч бери і скидай кожушок. Росько знає, що то дихає на нього дух весни. І від цього йому робиться так весело, так гарно, що розженеться і котиться з найкрутішого пагорба. Морозяні духи навколо зіб'ються вкупу, повискують, підсвистують, підрегочують, у боки товчуть А йому зовсім і не боляче, і не образливо, нехай смикають за вуха, затискають у холодних долонях його носа — усе одно невдовзі тікатимуть, бо духи весни, коли Ярило вдень припече, зганяють морозяників з дахів хиж, з вершечків дерев, з боків пагорбів.

Отак минула зима. Зійшли сніги, спливла велика вода. Трави і квіти встелили землю, дерева загорнулись у зелену вдяганку. Світ зменшився, а небо піднялося, віддалилось від землі, і сонце теж потягнулося за ним вгору...

Коли вітри розвіяли з дерев білий цвіт, Росько став молодшим воїном. Дядько Родь виклепав йому короткий меч, якого він майже не випускав з рук. У будь-яку мить готовий був вихопити його з піхов і захищатись від уявного нападника. Та поки що доводилось йому, разом

з такими ж, як і сам, унотами, сторожувати селище від нападу з боку лісу чи річки. Ходили гуртом і на лови, але найчастіше затівали грубійку з дерев'яними мечами на вигоні за селищем. Вони зчиняли тут таку бучу, що перетирали ногами землю на порох, і курява хмарою піднімалась над вигоном. Звідси лунали такі войовничі вигуки, так завзято вигупували в дощані щити, що забіяцькі вогники спалахували в очах старезних дідів. Якщо котромусь уже дуже перепадало і він ганебно тікав, вони штурхали його костурами й заганяли знову під удари тупих мечів. Від обурення і зневаги у них трусилися сухі руки й сиві бороди:

— Захищайся, захищайся, терпи... Не дозволимо ганьбити рід!..— вигукували вони, розправляли плечі й випинали груди. І в такі хвилини у них вгадувались колишні воїни, які з князями топтали стежки по всьому Дикому полі, ходили за пороги, аж до греччинів, лякали їх своїм грізним виглядом та дужим криком. Може, й справді оце товписько, яке зчиняли молодші воїни, відгукувалось у їхніх серцях громами далеких бойовиськ, солодким щемом перемог. Мабуть, так, бо чому ж тоді погладжують на своїх немічних тілах старі шрами. Болять, мабуть...

Ігрища молодих воїнів закінчувалися жорстоко —- лава переможців гнала переможених через усе селище до високого берега. Тут, на кручі, спалахували ще раз запеклі сутички, і слабші котилися вниз, тільки щити торохкотіли.

Потім їх заганяли у воду, і вони мусили човпіти в ній, поскидавши перед цим свою дерев'яну зброю на купу, поки переможці, покректуючи і перегукуючись, остуджували свій войовничий запал, змивали пил бійки.

Роськові не часто доводилося бути серед тих, кого збивали на землю. Заюшений кров'ю, затятий у своїй непоступливості, він міг відбиватися од цілого гурту, крутився на всі боки, мовчки терпів удари. А коли й скидали його у воду, то й тут не впокорювався, не стояв принижено, похнюпивши голову. Сил не стачало опиратися, борюкатись і відбиватися, тіло ставало мовби не своїм, хотів руку підняти, а всього-на-всього тільки пальцями поворушив, ноги тремтіли, підгиналися — і єдине бажання було: впасти на землю чи на воду і завмерти...

Та в цю останню мить, коли знесилене тіло ось-ось могло упасти, змиряючись з ганьбою і неславою, а разом з ним готові здатись на милість переможців мужність і гордість молодшого воїна, щось збурювалось у ньому, якась сила, що досі він ніяк її не відчував, наповнювала його. Болюче пронизувала усе тіло, аж судомило пальці, мов зашпори заходили.

Це було дивне відчуття, яке ні з чим не можна було порівняти, Хоча... хоча... Ні, все ж таки можна порівняти. Таке почуття охоплювало його тоді, коли влітку стрибали з високого стрімчака у воду. Отой миттєвий лет робив його легким і невагомим, варто лише змахнути руками, як птах крильми, і ніщо тебе не стримає, ніщо...

І видавалося йому, що це він кидається у річку, а світ летить на нього, щоб охопити і обгорнути в свої м'які шати. Тоді відчував нескінченність усього, що його оточувало, забував про все, що було до цієї миті.

Росько нікому не розповідав про це, ні про лет до води, ні про силу, що випручувалась із нього в загрозливу мить. Нікому, навіть дядькові Родю. Та й що міг розповісти, як передати свої відчуття, що виникали невідомо чому і так само зникали, залишаючи в душі збентеженість і неясні передчуття. Хіба можна старійшину відволікати від його клопотів про весь рід? Інколи, бувало, ворухнеться думка про віщуна, але відразу ж і згасне. Бо згадувались нічне вистежування жертви грозової ночі, тьмавий вогник у задушливій печері, червоні товсті губи дерев'яного бога і пронизливі вибалушені очі, в яких таїлася Погроза.

Росько завжди був упевнений і навіть передчував, що сила ця з'явиться у ньому, незалежно від його зусиль, вибухне від образливого слова супротивника чи від зневажливого штурхана. Відчуваючи її наближення, випростувався на весь зріст, з розмаху кидав свого меча не на купу, бо хоч і дерев'яний, не бойовий, все ж не хотів, щоб чиясь рука торкалася його, а в річку. Так чинили, розповідав дядько Родь, їхні предки, коли змушені були поступатись чужій силі — кидали зброю у глибочінь ріки. Багато мечів стриміло у її піщаному дні.

Роськів меч не тонув, тільки занурювався на мить, потім його викидало гостряком догори, і швидка вода забирала з собою. Росько кидався вслід, довго плив під водою, остерігаючись грудок переможців. Коли ж відчував сильний струмінь течії, випірнав недосяжний ні погрозам, ні глузуванню своїх супротивників. Та він навіть голови не повертав у той бік, навіть поглядом не ковзав по них...

Він уже забув про побоїсько, під'юджування дідів, свою неславу. Лягав горілиць, річка підхоплювала його і несла, поколихуючи і щось нашіптуючи. Небо над ним тужавіло, притискало птахів до землі, й вони літали низько-низько, швидко й сильно вимахуючи крилами. Вони пролітали і над Роськом, аж затуляли небо і віяли в обличчя сухим, теплим повітрям. Птахів він не боявся, навіть пробував схопити котрогось за ноги. Та то йому лише так видавалось, що можна схопити птаха, бо насправді літали вони високо й зовсім не помічали Роська. «Як далеко видно їм з такої висоти,— думав він.— Вони такі швидкі й невловимі. Що тримає їх там, куди навіть найвищі дерева не досягають, там же немає жодної гілки? А може, і є, та тільки мені невидимі? А може, відпочивають на хмарах, гострими дзьобами викльовують з них краплини води і тоді йде дощ? Вони літають так високо, що навіть тінь їхня не досягає землі».

Інколи йому здавалося, що він теж колись умів літати. Це відчуття найчастіше приходило до нього вві сні. Тоді безбоязно зривався з будь-якої кручі, з найвищого дерева й падав, падав кудись, а земля теж провалювалась, тікала від нього. Літав, але ніколи не вдавалося піднятись угору. Це, мабуть, тому, що не мав крил.

Як йому хотілося, щоб хоча на одну ніч виросли крила! Тоді полетів би над землею, відшукав би стійбище тих злих лісовиків, які викрали матір і сестричку... Посадив би їх на свої крила... Ніхто б тоді його не перепинив, ніщо б не завадило.

Ці думки виривають його з спокійного плину. Починає бовтати руками і ногами у воді, мовби прагне вивільнитись із неї. Темінь лягає на річку, і тільки бризки, що злітають над Роськом, білими нитками прошивають її тонке тремтливе полотно. Росько завертав де берега, продирався крізь верболози, полохаючи сонних качок. Скоцюрбившись, сідав на мокрий пісок.

Тихо. Ніч напинала над ним чорні шати, і він відчував усю її невидиму глибочінь, ніби сидів у величезній ямі, а земля і річка були її дном. Сплесне риба у затоці, шугне нічний птах, несподівано, враз скрикнуть жаби, аж виляски полетять над водою...

Росько сидить і слухав. І коли десь згори, мовби з самого неба, долине:

— Росько-о-о-о! Росько-о-о! — схоплюється, повертає голову в той бік. Це дядько Родь.

Росько ніколи не відгукується. Може, тому, що від холоду голос згасає, а може, хоче ще і ще чути його. І така тепла хвиля вдячності хлюпала в груди, що він аж притупував на піску. Це був танок радості, вигаданий ним на березі річки. Босі ноги товкли пісок, заносили його у воду, підкидали вище очерету та верболозу. У такі хвилини забував, що він одинак, що не має ні батька, ні неньки. Почувався сильним, бо у нього є дядько Родь, у нього є рід, який його годує і захищає...

Видирався на берег і на кручі, біля селища, бачив вогник, що кружляв на одному місці. Він знав, що це дядько Родь вимахував головешкою, яку взяв з вогнища своєї хижі. Не картав Роська за купання і сидіння над холодною річкою. Тільки гладив по голові, плечах, спині, і якимсь дивом його шорстка рука оминала усі синці, які чомусь враз починали боліти. Дядько вів його до хижі й промовляв:

— Зараз духи вогню зігріють тебе, нагодують і вкладуть... Бог сну наллє в чашу твого тіла сили, і завтра ти скинеш з кручі своїх супротивників...

І заради оцих його слів, оцього вимахування на високому березі головешкою Росько ладен був з рання до смеркання вправлятися з дерев'яним мечем на вигоні, вовком винюхувати сліди і запах чужинців біля селища, мертвим каменем залягти у засідці й вичикувати, вистежувати...

Як ось сьогодні. Цілий день перелився перед ним, від сходу до заходу. Росько бачив велике сонце, заткане вранішніми туманами. Простежив увесь його шлях через небо і дивувався, чому воно, таке палюче й жарке, не полишає вогнистого сліду по собі.

Жоден звір, що пробивався з пущі напитися води, жодна лодія, жодна людина на річці не могли сховатися від його очей. Шкурою звіра міг

прикритись ворожий вивідувач, мирна лодія могла вишкіритись жалами списів, ударити у весла і полетіти до берега, де забавлялася малеча. Кинеться та з вереском врозтіч, але пізно, котрогось, що заціпеніє з ляку, вхоплять спритні руки з-за високого борту. Ударить лодія знову веслами, і уже не наздоженуть її ні спис, ні стріла... Отож мусить Росько стерегти пильно, щоб вчасно вдарити у залізне било, попередити про небезпеку. Ондечки воно висить на сухій груші. Його звуки далеко чути, аж на той бік, вони змусять воїна взятись за зброю, а жінок і дітей шукати захисту.

Нижче селища річка налітала на піщаний острівець, збурювалась круг нього, виминала круглі глибокі вирви, а далі розділялася навпіл, мов роздимала сердито щоки. Росько знає, що річка й острівець, який невідомо яким чином потрапив аж на її середину, мабуть, бог кинув у гніві грудку землі, ворогують давно. Ця ворожнеча то затихає, то збурюється, але триває постійно, бо річка в своєму могутньому плині звикла пробиватись крізь усілякі перепони, а тут всього-на-всього купа піску і декілька кущиків верболозу на ньому стримлять, мов гребінь у забіякуватого півня. Силу річки, її гнів знають усі. Ніхто з людей не наважиться змагатися з нею, особливо весняної пори, коли вона прокинеться після сну, розпростує затерпле тіло, підважує береги, мов дядьки валун. Тільки острівець стоїть, нічого з ним вдіяти вона не в змозі. Взимку кригу розбиває, коли йти круг нього бережком, то вона похрумує і ламається під ногами, а влітку птахи заселяють верболози, розвіюють сухий пісок.

Заливала річка острівець великою водою, зовсім ховала під собою, навіть кущика не було видно, тільки гнізда пташині прибивало до берега. І здавалося, що річка знесла його, розмила геть, ні сліду, ні знаку не залишиться, а вгамовувалася вода, і острівець знову випинався над нею. І знову вигойдувались на ньому верболози, і знову мостили птахи свої гнізда.

Не знати чому, але саме біля цього острівця найкраще ловилась риба. Може, зносило її звідусіль струмування води, а може, приваблювали ковбані, що їх серед верболозів вимивала течія, але збиралося там її безліч. Знали про це Роськові родовичі, знали і жителі сусідньої весі[1]. Отож і збивались на острівці, повернутися бувало ніяк, до бійки доходило.

Билася річка з острівцем, і ворогували сусіди, кралися один перед одним, щоб ухопити більше. Так тривало, аж поки дядько Родько не запропонував поділити острівець порівну. Гадали, що це вийде у них швидко й просто, що це тільки у їхній владі. У гніві, в запалі суперечок та бійок забули, що вони люди одного племені, що боги повеліли їм разом добувати вогонь і їжу, боронитись від чужинців. А вони ворогують... Про це говорив, Росько чув, дядько Родь, утихомирюючи своїх селищан.

[1] В е с ь — селище, поселення.

— Нелегкі часи настали... Боги гніваються на нас, бо ми забули предківські покони.— І голос його звучав сумно, аж розпачливо.— Плем'я розпадається, рід постає на рід... А хіба землі мало? Уже брат з братом не хоче жити в одній хижі, син кидає немічних батьків і йде в далекі краї... А хіба там світить таке сонце, хіба птахи так співають, а трави так пахнуть?

Чужинському богові поклони б'ють, просить кари у нього. Христом-спасителем нарекли. А хіба може один бог усе бачити, кожну живу істоту, давати раду усім племенам і родам? Ні, кожне плем'я мусить мати своїх богів, кожен звір і птах теж.

Князь настановлює над нами посадників і тіунів...[1] Вони збирають дань для князя і для себе, судять судом скорим і несправедливим. Сміливі воїни, вільні ратаї і мисливці стають покірливими ягнятами. Ганьба! А ми не можемо домовитись, де кому рибалити... Ех, хіба поділиш небо чи річку? Давайте по-сусідськи...

Але ні, не послухали старійшини, затялися — тільки ділити острівець, верхній край одним присудити, а нижній — сусідам. Та, видно, боги й справді розгнівались на них. Ходять, вимірюють, ніби усе гаразд, виходить порівну... А тут річковий дух Водяник візьметься річку збурювать, от вона й заливає котрийсь краєчок острівця, підмиває так, що він на очах тане, мов сніг весняної пори. І виходить, що в одних є половина острівця, а в інших зникла вона в пащеці Водяника. Не могли ради дати і хто знає, чим би усе це закінчилось, може, ще одним побоїськом, аж поки не з'явився на березі віщун і не закричав через річку тим, що на острівці:

— Боги жертву хочуть! Жертву богам, жертву!..

І справді, зарізали вівцю, покропили жертовною кров'ю пісок. Запалили вогнище і залишили жертву на ніч для Водяника. На ранок на тому місці нічого не знайшли. Зраділи, бо це був знак, що боги прийняли жертву. Тепер річковий дух не заважатиме, не крутитиме річкою туди-сюди.

І поділили острівець, перегородили корчами. Тільки ще довго на піску червоніли плями та кружляли над острівцем двоє степових орлів. Чому вони над ним літали? Ніхто не знав. Одні казали, що то лихий знак. Мовляв, незчисленні орди кочівників заполонять руську землю, нічого не залишиться на ній, тільки попіл. І ніхто їх не зупинить, бо князя немає. Повів воїнів у болгарську землю воювати греччинів... Інші, навпаки, твердили, що ті орли — божі посланці, які стережуть небо від ворогів і вихорів, бо саме жита половіють, тож треба погожої години...

Росько, хоч нікому словом не обмовився, шкодував трішки, що з тим острівцем усе владналося. Тепер уже не треба поспішати на світанні, щоб захопити краще місце для риболовлі, не треба заводитись з унотами того селища і вигадувати їм образливі прізвиська...

---

[1] Тіун — княжий виконавець.

Звідси йому добре видно острівець. Там нікого не видно. Зрання кілька рибалок з його селища побовтались біля свого краю, але недовго. Мабуть, нічого путнього не ловилось, тільки сіті намочили.

Рибалки і справді недовго ловили, обійшли раз-другий з сітями свого півострівця. Потім запалили вогнище, наламавши галуззя, усілися навколо тісним гуртом. Росько, хоч як напружував зір, не міг видивитись, до чого вони там маялися, чи затіяли вариво з тих кількох лящиків, що потрапили до сітей, чи, може, гріються, відганяючи вранішній холодок. А то й просто дослухаються до плескоту хвиль, дивляться на сонце, яке пробивається крізь туман до неба, виставивши перед собою широкі червоні мечі. Один з них падає на острівець, і спалахує роса на піску. Рибалки повертаються до сонця, кожен підставляє лице під його проміння. Це вважається добрим знаком. Той, чиї очі зустрінуть перший промінь сонця, матиме цілий день успіх в усіх справах.

Росько, збиваючи руками росу, підповз аж до краю кручі, теж став чекати, коли сонце кине свій червоний меч і на цей берег. Йому теж хочеться бути сьогодні удатливим. І не для себе він хоче удачі, а щоб вчасно помітити небезпеку для селищан, попередити їх, а то й самому відвести її. Тому з таким нетерпінням і надією вдивлявся туди, де пробивалось до нього сонце. Здавалося, що котиться по верхівках дерев, по траві, підпалюючи знизу туман. Ось один його промінь досяг берега, на якому лежав Росько, але обминув хлопця. А потім червоні мечі стали падати один за одним, та жоден не торкнувся хлопця, хоч як він не старався перепинити їх. Один з них, було, уже зовсім близенько присунувся, простягни руку і вхопиш. Та де там, тільки зробив рух у той бік, а він мигнув і розвіявся...

А далі сталося взагалі несподіване. Це тривало всього якусь невловиму мить. Росько не встиг зрозуміти, чи то сонце зникло, чи в нього зір пропав, але перед ним усе потемніло... Що це було? Майнуло, вдарило у вічі, застигло, і... враз світ спалахнув сліпучим сяйвом, немов річка розлилася від одного краю неба до іншого. І Росько побачив, що сонце вгорі, а вода тече в своїх берегах.

Рибалок уже не видно. Острівець знову пустельний. Тільки чайки шугали над ним, сердито й пронизливо скрикуючи, мовби десь далеко рипіли вози кочівників. Нікого немає на острівці. І все ж Росько раз у раз кидає погляд у той бік. Якщо довго й пильно дивитися на річку, на швидку течію, то здається, ніби острівець теж пливе, погойдуючись на хвилях...

Коли сонце випило росу, односельці двома великими човнами перебралися на той берег косити траву. Росько стежив за ними, аж поки вони не сховалися між верболозами. А пізніше здалеку долинуло тонке: дз-з-з-і-інь, дз-з-з-і-інь, то клепали за річкою великі серпи.

Ці звуки відбивалися, здається, від кожної травинки, кожного листка, перекочувались дрібними хвильками через річку. Росько міг би довго дослухатися до них, але ж не можна. Він мусить роззиратися на всі

боки, усе примітити й почути. І відразу збагнути, чи що не загрожує спокою його односельців. О, Росько має зіркі очі, тонкий нюх, гострий слух, від нього нічого не сховається. Він може побачити далеко над темною смугою річки срібну нитку павутинки, прикласти вухо до землі й почути плескіт хвилі біля берега. Він буде добрим мисливцем і воїном роду огнищан.

Ось нехай тільки настане місяць зарев[1], його випробують старійшини роду, і дядько Родь скаже:

— Боги прихильні до тебе. Вони вселили в твоє тіло дух нашого роду, дали тобі сильні руки, прудкі ноги й сміливо серце. Ти будеш удачливим мисливцем і хоробрим воїном. Пам'ятай, що рід вигодував тебе, боронив, коли ти був малим і кволим. Настав час, коли ти мусиш захищати наших богів, своїх родовичів від ворога і злих духів...

Так завжди говорив дядько Родь хлопцям його роду, якщо вони тримали в руках меч так міцно, що його не міг вибити найсильніший воїн, уміли від удару захиститись щитом, влучити на льоту стрілою дику качку, приборкати норовистого коня, доплисти до середини річки і повернутись назад. Тоді дівчата зірвуть червоні кетяги з куща калини, що з давніх-давен росте над урвиськом берега, нанижуть на міцну нитку і чіплятимуть на шию кожному з них...

Коли настане місяць зарев і хмари дихатимуть холодом, Росько теж почує слова дядька Родя. І коли дозріє калина, Літана вибере найкращі кетяги, зробить намисто і почепить йому на шию. Їй доведеться стати навшпиньки, бо Росько вищий за неї на цілу голову. Вона високо підніме руки з намистом, покладе йому їх майже на плечі, а волосся у неї пахнутиме вітром і калиною.

А ввечері вони запалять високе вогнище, відблиски його лягатимуть на темну річку. Дивитимуться на збурену воду, дрібні хвилі мерехтітимуть у світлі, а їм здаватиметься, що то водяні духи вимахують мечами. Калинове намисто лоскотатиме шию, ягоди червонітимуть загадково і таємниче, як очі в Літани...

Червонітимуть, червонітимуть... Вітрила теж палахкотять, аж вода червоними бризками піниться під ними. Вони великі й широкі і зовсім прикривають лодії, людей у них, а тому Роськові здається, що то багрянокрилі птахи летять низько-низько над річкою. Помахи крил майже непомітні, вони занурюють у воду хижі дзьоби, виловлюючи поживу... Що то за птахи? Звідки вони летять, з яких країв? Може, це ті птахи, що про них оповідав йому дядько Родь?

...Давно те діялось, так давно, що й ліку літам ніхто не знає. Бо час, мов вітер, пролетів, потолочив жито, а далі й зник, затих, розвіявся... І знаку по ньому не залишилось, бо колоски знову ростуть, а вода тече спокійно.

Жили колись на цих пагорбах люди, які ще не називали себе огнищанами. І не було над ними ні князів, ні посадників, не відали вони страху

[1] З а р е в — серпень.

й перед степами. І не вміли вони ні руду варити, ні залізо кувати, ні хиж будувати, грілися всі біля одного вогнища, яке запалило їм сонце. Воно палахкотіло день і ніч, влітку і взимку, його берегли від злих духів найсильніші воїни.

А потім з диких степів прийшли обри...[1] Вони були такі великі й люті, що усі люди ховалися від них у найглухіші пущі. І великий страх напав на них, і загубили вони один одного, і забули свій рід і плем'я. І настала ніч...

Так тривало довго, бо люди не бачили, куди йти, не могли боронитися від злих духів. Аж тоді з'явилися червонокрилі птахи, літали над пущами, звуки їхніх голосів були такі гучні й прекрасні, що серце в грудях билося дужче, руки наливалися силою, а душа прагла до битви. Птахи зронювали на землю пір'я, яке палало невгасимо, гріло без жару. Люди знаходили його, копали на тому місці руду, пекли її в домницях[2], кували мечі і рала. Вони прогнали диких обрів і стали називатись огнищанами. Людьми вогню.

На цьому місці дядько Родь уривав свою розповідь і надовго вмовкав.

Росько терпляче чекав, боявся навіть ворухнутися, руку до грудей прикладе, щоб дядько Родь не почув, як гупає в його грудях серце. І тільки тоді, коли йому здавалося, що той взагалі забув про нього, боязко, притишно запитував:

— А потім... потім, куди ті птахи поділись, куди полетіли?

Запитував, сподіваючись, що цього разу дядько Родь скаже йому, що сталося з тими дивними птахами, які засівали землю яскравим полум'ям пір'їн, робили людей дужими і вмілими.

Дядько ніяк не відгукувався на його голос, як і раніше, сидів нерухомо, бо здавалося, що старійшина роду не хоче відкрити йому таємницю, боїться, що він ще малий, десь бовкне, тоді лихо впаде на всіх огнищан... Але ж від нього ніхто нічого не вивідає, він богами клянеться, Перуном, Сварогом[3]...

Дядько Родь, мовби почувши його клятви, невдоволено супить брови, ворушить плечима — тінь його, велика й темна, посунулась по стіні, а хлопцеві здається, ніби від нього аж хижа піднімається. Голос старійшини звучить глухо, слова падають важко. І відповідь завжди однакова:

— В одну ніч, кажуть, зникли, мов і не було ніколи їх... У студені краї подалися, де й крила їм попримерзали. Чому, хочеш спитати, покинули нашу землю? Від князів та тіунів їхніх утекли, бо вони хотіли тих птахів собі змусити служити. Як нас, огнищан, упокорили.

---

[1] О б р и — авари.

[2] Д о м н и ц я — піч для виплавки валіза.

[3] С в а р о г — бог вогню.

Не стало для птахів волі, от вони й підлетіли... Зробили наостанок коло над лісами, пагорбами і річкою, розкидали свої пір'їни, але не світили вони людям — зникли у землі. Там і горять. Темної і тихої ночі буває видно, як пробивається з-під землі вогонь. Або й вище здійметься і попливе, полине над деревами, луками... Та не кожен може бачити ті вогні. Тільки той, у кого душа незлоблива, хто береже звичаї свого роду, до кого боги прихильні, хто не схилиться перед ворогами.

— А ви... ви бачили ті вогні? — вихоплювалося у Роська.

Дядько Родь лише загадково посміхався. Хлопець губився у здогадках, зазирав у вічі старійшини і дедалі більше переконувався, дядько немарно змовчує, не відповідає відверто навіть йому. Бо ж справді, то ж вогні не з простого вогнища, не з сухого гілля, його кожен може роздмухати. Бо ті пір'їни, що їх загубили сонячні птахи, то знаки колишньої могутності роду огнищан, вони нагадують про ті часи, коли в цих краях було вільно. Отож і треба їх берегти, хоронити від злих духів і зажерливих людей, бо вихоплять пір'їни, заберуть — і знову тьма настане. Хоча б посадник, як князь над ними поставив. Було колись, кажуть, у нього ім'я і забули люди, і звуть Воротило.

Роськові з кручі добре видно його двір, обгороджений висок стіною. Якби потрапили до нього ті пір'їни, сховав би за тією стіною, вибудував би її ще вищу. Палахкотіли б вони у нього і вночі, щоб смерди могли працювати без сну й спочину. Ніхто і не знає, скільки там їх він тримає і звідки привозить. Бувало, відчалить на своїй великій лодії темної ночі й зникне. А через якийсь час привозить бранців. Невідомо, де і як їх дістає, може, у варягів на щось вимінює, а може, заманює солоденькими обіцянками у якійсь глухій весі. Заманить на лодію, а там дужі слуги вже не випустять. А річка слід лодії на собі довго не тримає. Виводить їх з лодії мотуззям скручених, посмугованих, збайдужілих, з порожніми очима, мовби повиймали в них душі. Ніхто не запитає, звідки і як потрапили до рук Воротила. Огнищани зіб'ються біля узвозу до річки і перестрашено споглядають на тих бранців. Незвично їм, незрозуміло, яка лиха доля занесла, бо траплялися серед прибульців такі, котрі виглядом своїм, ні мовою не були схожі на них самих. І бачили, як гірко й бідно їм живеться, але хоч руки мають вільні, хоч можуть податись куди заманеться. Ніяка огорожа вітру не перепинить, ніякий поруб[1] небо не затулить. А були й такі, що і мова, і одяг такі як і в огнищан. Усе таке, тільки руки міцно зв'язані.

Стояли огнищани, зітхали співчутливо, стиха перемовлялись і допитувалися. Було в цьому здивуванні непорозуміння, як можна приневолити людину працювати? Але ж, виходить, можна. І відчували в цьому якусь пересторогу собі, острах перед тим світом, з якого колись з'явився посадник, з якого приходять уярмлені люди. Мовби в передгроззя, віяло звідти тривожною невідомістю.

---

[1] Поруб — в'язниця, яма.

Усе, що відбувалося в дворі посадника, ніби і не зачіпало їх. Хоча дедалі частіше огнищани брали в нього купу[1], а потім ходили на відробіток: рубали для нього дрова, орали ниву, жали жито, приносили хутро. Але, навіть узявши купу, почували себе вільно, бо в будь-який момент рід допоможе, захистить від загребущих посадникових рук. А в цих людей, мабуть, немає ні роду, ні племені. Або і є, та далеко, не звільнять, не викуплять...

Проходили бранці мимо, тільки котрийсь блимне на огнищан очима. І не знати, що в тому погляді, страх чи ненависть, покірливість чи виклик. І не підійдеш, не перемовишся й словом, не розпитаєш, бо мечники посадника стережуть, світять очима. Страшний вигляд мають, кремезні й довгорукі, кучми волосся вибиваються з-під шоломів. Невідомо, звідки привів їх посадник. Може, з тих лісових хащ, звідки вони нападають на селище. Певне, звідти, бо чому очі кожного з них спалахують, зустрівши огнищанина, диким вогнем люті. Здається, й мови людської не знають, бо підганяють бранців ратищем та вигуками, що нагадують гарчання. У них, мабуть, і душа вовча, шерстю поросла? Вони не знаються з селищанами. Тільки, коли посадник збирає князю дань, ходять з ним і гупають у ворота огнищан ратищами довгих списів. І тоді ліпше самому нести все, що звелено. А ні, то увірвуться в хижу, хапатимуть, що під руку потрапить...

Посадник стоїть між натовпом огнищан і бранцями, мовби нагадує їм, що він княжа рука, а виходить, що й володар. Вони повинні коритися князеві, а виходить, що і йому. Дивиться на них погрозливо, ніби хоче поглядом відсунути їх далі, розігнати по хижах. Маленькі очиці перебігають з одного огнищанина на іншого, мовби обмацують, приміряючись, а який би раб вийшов з нього. А кажуть — Росько чув це від сивобородих дідів,— що посадник теж їхнього, огнищанського роду. Тільки його давно, ще коли приходила в полянську землю княгиня Ольга, несучи помсту за вбивство зажерливого чоловіка князя Ігоря, було забрано для Києва. Жорстоко, вогнем і мечем, втовкмачувала княгиня в чубаті голови мисливців, ратаїв та кметів своїх верхніх земель шанобу та покору князівській волі й слову.

Її дружинники змусили скоритися древлян[2]. І коли їхні старійшини прийшли до неї і покірливо схилили сиві голови, не озвалася до них жодним словом. Древлянам здалося, що легенький усміх перебіг по її вустах і зник. Ало хіба може людина із схиленою головою це зауважити? А тим паче витлумачити собі, що означає той усміх — втіха їхньою покірливістю чи обіцяння нової кари? Одне відали, що усміх той недобрий.

[1] К у п а — позика.

[2] Відоме з історичних джерел ходіння Київського князя Ігоря в древлянську землю по данину. Зібравши її, він хотів повернутись до Києва, але дружинники умовили його взяти ще більшу. Обурені цим, древляни вбили Ігоря (945 рік). Його дружина Ольга жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка.

А княгиня Ольга стояла над ними сувора, виструнчена й загадкова, мовби зійшла з тих пласких каменів, що бовваніють сторчма на високих могильниках. Невідомі давні племена розкидали їх від краю до краю в дикому степу, вирубавши з них жіночі подоби. Навіщо вони це зробили, що хотіли сказати, передати тим, хто живе тепер? І скільки літ пролетіло над ними і широкими степами? Невідомо, бо мовчать ті подоби, не розтулять рота, не здіймуть над собою рук, бо в камені їх затиснуто.

Мовчить і київська княгиня. І були в її мовчанні така погордливість і безжальність, що, здавалося, навіть вітер над річкою стих і хвиля не торкається берега.

Відмовчувалась, аж мовби й не дихала, лише поклала на древлянських старійшин твердий, незламний погляд і тисла, гнула їхні дебелі тіла донизу. А в них багровіли могутні шиї, вигиналися колесом широкі спини — не вміли і не звикли ось так низько схилятися перед будь-ким. Щодалі погляд ніби важчав, не відпускав, і ніхто з них не насмілився випростатись, кинути наперекір і свій вояцький погляд. Кожному запали слова княгині:

— Якщо не впокоритесь, то вигублю усе плем'я, від старого до малого! Чуєте, вигублю! Навіть ім'я ваше забудуть...

Вимовила ці слова тихо, по-буденному втомлено, аж ті, хто тримався віддалік, не все й почули. Перепитувати не наважились. Та й чи варто? Досить було лише мигцем глянути їй у вічі, щоб зрозуміти їх жорстокий зміст.

Більше княгиня нічого не сказала. І дивно було, що слова її уже зникли, їх розвіяв вітер, поніс і кинув у чисте поле, а вони все ще лунали у вухах старійшин і, здавалося, щоразу гучніше: «...Вигублю усе плем'я... Вигублю усе плем'я...»

Древлянські старійшини носили на своїх плечах чимало літ, час вибілив їхні бороди й чуби, посік обличчя і зробив їх мудрими, розсудливими мужами. І хоча їхня мудрість часто була гіркою, саме вона притлумила непокору, що бунтувала в грудях, заганяла в найглибші тайники гордість, застерігала від легковажності й поспіху. Вони на власному досвіді уже не раз переконувались, що володарі з не меншим завзяттям ходять походами у власні землі, ніж у чужинські. І чинять не менше зла, а може, й більше...

І ламали свої тіла старійшини у поклоні, схилялись дедалі нижче й подумки закликали своїх поганських богів, щоб дали їм сили стерпіти таку наругу. Не побоювання за власне життя змушувало їх коритись, зовсім ні. Там, далеко від Києва, в долинах і яругах, на пагорбах і біля озер чекають своєї долі чоловіки, жінки й діти їхнього племені...

Нехай відібрано волю, кинуто на поталу князівській волі свою гордість, але життя випрохано... А що може бути кращого за нього? Тільки той, хто не звідав волі, а весь час носив у собі покірливість, не знає йому ціни і не знатиме довіку, яке ж воно любе. Ондечки пташка заспівала,

вітер торкнув листя на деревах, і воно залопотіло, зашемріло, сонечко обмацує, кожну стеблинку, обціловує кожну грудочку... Повернуться вони до свого племені, народяться нові ратаї і воїни... Було б життя, а волю потім... потім...

Княгиня мовби вгадала їхні думки, набрала ще суворішого вигляду, насупила тонкі брови, наче чорна нитка вп'ялася в чоло над очима: «Гадали, що, вбивши князя, здобудете волю?.. Що нікого над вами не буде?.. Не тіштеся, не бачити вам волі, міцно триматиму, міцно, хоч і жінка я... Міцно триматиму не тільки вас, а й інші землі...»

Ольга теж почула пташиний спів, але нічим не виказала, що він чомусь вразив її. Вона теж подумала про життя. Яке воно їй судилося далі, як складеться її князювання? А ще оці древлянські старійшини нагадали їй птахів, що їх ловлять під час пори перельотів у пущах край Києва перевісищами. Вишукують ловчі місцини, над якими вони завжди восени відлітають, натягують на високих тичках великі сіті, й птахи зграями потрапляють до них. Як вони рвуться на волю! Тріпотять крилами, кидаються грудьми на сіті, бо їм, мабуть, здається, що ще один помах, ще один скрик і вони — вільні. Бо ось воно, небо, поруч, таке синє й прозоре... Та тільки ще дужче заплутуються, поки не повисають живими грудочками... Лише вітер ще довго перегортатиме пір'я на тому місці, де стояли перевісища. Але тепер воно уже нікому не нагадувало про вільних птахів, що колись безборонно ширяли в небі.

Оці древлянські мужі теж гадають, що зможуть потім вирватись на волю. Та не знають того, що в київських князів перевісища є не тільки на птахів, а й на непокірних. Дружинники ось стоять за спинами древлян, аж пальці побіліли, так стискають руків'я мечів, стежать за кожним рухом, ладні коршаками накинутись на зухвальця.

Княгиня відвела погляд від древлян, бо знала, що вони уже впокорені, що кожен з них торкнеться чолом землі перед нею.

І вони торкнулися, лежали ниць, далеко викинувши руки, ледь не сягаючи її ніг. Цього разу княгиня не приховувала свій усміх. Вуста скривилися глузливо, і вона засміялась. Але відразу й затнулася, мовби хтось стиснув за горло. Широко розплющеними очима дивилася на мужів, які лежали біля її ніг. На якусь мить видалося, що це повалені дерева безшелесно впали на землю і тягнуться до неї могутнім покрученим корінням. І враз нею оволоділо нестримне бажання наступити на них, упевнитись, що їм боляче. Уже й ніби зробила рух уперед, та одразу й отямилась.

А лице її знову набрало суворого, аж погордливого вигляду: «Не годиться мені, великій княгині руської землі, піддаватись миттєвим примхам, не годиться...» І ніхто не знав, що за цією думкою володарка хотіла приховати свій страх. Бо вона злякалася, злякалася, мов проста людина, коли відчує свою несилу і безпорадність. Бо руки древлян були великі й могутні, могли задушити й ведмедя, не те що її, тендітну

й слабку. І не встигли б вихопити її з цих рук ні дружинники, ні бояри та воєводи.

Отож краще вихлюпнути з душі оте кляте бажання, відігнати страх і думати, що ці сильні руки належать їй, що вони оратимуть і сіятимуть для неї, оборонятимуть її князівський стіл. Тільки треба змусити їх коритись і служити їй. І вона це зуміє зробити.

Ці думки приносили Ользі полегшення і заспокоєння, немов знімали з неї тягар, що його носила від дня смерті чоловіка. Зрозуміла, що час уже зупинитись, що чашу помсти за його смерть древляни випили до дна. І тоді вона сказала їм:

— Я прощаю вам... Йдіть у свою землю і служіть мені вірно... Я дам вам уроки і устави[1], які ви мусите виконувати. Для цього скрізь будуть мої тіуни і посадники. Вони стежитимуть за тим, щоб данину ви платили влітку, восени і взимку. Вони діятимуть моїм князівським словом, і ви будете коритись їм.

Древлянські старійшини слухали князівську волю мовчки, не підводячи голови і нічим не виказуючи свого невдоволення чи непокори. Ольга якусь хвилину мовчала, мовби вичікувала з їхнього боку якогось руху чи подумки виважуючи ще раз свої жорстокі слова. Чи, може, то вона втомилась і збиралася з силами. Вела далі:

— У лісах і річках, на луках я поставлю свій знак. Там ви не смієте ні звіра бити, ні бортничати[2], ні рибу ловити, ні худобу випасати... Ви чуєте? — майже вигукнула княгиня.

Та у відповідь ні звуку. Здавалося, що перед нею й справді лежали зрубані дерева. Гнівливий вогник спалахнув в очах княгині, бліді щоки вкрилися рожевими плямами, вона нахилилась над древлянами і крикнула:

— Та це ще не все!.. Ви порубали багатьох дружинників мого чоловіка. За це ви мусите мені сплатити. Я виберу серед ваших дітей найміцніших, заберу до Києва і зроблю своїми слугами і робами, робами і слугами...

Ще не встигла княгиня вимовити останнє слово, ще її вуста кривилися від крику, а древлянські мужі схопились як один. В очах зухвалість і завзяття, а руки шарпались до поясів, шукаючи зброї.

Та не знаходили її і в безсиллі опускалися. Вони безпорадно тупцювали на місці.

Княжі дружинники брязнули мочами, посунули ближче, але княгиня одним порухом брів зупинили їх. Сама ж стояла серед налитих гнівом та силою чоловіків і тремтіла. Але не від страху, а від захоплення своєю владою, силою своїх слів. «Тепер я стала справжньою княгинею. Я стою серед них, відчуваю їхню лють і не боюсь. Знаю, що вони

---

[1] Уроки, устави — закони, данина, оброк.

[2] Бортничати — займатися бджільництвом.

упокоряться»,— подумала вона. І ця думка втішила її і переважила сум за вбитим чоловіком.

Древляни збилися докупи, перемовлялися і блимали на неї вовками. Із гурту долинали обурливі вигуки. Голоси були хрипкі й погрозливі. Та вона зовсім не дослухалася до них, не розрізняла облич. Холодними очима дивилася на бородатих і дебелих чоловіків, які товклися на одному місці, скидали догори стиснуті кулаки, під'юджуючи один одного, а Ольга зневажливо думала: «Таж вони витовчуть усю траву... Залишиться латка... І чого вони товпляться на одному місці? Які ж безпорадні ці чоловіки, коли не мають у руках зброї. Вони зовсім не знають, що їм діяти. Ось я стою перед ними, беззбройна жінка, а знаю, що мені робити...»

Та це товписько, захриплі голоси, в яких уже чулося більше розпачу, ніж сили, стали дратувати княгиню. Забаглося нагримати на них, наказати дружинникам, щоб надавали штурханів під боки, може, це приведе їх швидше до тями.

Але й цього разу стрималась, не виказала свого роздратування: «Мені не личить, мов якійсь простій жінці, піддаватись першим порухам бажання. Я ж княгиня і мушу вміти вгамовувати свої пристрасті, мушу вчитися бути терплячою, вчитися вичікувати. Мій чоловік був нетерплячий, невгамовний, і це коштувало йому життя...» І враз схаменулася. Вона осуджує свого чоловіка, сміє судити про його вчинки. На якусь мить забула про древлян, про їхню непокірливість і побачила свого любого князя, ставного та ясночолого, русяві кучері вибиваються з-під шолома, а в очах жадоба бойовиськ і перемог. Він не боявся ворогів і шукав їх у близьких і далеких землях. А ще хотів звести усі землі докупи, усі племена, що звуть себе русами, з'єднати навкруг Києва. Та не вдалося, знайшов свою смерть у древлянській землі.

Ось стоять вони, може, теж котрийсь свій спис метав князеві у груди? Коли б дізналась, то відразу й покарала б. Вони ще й досі галасують, ніяк не вгамуються. Може, й справді гукнути до своїх воїнів? Ні, ні, тільки не це. Досить уже помсти.

«Древляни і так довго пам'ятатимуть мій гнів. Я спалила їхнє місто Іскростень[1], а коли сотворила тризну[2] на могильнику Ігоря, то заманила туди кращих древлянських воїнів і наказала побити їх. А перед цим припрошувала їх сама пити вино й співала жалобних пісень. Сумні то були співанки княгині-вдови, але гірким виявилось вино і для древлянських зухвальців; жоден не прокинувся після нього, усі склепили навіки очі. Не захотіли служити київському князеві при житті, то нехай їхні душі догоджають йому мертвому. Може, там він їм простить?»

Авжеж, простить, бо він воїн і помер у бою. А в кого їй прощення випросити за пролиту кров своїх одноплемінників, у кого? І аж серце

---

[1] Іскростень — Коростень.

[2] Тризна — поминки.

стислось, бо відчула, що теж належить до цього племені, що й рід колись був у неї. Вона добре пам'ятає, хоча й згадує минуле дедалі рідше... Повіє вітер, і бачить себе малою під деревами, чує, як вони гудуть, бризне дощик, їй пригадується, як бігала босоніж по вимитій дощами траві. Або ж ясного дня у теремі привидиться, що сидить біля струмка і сонце в ньому переливається.

А потім натрапив на неї Ігор, забрав з собою до Києва... І ось що вийшло з її заміжжя — скрізь смерть, руїна. А ще звідусіль чути благання... благання... Одних побито, інших варяги з князівської дружини забирають у полон, щоб потім продати хозарам або у Візантію... Безжальні та загребущі ці варязькі зайди. Холодні мають серця, бо самі з холодного краю. Та за добру платню служать вірно.

Це їхніми руками вона вбивала й палила. То, може, на їхні душі перекласти вину за кров її одноплемінників? Вони ж не каратимуться, їм у богів не просити прощення... А їй? Їй теж не випросити, бо вони не знають милосердя, недарма греччинські купці, які вибудували в Києві свою церкву, називають їх поганськими. Вони навіюють не спокій і віру, а тільки страх. Вони дикі й жорстокі, як і люди, що їм поклоняються. А Христова віра зовсім інша. У ній знаходять втіху всі, хто страждає, вчить покірливості й шаноби до влади. І що б не вчинив на цій землі, Христос прийме тебе, якщо прийдеш до нього з чистою вірою в серці. Так кажуть греччини. І справді, у Візантії в Христа вірять і роб, і воїн, і купець, і василевс[1]... А на Русі ще не було, щоб хтось з князів перейшов до Христової віри. Страшно відійти від богів своїх предків і молитися чужинському...

А вона не боїться, бо що їй ті боги? Їх так багато, кожне плем'я має свого і називає його по-своєму. А це єдиний для всіх, тож і віра єдина.

От і на Русі зробити б так, щоб вірили в одного бога, йому молились і його слухалися. Тоді б і всі племена й землі злилися в одне...

Вона буде першою християнкою серед київських княгинь, нехай хоч що там кажуть. А насильства і зло, вчинені в древлянській землі за її повелінням, що їх християни називають гріхами, вона спокутує. Молитиметься ревно, битиме поклони до самої землі, будуватиме церкви, грошей не пошкодує, аби тільки чистою бути перед богом, виблагати прощення за свої гріхи. Ось тільки ще один візьме на свою душу, покаравши цих древлянських старійшин. І княгиня владно сказала:

— Ідіть! І чекайте мене з дружиною...— І ті, підштовхуючи один одного, подалися до берега, де чекали на них лодії.

Ольга дивилася їм услід і сумно посміхалася. Хотілося крикнути навздогін цим чоловікам: «Маєте сиві бороди, літа дали вам мудрість, а того й не втямите, що караю вас не тому, що маю злу вдачу. Хочу, щоб були покірливі князеві, щоб міцно були припнуті до Києва, бо в цьому сила руської землі. З усіх боків зирять і точать зуби вороги:

---

[1] Василевс — імператор.

хозари на Ітиль-річці[1], печеніги в диких степах за порогами, імператор з Царгорода...[2] А ви хочете жити самі по собі. От і мушу вас карати, привчати до покори. Правуватиму вами, аж поки увійде в літа мій син Святослав...»

І пройшла Ольга по всій древлянській землі, встановлюючи скрізь свої уроки та устави, призначаючи, кому і яку данину сплачувати...

Прийшла тоді ж і до огнищан. Зібралися ті на віче, вирішили — будемо боротися. Та не встигли, бо поки радились, Ольжині дружинники вже тут, грудкою кинь — долетить. Залізними лавами вилаштувались від річки до лісу, в щити поторохкують, списами наїжачились, високі шоломи погойдуються, мечами з найтвердішої криці виблискують. Так щільно стоять, що вітрові ніде пролетіти, здається, зайдуть у річку, перегородять її й потече вода назад, до своїх джерел у верхів'ях.

І скорилися огнищани. Покидали з стрімчака далеко у воду мечі й мовчки розійшлися по своїх хижах. Так само незворушно спостерігали за тим, як княжі люди накладають у великі долії зерно та хутро, сувої полотна і кадки з медом, носять оберемками в'ялену рибу, зазирають у кожну клітушу, у кожен закуток хижі. Що ж тут вдієш, така князівська воля. Та коли стали хапати ще й унотів, мов якісь дикі люди з степів, заплакали діти, залементували жінки, загомоніли чоловіки. Загрюкали двері, хвіртки ходуном туди-сюди, аж міцні тини тріщать, било забемкало, хоч ніхто до нього й не доторкнувся. Здавалося, що оскаженілий вітер закручує вихори й відчиняв навстіж двері, виламує хвіртки, розгойдує било. Ось-ось із ясного неба загуркоче грім і впадуть блискавиці, посічуть оцих залізоруких зайд разом з отією блідолицею жінкою, яка називає себе княгинею.

Та грім не гримнув, вогненні стріли не посипались на землю. Та й вітру не було зовсім, то в їхніх душах вирувало, а видавалося, ніби весь світ розгойдується і руйнується. Дехто з чоловіків, похапавши дрючча, посунув усе ж таки на дружинників. Але ті затулилися щитами, рушили на них. Підганяючи списами, погнали до річки. Рятуючись, огнищани забрели у воду аж по саму шию.

Тоді їхні жінки кинулись до княгині, пробились крізь списи й щити, впали долі перед нею, благаючи не забирати від них любі чада. Та, видно, не зворушили сльози й благання серця Ольги, бо відказала: — На цих пагорбах занадто багато вільного вітру для ваших дітей. Він дурманить їм голови, і вони виростають непоступливі та зухвалі. На моїх горах у Києві теж віють вітри, але там вони розносять тільки князівське слово і всі його чують. Хочу, щоб і ваші діти щодня дослухалися до моїх слів. Я зроблю з них добрих воїнів і вірних слуг. А через багато літ повернуться вони сюди і будуть тут порядкувати й судити князівським словом...

---

[1] Ітиль-річка – Волга.

[2] Царгород — Константинополь.

А що жінки ніяк не могли втямити, навіщо ж забирають у той далекий столичний град їхніх дітей, то княгиня тупнула роздратовано ногою й крикнула:

— Замовкніть зараз же і не просіть! Буде так, бо це моя воля! Замовкніть!

Ці слова вигукнула вона так дзвінко й несамовито, що огнищанки враз замовкли. Вони оторопіло дивилися на княгиню, і жодна не розтулила навіть вуст. Але не від страху, а швидше від здивування, бо ще ніколи не чули, щоб жінка кричала так голосно й владно на цих пагорбах.

Не справдились обіцяння Ольги. Минуло чимало літ, а не повертался огнищанські уноти. Ні, один усе ж повернувся. Та краще б залишився на тих київських пагорбах, у князівському граді. Це був Воротило. Вірніше, так пізніше назвали його огнищани, бо забули його справжнє ім'я, бо рід відцурався від нього.

Щоразу, коли Роськів погляд натрапляв на посадникове дворище, йому ввижалося, що ось-ось з-за гостряків дубових колод з'явиться кучмата голова Воротила, важко ворухне очицями, темними від незгаслої люті. Роськові тоді не сховатись від них навіть на цьому стрімчаку, у густющій траві. Чомусь йому посадник схожий був на віщуна, хоч зовні вони були такі різні. Коли думав про одного, то відразу ж згадував і про іншого. А бувало навіть, що поставали вони перед ним разом, поруч, ледь не торкаючись один одного плечима.

Вони не зачіпали Роська, не озивались до нього й словом, лише дивились обидва незмигно, і в погляді кожного була погроза. І сховатись ніде, втекти нікуди.

« І чого їм від мене треба, навіщо я їм здався? Багато унотів у нашому роду, а вони весь час дивляться тільки на мене. Так і вичікують, так і пильнують, коли залишусь сам, відразу з'являються й дивляться, дивляться, аж моторошно робиться...» Боявся обох, бо були загадкові й володарювали силами, які були непідвладні іншим людям. Роська не міг осягнути, чому мають таку силу, перед якою схиляються найвідважніші воїни. І була вона невидима, невідчутна, не можна її було вхопити руками, торкнутися чи й обминути... глянеш на посадника чи віщуна, нічого в них особливого, нічим не відрізняються від огнищан, а ніхто в суперечку з ними не встряне. Мовить один: «Така воля богів!» Процідить інший: «Така воля князя!» І цього досить, усі скоряються. Але ж богів ніхто з огнищан не бачив, бо у печері віщуна, казав дядько Родь, тільки його подоба. А князь далеко в Києві. Хіба він чує все і бачить? Він же не кує з огнищанами крицю, не ловить з ними рибу, не б'є звіра, не сіє жито, то навіщо його слухатись? Але ж коряться, загадає посадник звозити данину і зносять, складають біля дубових воріт його дворища. А він тільки сопе та вимацує кожне хутро, полотнину, пересипає зерно, мовби кожне хоче запам'ятати.

А навіщо князеві стільки добра, стільки худоби? Не може цього збагнути Росько, і стає йому так боязно, так самотньо. Стане просити віщуна, щоб не дивився на нього так пильно, бо ж нічим не прогнівив богів. І нехай не змушує ходити до требища Перуна, змазувати йому товсті губи жертовною кров'ю, бо не годен прислужувати богові, краще він родові мечем...

Якщо мав Росько при собі шматок коржа, то відламував крихту і клав десь на листок, якщо в баклазі була вода, то кропив траву, примовляючи: «Це духам Перуновим, духам Перуновим...»

Пригостивши їх, сміливішав, навіть страх перед посадником причахни, бо ж вважав, що духи Перуна сильніші князівської волі, а тим більше посадникового пильного й недоброго ока.

Посадник вторгся в життя роду непрохано, силоміць, і тому його треба не тільки остерігатися, а й опиратися його волі. Може, тому Росько чи не щовечора скрадливо никав біля його дворища, перестрибував через рів, припадав вухом до колод, вишукуючи в них шпарину, і дослуховувався, затамувавши дихання. Йому ввижалося, що за цією стіною посадник вигадує нові оброки для огнищан. А навкруг нього нетерпляче трясуть бородами та світять недобрими очима мечники. Підслухати б, вивідати б і гайда до селищан, вони придумали б, як позбутися посадника. Нехай їде до свого князя і добувне йому хутро, ловить рибу, сіє жито...

Такі думки часто обсідають Роська, і він їм не може дати ради. А може, таке діється з усіма молодими воїнами? Спробував якось розповісти їм про посадника і віщуна, про силу їхню таємничу, про князя, який сидить далеко, а слово його владарює по різних весях. А ще казав, що матір свою украдену бачить, сумний її вид і заплакані очі. І коли виросте, стане справжнім воїном, то проб'ється крізь усі пущі, знайде й приведе її додому.

Слухали його мовчки, але з кожними словом Росько відчував, як далі й далі відсуваються від нього молоді воїни, як здивовано й злякано дивляться на нього.

— Чого ви відсунулись? Куди ви? — запитав, але темрява мовчала. Тільки долинув шепіт: «На нього віщун своє око наклав, населив духами... Він теж стане віщуном».

Хотів зупинити, сказати, що не хоче бути віщуном, але нікого вже поруч не було.

Після цього з ним не перестали товаришувати, але позирали з острахом, Росько часто помічав, що піднята для штурхана рука застигала в повітрі, а глузливе слово завмирало на вустах, варто йому лише було глянути у вічі супротивникові.

Тоді він зрозумів, що ніхто з його однолітків не гризеться такими думками, як він, і не знав, до кого податися за порадою. Матері немає, а до дядька Родя соромився набиватись, ще кепкуватиме. Ото й шукав, куди себе подіти, й видереться на якийсь стрімчак, гляне навкруг і

засміється. Світ такий великий відкривається, ніяким князівським словом його не перепинити. І такі далекі в ньому й віщун, і посадник, і такі нестрашні й маленькі. Ніщо не зупинить і не злякає його, відчував у собі таку силу, що хотілось якось її виказати, відчути свою причетність до цього світу. Міг би, мов молодий тур, накинутись на дерево і торсати його або впасти на траву й толочити її. Ступав на обніжок урвиська, зазирав донизу, і його заманювало туди. Безбоязно спускав ноги, вишукуючи найменшу ямку чи приступку, чіпляючись за коріння, кущики трави, сповзав усе нижче й нижче, аж поки стрибав на пісок. Потім ставав навпочіпки й тамував спрагу, занурюючи голову у воду. Хвиля накочувалась на нього, наливалась у вуха і щось шемрала, шепотіла...

Міг би оце і зараз вниз кинутись, але ж мусить стерегти селище. Згадав про тих сонячних птахів, про які розповідав дядько Родь. Глянув на сонце, мовби чекаючи, що ось-ось зірвуться вони з нього і пролетять над ним, розкидаючи свої сяючі пір'їни. Схопив би одну з них, побіг би до посадникового двору, підклав непомітно під дубові колоди. І уявив собі, як полум'я перебігало б по них червоними полисками, звиваючись і вихоплюючись вище дерев...

Але не видно птахів, тільки по річці пливуть лодії під червоними вітрилами. Вони усе ближче і ближче. Уже можна розглядіти, що на тих вітрилах посередині чорне сонце розіпнуто. Ось уже й людей видно в лодіях, сидять, поскидавши шоломи, вітер розвіває довге волосся. Та ще весла сторчма біліють, вихитуються над головами, мовби небо розгортають. Дядько Родь казав, що на таких лодіях варяги плавають. І чорне сонце з собою скрізь возять. Бо там, де вони живуть, воно зовсім не гріє. Не таке, як у нас, блискуче, а чорне, мовби сажею притрушене. Мабуть, до князя у Київ пливуть.

А лодії, розкрилившись і погойдуючись, пливуть попереду хвиль, тягнучи за собою широкий гладенький слід. Уже видно на кожній з них спереду якесь страховисько з роззявленою пащекою, хвіст волочиться по воді. На високій хвилі лодії підстрибують, плескаються широким днищем, занурюються в річку, і тоді біля пащек страховиськ булькоче піна. Здавалося, що у своїй несамовитій люті прагнуть вони вгризтися у самісіньке дно. Та кормчий могутньою рукою стримує їх, мов диких турів, і вони тільки вигинають бугристі шиї.

Росько у здивуванні звівся на рівні ноги, не криючись, підійшов до самого краєчка берега. Та й навіщо стелитися йому в траві, зирити їх зі схованки? Що вони йому, оті лодії, страховиська? Не лякався їх, бо сприймав відсторонено. Вони прийшли з іншого світу, пропливуть мимо, розтануть вдалині, й вода зітре їхній слід. Сприймав їх так, як оту зграю птахів, що збилася над далеким лісом. Покружляють, покружляють, потім і розсиплються між деревами, а то й вітер підхопить, занесе в дикі степи. Отак і ці лодії...

Дивується їм Росько, особливо отим потворам. Може, й справді вони живі? Поцілити б у них грудкою або ж стрілу пустити. Ото, мабуть,

ревище здійнялося б, збіглися б усі селищани, і Літана теж задихана стала б біля нього, очі здивовано круглила б. Еге ж, так його і стрілою проб'єш, шкура ж у нього яка товстелезна. Росько мружить око, приміряється... Бачить у лодіях людей, сидять на лавах попід бортами, вода бризками кропить біляві чуприни. Оті довгі весла, що з обох боків кожної лодії стримлять догори, теж Роськові незвичні. Вимиті у воді, вичовгані об каміння та корчі, блищать проти сонця, ваблять зір. Товстенні ж, навіть звідси помітно. Тож які треба мати сильні руки, щоб гребти ними....

Які ж вони, ті варяги? Дядько Родь казав, що мають лютий вигляд і забіяцький норов. Живуть далеко в засніжених горах, біля холодного моря, де нічого не родиться і не плодиться. Отож збираються у ватаги і никають по світу, шукаючи поживу та здобич. Мов шуліки. А вже коли допадуться, то схожі на справжнісіньких здирників. Нічого їхніх рук не обмине, хапають усе. Та найгірше, що людей забирають і продають у такі світи, що ніхто їм і назви не знає. Не відають вони ні жалості, ні милосердя. Та й чого від них чекати? Народилися ж у таких краях, де все скуто крижаним холодом, от у них і душі поморозило... А може, й зовсім немає в них душі?

Князь же потурає в усьому, бо вої вони несхитні. Краще з ними не заводитися... Якщо уже дядько Родь, перед яким навіть здичавілі мечники посадника розступаються, так говорить, то цьому можна повірити.

«Це тому, що в них душі немає. А якби і я був без душі? — спадає на думку Роську.— Я б теж був безжальним і жадібним? В'язав би людей, палив би хижі? Ні, ні, не хочу...— притулив руку до грудей, серце билося гучно і злякано.— Є в мене душа, є... не захолола...» Хотілося гукнути до отих, що в лодіях, похвалитися. Нехай знають, що не в усіх поморожені душі. Може, й крикнув би, та не встиг, бо раптом з передньої лодії засурмили в ріг. З інших лодій відгукнулися, і покотилися над річкою, розбиваючись об крутий берег, грізні звуки, мов згукувались перед побоїщем дикі тури.

Це було так несподівано, що Росько пробіг поглядом понад берегом, сподіваючись і справді побачити круторогих звірів, що йдуть на водопій. А коли вгледів, що на лодіях вітрила уже згорнуто і на воду з плеском упали довгі весла, в кілька стрибків опинився коло била.

«Бем-бем-бем!» — потекло з кручі навперейми звукам, що, не, стихаючи, накочувалися і накочувалися з річки. Були такі важкі й густі, що аж наче падали на воду грудками, і хвилі виносили їх на берег, де вони терлися об пісок, розбивалися об корчі.

А Росько гамселив і гамселив по билу, і здавалося, що від нього й справді відколюються залізні скалки і рвуться навстріч тим грудомахам, перепиняючи їх лет.

Зупинився лише тоді, коли в грудях не вистачило повітря і не в змозі був підняти руку. Дзвеніло у вухах, в усьому тілі... Здавалося, що він

сам увесь дзвенить, торкни себе рукою — і полинуть звуки: «Бем-бем-бем!» Дзвеніло все навкруг, мовби повнився тими звуками цілий світ.

Коли проясніло, то вже не було чути сурмачів з лодій, тільки розбурханий вітер висвистував у траві. Потім долинули жіночі голоси, дзвінкі й стривожені, вони скликали дітей. Вийшовши знову на берег, Росько чомусь глянув на острівець. Там з'явилися рибалки, він і не помітив їх раніше. І тепер вони, зачувши войовничий гук рогів і застережливі звуки била, збиваючи короткими веслами воду, спрямували човни вниз по річці. А в цей час десь з-поміж корчів вихопився ще один рибалка, застрибав, замахав руками...

Росько не став чекати, чи вернуться по нього, бо його увагу прикували до себе лодії. Гребці сильними помахами гнали їх до берега. На передній лодії, тримаючись за щоглу і наступивши ногою на голову потвори, стояв високий варяг. Вітер розвівав його руду чуприну, в руці він тримав довгого меча, і червоні полиски сонячних променів стікали з нього у збурену воду...

БОЙОВИЙ КЛИЧ РОДУ ОГНИЩАН

Селище зустріло Роська сторожкою тишею. Інколи увірветься в неї тупіт копит, промчить на запаленому коні котрийсь із огнищан, здибить його біля свого дворища, сам теж задиханий і стривожений. Та забіжить до хижі, вхопить щита й списа — і уже хода тверда, впевнена, а вигляд рішучий. Ще озирнеться, махне рукою своїй ладі, яка стоїть на порозі й пригортає до себе малих чад, і подасться до річки...

Роськові теж поспішати б туди, а він зупиниться раптом посеред дороги, закине догори голову і вдивляється в небо, мовби чогось очікуючи або ж вишукуючи в ньому... Птахи літають там, і крила їхні зблискують у сонячному мерехтінні. Шугають вгору-вниз, ніби викупуються в сяючому мареві. Жаринки вогню осідають на пір'їнах, а вони своїм стрімким летом роздмухують їх. Ось-ось, здається, спалахнуть і гарячими грудками впадуть у трави, випалюючи їх. От якби й справді ті птахи стали жаринками, впали на тих варягів, пропекли б наскрізь шоломи та лодії, щоб тільки попіл залишився. Та й той змила, забрала б з собою вода...

Або засісти у верболозах на березі, взяти клоччя, намотати на стріли і — в ті лодії, одна за другою, щоб тільки свистіло й палахкотіло... Несла б їх річка темної ночі, а вони горіли б, мов купальські вогні. І виходили б люди, які живуть у весях на її берегах, дивувалися і раділи. А ще казали б: «Нехай не бродять ці варяги по чужих землях, не гострять зуби на людське добро. Забаглося їм наших медів посмакувати, а тепер воду п'ють, ніяк не нап'ються...» Хтось згадає і його, Роська з огнищанського роду, і дівчата складуть про нього веселу співанку. І заводитимуть її в

час вечірньої зорі, погідної пори. І їхні голоси кудись заманюватимуть, заманюватимуть... Вестимуть понад берегом, у заросяні луки... Літана теж співатиме, і в дзвінкому її голосі вчуватиметься сум. Потім вона притишено розказувала б про те, як острах проймав її, коли він пускав стріли і палив оті варязькі лодії, як серце рвалося до нього, і ледь не вистрибнуло з грудей. Може, й мати почула б про нього, бо ж пісні літають скрізь, мов вітер...

Усе це привиділось Роськові так виразно, що він увесь напружився, перехопив до рук лука, натягнув тятиву, і вона відгукнулася тонким дзвенінням. Спробував сильніше, потім ще і ще, аж пучки пальців затерпли. І щоразу з тятиви зривалися різкі звуки, мовби лук і справді перейнявся його нетерпінням і постогнував, тремтів...

Звуки падали попереду, аж наче вибивали лунки в теплій пилюці, і хлопець біг за ними навздогінці. Перестрибнув через струмок у виярку, видерся на косогір і завмер у здивуванні та жахному передчутті... Від лісу, десь з-під самого червоного світла, котилася хмара. Здавалося, що то сонце, торкаючись землі, дерев, перепалює їх на попіл і вітер жене його до берега. З цього мороку, збиваючись і викручуючись, тягнулися догори довгі віхті. Сонячні промені торкалися їх і самі ставали чорними.

Від цього споглядання в душі молодого воїна наростало тремтіння, як ота напнута тятива. І були в цьому тремтінні радість і захоплення: «Це віщун вмилостивив Перуна, і він наслав на варягів своїх духів у подобі чорної хмари... Це добрий знак...»

Придивлявся пильніше, ніби й справді міг угледіти білу постать у цьому вируванні. Та сталося зовсім несподіване і негадане, бо з темних потоків вихопились схарапуджені коні. Вилетіли, мов чорні блискавиці... Позаду них торохкотів і підстрибував на високих колесах широкий віз. Гриміла під копитами суха земля, розліталися з-під кованих залізом коліс грудки і каміння, а Роськові видавалося, що це коні тягнуть за собою громовиці й розкидають на всі боки, змушуючи тремтіти землю і небо. Хтось невидимий могутньою рукою натягував білі віжки, безжально роздираючи до крові їм щелепи, аж червона піна кипіла на губах. «Це віщун послав мені таких грімкотливих коней... Боги подають мені знак,— радістю відгукнулося у серці.— Я мушу їх спіймати, спіймати...»

Стрімкість бігу коней, уся їхня шаленість мовби переливались у душу хлопця і наповнювали її відвагою й передчуттям близької небезпеки. А коні летіли прямо на нього, і довгі гриви, мов чорні полиски ночі, палахкотіли над спинами. І здавалося, що вони ось-ось зірвуться над косогором.

Хтось підхопив Роська дужими руками, яким не мав сили опиратися, і штовхнув їм навперейми... Та він і не опирався, бо не було в і ньому ні крихти страху. Біг, ледь торкаючись пальцями теплої землі, й

жорстка трава обнімала ноги. Тримав у простягнутій уперед руці лука, і тятива дзвеніла дивним звуком.

Та не встиг перепинити коней. Промчали мимо, обдавши гарячим духом, вдарили тугим вітром. Над яром вони різко зупинились, ставши ледь не сторчма, і голосно заіржали...

І була в цьому іржанні приреченість. Затріщало дишло, віз поповз боком, нахиляючись над крутизною, колеса викрешували з каменю іскри.

На якусь мить і коней, і воза сховала за собою хмара куряви. Аж Росько подумав, що все це йому примарилось. Як і з тими сонячними птахами на річці. Але ж ні, ось знову почулося іржання, коротке й хрипле. Роздумувати не було часу, і він стрімголов кинувся туди, де коні з останніх сил боролися із злою силою, що штовхала їх униз. Стоячи дибки, вони дрібно перебирали передніми ногами. Високо задирали до неба голови, ніби вишукували там собі порятунку.

Росько пригинці прошмигнув під цими страшними копитами, удар яких міг стати для нього смертельним, одним поглядом знайшов віжки, намотав їх на руку і вихопився з-під коней. А потім, відкидаючись усім тілом назад, натягнув їх. Висковзувала з-під його ніг земля, червоний туман застеляв білий світ, а він тримав віжки. Нездолання сила викручувала руки, згинала тіло, і серце розросталося в грудях, наливаючи їх пекучим вогнем. І тоді він виштовхнув із себе:

— Боги, допоможіть! Перун, допоможи, ти ж подав мені знак! Боги, прийдіть на поміч!

І вони відгукнулись на його благання. Бо послали вітер, він так туго вдарив йому в груди, заплів у віжки свої невидимі пальці й потягнув їх до нього. І коні, аж завалюючись на боки, стали на ноги, рвонули разом і винесли воза на рівне місце.

Росько поволі підійшов до них, сміливо простягнув руку і поплескав по шиї одного, а потім другого, примовляючи:

— Кось, кось, мої коники... Боги допомогли мені врятувати вас Будете тепер моїми.— Коні ж водили мокрими боками, щулили вуха і голосно форкали.

Потім хлопець розплутав віжки, стрибнув на воза і, перш ніж вйокнути на них, озирнувся назад. Чорної хмари уже не було. Сонце світило з чистого неба і ніщо не могло сховатись від його променів. Росько зовсім не дивувався, бо це ж боги пригнали ту чорну хмару, щоб з неї народилися ось такі нестримні коні, які вже знову рвуть з рук віжки.

Тепер Росько вже й зовсім був упевнений, що йому дісталися справді незвичайні коні. Вони ніяк не могли встояти на місці й увесь час перебирали тонкими ногами, від голови до ніг їх проймало тремтіння. Могутні груди, довгі гриви, широкі спини... Відчував, як наростає в них рвучкість, як сильніше натягуються в його руках білі віжки. І коли він ляснув ними по гладенькій шкірі, коні рвонули з місця так легко, мовби не було позаду ні воза, ні хлопця на ньому.

І летів Росько, висвистуючи та правуючи дивними кіньми. Звивалися перед ним чорні гриви, немов два вихори, світ розбігався вусібіч, кидаючи між кінські копита вузьку смужку зеленої трави.

Гримкотять копита, вітер студить груди, тятива лука вп'ялася в тіло... А віжки теж мов дві напнуті тятиви. Ніби й не правував кіньми, а вони винесли на крутий берег.

Огнищани зустріли його мовчки, ніхто не здивувався появі коней тут, біля кузні старійшини роду. Тільки дехто перезирнувся і покивав вдоволено головою, мовляв, усе гаразд, хлопче, ти прибув вчасно. Роськові чомусь здалось, що огнищанські воїни чекали на його приїзд. Але звідки? Хіба й вони спостерігали ту чорну хмару? Вона ж не підіймалася високо, повзла крутояром, вимітаючи сухе листя з вибалків та втягуючи в себе чисту воду, з струмків. А може, боги їм теж сповістили, якийсь знак подали?

Росько розправив плечі, випнув груди і, набравши погрозливого вигляду, напустився на коней:

— Куди ви, оглашенні? Тпр-у-у, стійте, ось я вам...

Коні, вигинаючи шиї і косуючи налитими шалом очима на нього, подалися спочатку назад, а потім смикнули вперед, вириваючи копитами траву. Та Росько хоча б що, тільки переступив з ноги на ногу, ще й чубом стріпнув хвацько. Ще мить — і він уже на землі, підбіг до коней, схопив за вуздечку. Відвів далі, аж ва кущ калини.

Коли повертався, торкнувся його, і гілки важко хитнулися. Підпалені сонцем ягоди розсували дрібне листя.. Ось-ось дозріють. Тоді огнищанські хлопці та дівчата ходитимуть сюди щовечора, гасатимуть одне за одним навкруг калини з палаючими головешками, а ягоди спалахуватимуть загрозливо і вабливо, мовби там сидітиме хтось багатоокий. Спробуй назбирай тих ягід... Отож і доводиться хитрувати, скрадатися тихцем, непомітно, затамувавши подих. Духам, що охороняли калину, дуже до вподоби вогонь. Як стануть з ним бавитись, то забувають про все. Що вони тільки з ним витворяють! Хіба Росько не бачив? Підкидають, роздмухують полум'я, вистелюють його по землі, витягують тонкими язичками догори і змушують злизувати темінь або затискують у долонях, і вогонь крутиться тоді клубком.

Ох, полюбляють бавитись калинові духи з вогнем. Та й що в цьому дивного, цілий день сидять нерухомо, нікого не підпускають. Тільки хтось спробує простягнути руку до ягоди, а вони відразу ж кігтиками дряп-дряп — гніваються... Ось і треба їх виманити з куща. Зробити це можна тільки ввечері, коли сонце зайде. Росько не раз бачив, як це вдається хлопцям. Вихоплять із вогнища головешки і заходяться вимахувати ними, виманюючи духів, а дівчата в цей час з другого боку заходять до калини і одна поперед одної вихоплюють ягоди.

Цього літа і Роськові дозволятиметься виманювати духів з калини. А Літана потайки зриватиме ягоди. Потім вони доганятимуть одне одного, і їхній сміх котитиметься аж до води. Дядько Родь теж вийде з кузні,

слухатиме. Може, він і поставив її тут, біля калини, щоб вечорами бачити вогнище, чути сміх молодих огнищан. А може, йому під цей сміх веселіше кувалось? Мабуть, бо чого ж увесь час, бувало, дослуховується? А часто, коли Росько засиджувався в кузні, виводив і його з собою до калини. Підохочував хлопців розпалювати ще вище вогнище і стрибати через нього. А ті й раденькі, що старійшина роду серед них, і розпалять такий вогонь, що дістає верхівок дерев. От і починають сміливці один перед одним хизуватися. Розженеться котрийсь, і... полум'я охопить усього, закипить круг нього, здається, не випустить... Та де там, огнищанських хлопців ні вогонь не вхопить, ні вода не змиє, ні вітер не звалить.

А бувало, що декому доводилось і до річки чимдуж бігти, бо вогонь до сорочки прилип. Шубовсне у воду і тільки пустить виляски над водою. Але там теж треба бути обережним, бо водяник не любить, коли його будять уночі.

Росько аж тремтить від нетерпіння, йому теж кортить стрибнути через вогонь. Він навіть відчуває гарячі руки, що хапають його за ноги, а він летить, летить... Дядько Родь поплескував у такі хвилини по плечу і стримував:

— Ач який палкий... теж стрибати... Скоро, скоро настане і твій час. Будеш ратаєм, викую я тобі і меча... Гарного меча, з двох боків гострого. Та ще й такого, щоб не щербився.

Росько киває у відповідь, вірить, що ці слова збудуться. Дядько Родь уміє кувати такі мечі, так їх гартувати, що по них приходять люди з обох берегів річки... Кажуть, що коли темної ночі зриваються над водою шалені вихори, він виходить з розпеченими мечами на кручу і вимахує ними супроти вітру. Роськові жодного разу не вдалося підгледіти, як це робить дядько Родь. Та він і так уявляє його на високому березі серед круговерті мокрого вихору з двома розпеченими мечами в руках. Вітер лютіє, б'є з усіх боків крилами, а він січе його гарячими мечами, тільки свистить та дим валує...

Мабуть, і його меча так гартуватиме. Росько попросить, щоб і його взяв, він не злякається лютих вітровіїв.

А може, уже викував меча для нього і стоїть він серед інших під стіною кузні? Росько підходить ближче, чомусь упевнений, що впізнає його, або меч подасть йому якийсь знак. Та усі вони однакові, великі й важкі, сягають йому аж до підборіддя. Вилаштувались один біля одного, вістрям догори, чимось схожі на огнищан. Ті теж стоять щільно, тулячись плечима, насторожені й суворі. І дивно стало Роськові, бо були вони усі на одне лице. І наче зростом усі зрівнялися. І в очах теж було одне: очікування й нетерпіння...

А ще здалося Роськові, що й сам стоїть між ними у кольчузі, меч при поясі, щит на землю поставив... І так це уявилось йому виразно, що аж плечима ворухнув, пробуючи, чи не затісна кольчуга, рука потягнулася до пояса, щоб узятися за руків'я меча. Та гірке розчарування чекало

його, бо там висів усього-на-всього короткий меч, якого аж ніяк не можна було порівняти з тими, що стояли попід почорнілою стіною кузні.

Важко зітхнув, і це, мабуть, був єдиний звук, що порушив тишу. Хоча ні, з кузні долинало гупання і передзвін: «Бам-бум, бам-бум, дзінь-дзень, дзінь-дзень...» Котяться, розбігаються звуки, то погрозливо, то весело й легко. Так, мовби ралом б'є землю, витолочує жита, а то ніби дощик пробіжить і осліпне проти сонця...

Старійшина роду кує мечі... Кожен огнищанин це бачив і переймався впевненістю. Десь там, унизу, були прибульці. Їхні лодії гострими носами врізалися у піщаний берег... Хто вони і який вітер заніс до їхнього селища?

Про це думав кожен, але ніхто не озвався жодним словом. Навіщо витрачати слова, коли в руці меч, його мова сильніша за будь-які погрози і волання. Нехай приходять чужинці, огнищани твердо стоять ногами на своїй землі, мають мечі, гострі з обох боків, гартовані на вітровіях...

На високому березі стояли воїни огнищанського роду. Завмерли з мовчазному чеканні. З-під їхніх ніг спадав до берега широкий узвіз, посипаний білим піском. Хто залишить сьогодні на ньому слід? Роськові так нетерпеливиться, так хочеться збігти по узвозу, глянути, що діється на березі. Згадав про коней і повернув у той бік голову. Коні стояли за калиною і дивилися на людей. «І чому це вони не пасуться? Трава така ж густа і зелена...» — ще встиг «дивуватися, бо відразу ж на узвозі брязнула зброя і почулися владні голоси.

Спочатку виткнулися гостряки списів, потім шоломи, а вже далі врозбрід подерлися на берег прибульці. Вони перегукувались, підштовхували один одного, вимахували мечами і люто позирали на огнищан. Але ті ні кроку по ступили їм назустріч. Мовчки дивилися і тільки міцніше кожен перехопив зброю та виставив перед собою щита... І якось виходило так, що заступали вони собою не дорогу до селища, не хижі, не дворище посадника, а оцю низьку, почорнілу і перехняблену кузню, з відчинених дверей якої тонкою цівкою курів димок та стогнало під ударами молотів ковадло.

Росько і не помітив, як опинився біля самих дверей, вдихаючи гіркий запах спаленого дерева і розпеченого заліза. Та не відчув у ньому ніякої гіркоти, а навпаки, видався йому таким знайомим і солодким, що аж серце защеміло. І раптом, притлумлюючи відчуття небезпеки, прийшов спомин: палахкотить вогнище, горнятко клекотить на ньому. Мати, низько нахилившись, дмухає на вогонь. Полум'я вихоплюється з-під горнятка, і обличчя, волосся у матері стають червоними, немов спалахують. І Росько злякано скрикує. Мати підходить до нього, заспокійливо гладить по голівці. Ось відтоді і чує він цей запах, бо руки у неї пахнуть димом, гірким і солодким...

«Може, і для них,— подумав про огнищанських чоловіків,— дим із кузні дядька Родя нагадує запах домашнього вогнища. Тому так і туляться до неї, з обох боків обступили...» Глянув на своїх родовичів, і цього разу вони не видалися йому на одне лице, бо кожен поводився по-своєму. І відразу ж впадало в око, що одні трималися твердо, навіть з недбалою впевненістю людей, яким доводилося потрапляти в різні бувальці і яких не налякає зблиск ворожих мечів, а інші в хвилюванні переступали з ноги на ногу, поправляли на собі обладунок, виважували зброю і спідлоба зиркали на супротивника.

Таких огнищан було поставлено поміж досвідчених воїнів, і ті одним своїм виглядом заспокоювали їх...

Тим часом чужинці якусь хвилину вагалися, чи відразу кинутись усім на отих ратаїв, які безладною юрбою обступили кузню і наважилися стати супроти їхньої сили, чи вичекати, вдатися до воєнних хитрощів...

А поки що наперед виступив один із чужинців. Росько відразу впізнав його, це він стояв на лодії з оголеним мечем і показував на селище. І зараз тримав його у руці, нетерпляче вимахував ним.

І вигляд мав цей воїн грізний. Мало хто з огнищан міг зрівнятися з ним зростом, хіба що старійшина Родь. Але ж того не було видно, тільки молот його вигупує та чути, як шкварчить розпечене залізо, занурюючись у воду. Кує собі, мовби нічого не сталось, мовби грізний вітер небезпеки не повіяв над селищем, не вдарив у почорнілі від диму колоди його кузні...

Високий варяг пробіг очима по огнищанах, обернувся до своїх і щось вигукнув, зневажливо скрививши губи. Потім сміливо рушив уперед. Він нічого й нікого не боявся на цім світі: ні богів, ні людей, ні найлютіших порогів. Бо сам був наповнений люттю і несхитністю, бо все його дужо тіло жадало тільки одного — руйнування, а очі лише тоді зблискували радістю, коли ворог падав, вражений його мечем. Він ніколи не чув співу птахів, не знав і того, як пахнуть весною дерева в цвіту. Найміліщою музикою для нього були посвист стріл та благання переможених, а найсолодшим запахом дим пожеж.

Чи хиталася під ногами палуба і зяяла під ним крижана водяна глибочінь, чи стриміли вище хмар стіни города, ніколи страх не заповзав у його серце, не робив його тіло млявим і безсилим. Тому й зараз ішов упевнено, рішуче, бо що йому оті ратаї, які не вміють до ладу й зброї тримати в руках. Позатулялись щитами, обтягнутими волячою шкурою, і гадають, що це вбереже їх від варязьких мечів...

Йшов і мечем вимахував, зі свистом розсікав перед, собою повітря, мовби відрубував землю, щоб не повертатися назад... Роськові здалося, що й справді земля брилами осідає позаду нього і на них залишаються блискучі сліди ударів. А ще чомусь подумав, що варяг іде на нього і що він зовсім один перед ним, тому мимоволі подався назад, аж поки не притулився до стіни. І побачив, що стоїть між мечами. Це заспокоїло його.

Чужинець зупинився за кілька кроків від огнищан і владно запитав:

— Хто ви такі? Чиї це землі?

Він зовсім не кричав, та ці слова почули всі, бо голос мав дужий і гучний. Але ніхто й не відповів йому. Тільки роздивлялися його, похитували головами та перезирались, ще й губами прицмокували. І була в поглядах огнищан неприхована лукавинка.

Вона перестрибувала, мов вогник, від одних очей до інших, викликала вдоволений усміх, розпогоджувала затверділі в суворості бородаті обличчя.

Тепер Росько уже не дивився на грізного варяга, хоча той височів ось поруч і в нетерпінні ворушив плечима. Що це коїться з його односельцями, чого так хитро посміхаються і переморгуються? Мечами над їхніми головами розмахують, а вони мов на торговищі. А воно й справді схоже. Бувало, водою припливе чи крізь яруги і пущі доб'ється до них якийсь купець-міняйло, розкладе свій товар, аж ряботить в очах... А він ходить, мов півень, вихваляє прозорі тканини, горщики та кухлі, серпи і чобітки... Та повертається на всі боки, та кличе-припрошує нести йому хутра, меди та рибу. Зійдуться огнищани, ще й діди пришкандибають, бо ж дивина такий чоловік для їхніх країв, візьмуться перебирати товар, помнуть якусь блискучу бляшку в руках і заходяться переморгуваться за спиною у купця, ховаючи хитрий усміх у бороді. Нічого гудити, добре вроблена річ, але навіщо вона на дворищі. А купець хоче за неї аж дві білки. Мабуть, гадає, що тут у них вони на кожному дереві, мов яблука, висять. Або ж самі до рук стрибають. Якщо ж узяти полотно, то їхні жінки вибілять його не гірше. Та й серни мають теж залізні... Старійшина Роді, шукає руду в болотах, випалює її, варить у домницях крицю і кує не тільки серпи, а й мечі... Бог Сварог дав йому те вміння і хист. Отож і хитро мружаться огнищани на того міняйла.

На варязького зайду теж дивилися, прискаливши око, мовби приціюючись. Мовляв, добрячої статури чоловік і голос має неабиякий, аж ворониння злякано з дерев зірвалось.

Гай-гай, неабиякий товар має прибулець, але ж, з усього видно, і ціну високу вимагатиме.

Отак і вийшло, що замість похмурої рішучості та заціпеніння перед лицем негаданої небезпеки юрба огнищан розгойдувалась, бо ж стояли тісно, аж стіни кузні тріщали. Варто одному було пустити смішинку, як уже гомін прокотився від одного краю до іншого.

А тут ще котрийсь докинув ущипливо:

— Гляньте, та він же геть сивий!..

І хоч брати на кпини літа чоловіка вважалося в огнищан справою ганебною, цього разу вони поступилися своїм звичаям і уже не приховували своїх веселощів. Якийсь сивовусий воїн похитав головою і докірливо кинув:

— Бач, в які літа вибився чоловік, а ніяк не знайде собі пристановища...

Інший гостро глянув на чужинця і додав:

— П'ять ліктів[1] землі відміряти б, ото й було б йому найкраще пристановище!

Та не було в цих пересміхах легкості й відкритості, які роблять душу чистою і висвітленою, вивітрюючи з неї нудьгу та приховані наміри. Швидше в них можна було вловити осудливість і загрозу, а то й похвалляння. Росько дивився на розкриті роти, примружені очі, руки, що хапали повітря, і відчув що і його тіло теж стрясає сміх. І разом з тим рвався він не з грудей, а ніби прилипав дрібними бульбашками до губів. І мусив ковтати їх, ковтати... А потім виштовхувати... Сміх обсідав губи, аж було лоскітно, і хотілося витерти їх... Помітив, що й огнищанські воїни, то один, то другий, проводять рукою по вусах, бороді, мовби щось струшують...

Високий чужинець, здається, зовсім не звертав уваги на те відверте кепкування. Стояв, як і раніше, рівно, незворушно. Сиві кучми цупкого волосся вибивалися з-під шолома, і вітер важко скидав їх йому на плечі. На чистому і білому обличчі, ніби витесаному з криги, жоден м'яз не ворухнувся. Тільки переводив погляд з одного огнищанина на іншого, наче вишукуючи того, хто сміявся найголосніше. І застигла в його очах холодна погорда...

Усім своїм виглядом показував цій юрбі, що дошкулити йому важко, що не вважає за потрібне боятися ані їхнього сміху, ані їхніх списів. Ось стоїть він перед ними один на пригірку, на видноті, але хто відважиться пустити в нього стрілу чи махнути супроти мечем... Тож чому мусить зважати на попирхування та покахикування цих нерозважливих людей, які, може, через хвилину впадуть під його мечем?

І тільки один звук дратував сивого варяга. Долинав він з відчинених дверей кузні і ніс у собі впевненість та рішучість. Оте вигупування немов заохочувало огнищан до кепкування і висміювання. Не міг зрозуміти, чому дратує його дзвін молота, запах розігрітого заліза. Тільки інстинкт досвідченого й хитрого вояки підказував, що там, у присмерку задимленої кузні, затаїлась якась сила, небезпечна для нього. Бо хіба може звичайна людина вигупувати молотом і кувати крицю в той час, коли на його порозі стоїть варязька дружина? Хіба ці люди не чули про них? Тож треба назватися, щоб самим тільки грізним звучанням свого імені позбавити їх бажання до опору, до захисту, треба виманити ту загадкову силу з кузні. Він навіть глянув кілька разів у бік дверей, і щоразу його погляд потрапляв на Роська, затримувався на якусь мить на ньому без здивування і цікавості. Той щулився і тулився щільніше до стіни.

Але не на нього дивився сивий варяг. Мечі біля дверей привернули його увагу. І чомусь викликали збентеження. Росько це помітив

[1] Лікоть — міра довжини, приблизно півметра.

відразу. Дивно, мечі в руках огнищан його зовсім не турбували, а ці змусили його нахмурити брови й міцніше стиснути губи. Озирнувся на своїх, щось гукнув їм, а потім різким рухом викинув руку з мечем догори. Мов блискавиця мигнула в чистому небі перед огнищанами, аж передні відсахнулися... І, підкоряючись цьому рухові, шеренги чужинців рушили вперед.

Огнищани захапались, заштовхались, щільно збили поперед себе щити, далеко виставили списи. І враз серед них запала мовчанка, куди й сміх подівся.

Та варяги не дійшли до них, бо сивий велетень так само рвучко опустив свого меча і крикнув, цього разу вже не стримуючи роздратування і зневаги:

— Ще ніхто не сміявся над моїми воїнами безкарно, чуєте! Ми розтрощимо вас, спалимо ваші хижі, заберемо ваше добро. Тільки землю залишимо. Але нікому на ній буде ходити! — І він засміявся. І сміх його був схожий на клекіт чи гарчання.

Ще сміх кривив йому рота, коли почувся голос:

— Навіщо громи пускати голосом, чоловіче? Глянь, від його звуку птахи знялися в небо. Але ж ми не птахи і не вміємо літати. То що ж ти хочеш від нас? Навчити нас того, чого й боги не можуть дати, бо вони зробили так, щоб ми ходили по землі, плавали у воді, а літали тільки у сні... А ти літаєш у сні? — Дядько Родь стояв на порозі кузні, на ньому був калантар[1], оголений меч тримав на плечі, мов серп чи ціп, ще й погойдував ним легенько. Говорив спокійно, ніби сам до себе, бо й дивився під ноги, на поріг, і ніяк не міг відірвати очей від вичовганої ногами та поцюканої сокирою колоди. Так пильно розглядав її, аж огнищани та чужинці й собі теж витягували шиї та зирили туди, йому під ноги, вишукуючи, що ж його там так зацікавило.

І нічого не було в його постаті войовничого, загрозливого. Хіба ж зрівняєш з тим прибульцем? І Росько вперше відчув занепокоєння. Сивий варяг рвучко обернувся на голос старійшини і вп'явся в нього очима. І з них уже зникла холодна погорда, вони наливались такою несамовитою лютті, ніби дядько Родь був його найзаклятішим ворогом і він усе життя очікував цієї зустрічі. Пригнувся, ширше розставляв ноги, ще й погойдався на них туди-сюди.

Старійшина Родь рушив до нього, вигаючи посмішкою на вустах, наче вона залишилась в нього від отих огнищанських пересміхів. Але ж він не знав, що вони так розлютили прибульців і ледь не призвели до сутички. Тому й простував так безпечно, не відчуваючи небезпеки. Росько, застерігаючи його, вигукнув:

— Дядьку Родь, а шолом? Я принесу, зачекайте!..

Старійшина стишив крок, повільно, знехотя обернувся в той бік, де падало сонце, і, прикривши долонею очі, якусь мить видивлявся на нього. Потім втомлено відмахнувся:

[1] Калантар — безрукавна, кольчуга.

— Та нехай... Воно уже заходить... не пектиме в голову...

Сивий варяг мимоволі теж потягнувся за його поглядом, теж глянув на сонце, але нічим не захищався, дивився відкрито, незмигно. Коли ж старійшина наблизився до нього на відстань двох мечів, промовив, не приховуючи погрози:

— Я чув, що твоє ім'я Родь... А ти знаєш, хто я?

З цього місця старійшині було видно далекі ліси, над якими білими хмарками легко перелітав вечірній туман, скоро він заросить трави на луках, бачив річку, на яку від високого берега падала чорна тінь. І було таке відчуття, ніби там річка провалювалась унив, нахиляла землю і від цього берег уповільнено, але з жахливою нестриманістю зводиться сторчма... Тоді усіх, хто оце зараз стоїть на ньому, поглине прірва. І настане пітьма.

Старійшину раптом охопило передчуття, що він востаннє споглядає з цього берега. Він був мужнім воїном, прожиті літа дали йому мудрість, і тому серце його не наповнилось жахом, а лише сумом. Скільки разів вистоював на цьому березі, біля калинового куща, вслухався в співи й перегуки молодих огнищан, які веселилися круг нього! Тоді дух життя витав скрізь, і здавалося, що рід їхній міцний і ніщо йому не загрожує.

То чому і звідки прийшло відчуття загибелі? Може, вигляд чужинців спонукав його так думати? Ні, не вони... Бо й справді не боявся їх, знав, що меч не здригнеться в руці, якщо перед ним стоятиме людина, а не дух.

Не міг знайти причини і пояснення, звідки виникло передчуття лиха і руйнування роду, а тому й відмовчувався, нічого не відповідав сивому чужинцю. Відшукав поглядом Роська, вхопився за нього, мовби відшукуючи в його постаті підтримки. А той зрозумів його погляд, як заохочення, бо в одну мить прослизнув у двері кузні й вихопився звідти з шоломом. Ніс його перед собою на витягнутих руках і гордо позирав на огнищан. Старійшина ступив назустріч, узяв шолом, потримав у руках, а потім надів йому на голову. Намірився щось сказати, та тільки нахилився і глянув у очі. А в них синє небо ніяк не хотіло братися присмерком, а в них — надія й довіра...

Тоді глянув на сивого варяга твердо й гостро, стримуючи гнів, що клекотав у грудях:

— Річка вільна й широка... Нема на ній нічиїх застав... Багато люду пропливає мимо нашого берега. Ми не питаємо ні роду, ні племені в них...

— Так знай, що я конунг[1] Кар! Це ім'я відоме не тільки варягам, а й людям, які живуть на берегах багатьох морів.— Варяг говорив і усе глипав на огнищан, очікуючи, що зараз затопить їх хвиля страху і розгублення.

---

[1] К о н у н г — князь, воєвода.

Та нічого такого не сталося, навіть ніхто й голосу не подав. Тільки старійшина задумливо посмикав себе за вус, а погляду з варяга не зводив. Ніби зважувався на щось чи прислухався до чогось в собі:

— Нам твоє ім'я невідоме. Але якщо твої воїни притомились, то нехай відпочинуть, трави у нас м'які. Якщо ж вас морить голод, то маємо хліб духмяний і ол[1] п'янкий.

— Ми не звикли збирати милостиню. Беремо все, що захочемо! — не дав йому чужинець скінчити і заходився вимахувати знову мечем. Родь відступив крок назад і теж виставив перед собою меча. З-під руки в нього визивно світив очима Росько і раз по раз поправляв шолома, що сповзав йому на чоло.

Отак і стояли навпроти варяги і огнищани, дихаючи один на одного люттю і запальністю, чекаючи знаку від своїх ватажків. А ті зволікали, мимоволі відтягували ту мить, бо знали, що першими у двобої зійдуться вони. І буде він смертельним.

Хто знає, може, оцим і закінчилося б, пострахали б, повимахували б один перед одним мечами, та й розійшлися: конунг Кар не помітив в очах старійшини ні страху, ні поступливості. Та й огнищан весь час більшало — то на звук родового била поспішали до селища ратаї, мисливці та рибалки. Та й яку поживу візьмуть вони тут? Краще відступити, поки його воїни не розпалилися люттю, не засліпила очей вояцька запальність...

Може, так і сталося б, та в цей час різко, з підвиванням долинули звуки сурми, розчинилися дубові ворота посадникового дворища, і з'явився він сам на чолі своїх здичавілих мечників. Йшли попарно, поклавши один одному на плечі ратища списів і трималися за них руками. Роськові вони видалися сліпцями, які бояться будь-якої миті втратити з-під ніг землю, а тому вигупують по ній ногами і тримаються за переднього.

Воротило прямував попереду, виставивши чорну бороду, і за кожним кроком поправляв пояс з мечем, який сповзав на великий живіт і бив по ногах. Ішов просто на огнищан, і ті знехотя сторонились, щось невиразно бурмочучи.

Воротило пробився до варяга і став перед ним:

— Що тут діється? Я княжий посадник, прозваний цими людьми Воротилом. А ти хто і чиїм іменем ступив на цю землю?

Посадник говорив так рішуче і впевнено, що варязький конунг не знайшовся відразу на відповідь і тільки кілька разів оглянувся на свою дружину. Та збилася ще тісніше.

Родь, зачувши посадникову мову, кивнув ствердно й заохочуюче. Теж перезирнувся з своїми огнищанами, і Роськові здалось, що в їхніх поглядах було схвалення. Мовляв, кров нашого роду озвалася в ньому, рука потягнулася до меча, коли чужинська нога ступила на землю, що її називає рідною.

[1] Ол — пиво.

Старійшина наблизився до посадника, став з ним поруч, і огнищани здивовано загомоніли — такі схожі вони були. І сприйняли це як добрий знак...

Сивий варяг теж перевів погляд з одного на другого, але зрозумів тільки, що перед ним людина, яка владарює у цій місцевості волею князя, і полегшено зітхнув:

— Якщо ти княжий посадник, то мусиш допомогти мені. Київський князь найняв мою дружину собі на службу, і я пливу до його града... Позаминулої ночі якісь люди, мов таті[1], напали на нас зненацька і покрали у нас зброю, данину, яку ми по праву княжих дружинників збирали в підвладних землях. Ті люди зникли в лісових нетрях, і ми не змогли їх покарати. Мої воїни ремствують і будуть скаржитись князеві. Тому я хочу взяти данину тут.

Воротило непоступливо насупився, важко повернув голову в один бік — там огнищани не зводили очей з нього, темною юрбою збилися, глянув у другий — старійшина їхній веселими очима грав і підморгував. Не знав посадник, що відповісти грізному зайді. Бач, княжим словом вимагав, з усього видно, не хоче відступитись. Як тут бути? Скажи, щоб ішов собі, то може й з мечем накинутись... До його клітей добереться, усе добро візьме. А він же його роками складав. Скажи — бери з цих огнищан, то вони стіною стануть. І звідки цього варяга лиха година принесла? І раптом вдарив руками по полах:

— А як же ти, варяже, князю будеш скаржитись, коли його тепер немає в Києві, ну? Далеченько доведеться тобі добиратися до нього, аж у Греччину. Наш князь — войовник, удома не сидить...— І засміявся тоненько, дрібно. Здригався дебелим тілом і, здавалося, витрушував сміх з бороди, з товстого живота, з чоботиськ. Ще й руками широко розводив, мовби припрошуючи усіх приєднатись до нього.

Та ніхто не підтримав його. Огнищани, почувши про данину, вже й зовсім потемніли, їх у цю хвилину й десяток блазнів та скоморохів не розсмішили б. Варязький воєвода теж дивився на посадника холодно й роздратовано, бо зрозумів, що його хочуть позбутися, так нічого і не давши. Тому набрав непоступливого вигляду:

— Ти забув, посаднику, що в Києві сидить княгиня Ольга, його мати... Це ж вона, я чув, приходила в ці краї колись після смерті свого чоловіка. Я бачу, що дим від згарищ уже давно розвіявся над цією землею...— Далі в нього не вистачало сили стримуватись і зірвався на крик: — Я хочу взяти тут данину! Чуєш, княжий посаднику!

Воротилова борода заходила на всі боки, а сам він наче поменшав і втратив усю свою силу й пишноту. Низько зігнувся перед варягом, і в голосі була лише улесливість:

— Що ж ти хочеш узяти, воєводо Кар?

Той глянув на селище, на висохле річище, дерева і пташині гнізда на них, мовби прицінюючись, а тоді спроквола почав:

[1] Тать — розбійник.

— Від кожного дому хутро куниці, меду треба, а ще вотоли[1] на вітрила...— далі поплямкав губами, наче уже смакував огнищанські меди та пиво.— А ще хочу взяти... оті мечі.— І тицьнув рукою у бік кузні.

А Роськові видалося, що то на нього варяг замірився, що його хоче взяти. Здалося, що рука чужинця, зашкарубла й пітна, простягнулась аж до нього і ось-ось упаде на плече. «Та як же це так? Дядьку Родь, воїни, обороніть!..» — хотів вигукнути, але тільки облизав пошерхлі губи. Забився поміж мечів, вони гострими і холодними лезами заступили його.

— А навіщо тобі мечі, своїх не маєш вдосталь? — запитав Воротило.

— Мої пощербилися, бо довго я йшов сюди, багато земель минув. Без мечів я не піду звідси,— затявся Кар.

— Що ж, воля твоя... Даю усе, що хочеш.— Обернувся до старійшини: — Ти чуєш, Родь, княжим словом цей воїн вимагав...

Чи чув їхні перемовляння старійшина роду огнищан? А може, пролетіли їхні слова повз вуха, хоч вдивлявся пильно і вслухався чутко? Він і сам тепер не міг сказати напевне. Та для нього слова варяга і посадника уже нічого не важили, бо знав, що йому треба робити далі.

І це принесло не лише впевненість, а й полегшення. Ось тільки ще дихне на повні груди вітром, що його жене сонце над землею, гляне на затуманену річку, на хижі в долині, з очеретяних стріх яких скоро падатиме роса, на Перунів дуб... І в душі його, наче не він, а хтось інший, проказав: «Стань на поміч дітям своїм, боже».

І враз усе зникло, немов річка виплеснулась велетенською хвилею на берег і застигла, поховавши в собі селище, ліси й небо. Тільки ось на цьому місці розверзлася над ними, щоб дихали і бачили сонце.

— Люди мого роду, женіть їх... мечами, списами! Гу-у-ра-а-а! — Старійшина уже вимахував над головою мечем.

— Гу-у-у-ра-а-а-а! — підхопили огнищани родовий клич.— Гу-у-ра-а-а-а! — І він громом упав на чужинців.

На цей гук із хиж бігли жінки, діти. Вони зібралися на тому боці яру, і звідти різноголосо теж вирвалося:

— Гу-уу-ра-а-аа! Гу-у-ра-а-а-а!

Волали ще щось, але огнищанським воїнам уже було не розібрати, бо у вуха тиснулися власний крик, тупіт. Сунули хмарою, у войовничому запалі налетіли на варягів, кресонули по шоломах, кольчугах. Били з розмаху, з усієї сили. Але ті закрилися щитами і стали мовби залізний кулак. А потім повернулися одним боком, ніби піддаючись навальній огнищанській силі, аж вони скрикнули зраділо. І не помітили, що частина їх опинилася спиною до ворога. Варяги відразу ж, виставивши списи, вдарили на них...

Отоді й злетів до неба зойк, який долинув крутояру і луною відбився там. Знову упав на огнищанських воїнів. І якби не він, то хто знає,

---

[1] Вотола - домоткана міцна тканина.

чи змогли б вони встояти під цим ударом. А тут ще й старійшина Родь громовим голосом крикнув:

— Розступіться, розступіться, дайте їм пройти і бийте ззаду…

І огнищани розійшлися на два боки, розділившись на дві частини, і варяги тепер не знали, на яку з них нападати. Кар щось теж гукнув своїм воїнам, але цього разу по-варязьки, бо огнищани нічого не розібрали, і з їхнього гурту вихопився різкий високий звук. Тричі пролунала сурма. Знизу, від лодій, теж відгукнулись раз, другий, третій. А потім звідти вітер доніс вигуки, і там ударили мечами по щитах.

«Мабуть, підмога до варягів іде»,— Росько аж навшпиньки звівся, очікуючи, що ось-ось виткнуться знизу варязькі списи. Самого його, коли тут, біля кузні, сколотилось, ніхто не зачепив. Але наче вітер звихрений закрутився над берегом від замахів мечів, списів, зойків і лютування людських пристрастей, відкинув хлопця від товповиська. Здавалось, світ завертівся навкруг нього і звуки злилися в один звук. Навіть не звук, а шумовиння, мовби пірнув і набрав у вуха води. Потім його підхопило, і він ішов, торкаючись пальцями землі і відчуваючи, як вона виривається з-під ніг.

Так опинився знову біля кузні. Кинув погляд вусібіч, руки дрібно затремтіли. Здавалося, що зараз з цієї тісняви видереться хтось розлючений, закривавлений і дикоокий, побачить його, малого, й кинеться до нього. Спочатку взявся за лук, але стріла ніяк не лягала рівно, ще й тятива чомусь ослабла, тому вихопив свого короткого меча, стис його в руці й застиг у чеканні.

Знову тулився біля купи мечів і здавалося, що вартує їх. Чорний отвір дверей поруч, звідти віяло теплом. І в горнилі зненацька спалахнув вогонь, високо викинув червоний пломінь, висвітлив ковадло, велику діжку з водою, молоти і товсті закіптюжені сволоки. Вогонь заповнив усю кузню. Росько навіть рукою захистився, так сильно і боляче бив у очі. Здавалось, за мить він проб'ється крізь шпарини між колодами, крізь очеретяні снопи покрівлі й потече під ноги войовників…

Та сили великої вогонь не мав, і духи взялися втягувати його назад. Тільки наостанок зачепив найдовшим язиком в'язанку трави під сволоками, і вони теж упали на горнило, сховавши під собою жар. Відразу ж стемніло, а потім звідти повалував зелений дим. Тягнув до дверей товсту кривулясту руку, мовби намацуючи дорогу. І потім вона вистромилась з-за дверей, вітер смикнув її за собою, зеленими віхтями бив і огнищан, і варягів, зв'язував докупи. Вони одмахувались від диму, кашляли і чхали, терли кулаками очі, але не розходились.. Дихали один на одного люттю, витоптували траву, падали і силкувалися підвестись…

Тільки дядька Родя не знаходив поміж них Росько. І серце стискалося від недоброго передчуття. Вдивлявся в кожну постать, дослухався до дужих голосів. Де він, може, впав уже під мечем грізного Кара? А може, сам погнав того до води, розбиваючи на ньому залізну кольчугу?

Думка урвалася, бо з жахом усвідомив, що на ньому лежить тяжка провина. І вона тисне дужче, ніж шолом дядька Родя. Він порушив закони роду, який велить кожному воїнові оберігати свого вождя, заступати своїм тілом. Він забув про звичаї племені. А ще готується стати воїном. Спокутати провину, швидше... швидше!..

Кинувся шукати старійшину і вгледів його біля калинового куща. Дядько Родь і сивий варяг кресалися мечами, то сходилися майже впритул, груди до грудей, аж дзвеніли доспіхи, то розходилися, і кущ розділяв їх. Важко дихали, піт зрошував бороди, і обидва пирхали солоними краплями на щити, на дрібне калинове листя... У дядька Родя була розрубана кольчуга на плечі, а в Кара відтято півшолома. Стежили за кожним рухом один одного, і коли один ступав крок уперед, другий змахував мечем і з страшною силою схрещували зброю...

Сила поволі витікала з них, і вони частіше заточувались, хапалися за калинові гілки. Роська подався до них, але близько не підходив, кружляв навкруг. Мимоволі повторював рухи супротивників. То присідав, прикриваючись мечем, а то високо здіймав його над головою, вичікуючи слушного моменту для удару, то стрімко кидався вперед...

Це його кружляння не було безцільним, щоразу він опинявся за спиною Кара. Той помітив хлопця, кілька разів озирнувся, хижо блиснув зубами і махнув мечем, аж запорошило очі. А Роськові мовби тільки цього й треба, бо небезпека не відлякувала, а навпаки — притягувала, загострювала зір і слух, робила тіло гнучким та слухняним, а руки спритними й різкими. Свист меча не сприйняв як пересторогу загибелі... За своє коротке життя він бачив, як умирають звірі, дерева й люди. І якою б не була страшною смерть, думка про неї не наповнювала душу жахом і розпачем, бо знав, що дух його залишиться жити, буде завжди з своїм родом...

Кар, розлючений тим, що навіть діти уже заміряються на нього, і тим, що ніяк не переможе цього огнищанина, кинувся вперед, і грізне хрипіння вирвалося з його грудей. Та старійшина відбив його удари щитом і відступив за кущ. Тоді варяг розмахнувся, і меч зніс калину під самий корінь. Сипонули ягоди, мов червоний град упав на землю, покотились під ноги супротивникам. Вони топтали їх, і червоний сік калини бризками падав на зелену траву, мов кров воїнів...

Чужинський воєвода відкинув кущ ногою, і він покотився з пагорба туди, де паслися чорні коні. Вони злякано схропнули, смикнули воза, але віжки заплутались десь під колесами і. не пускали. Тоді застигли, вигнувши шиї, косували на калиновий кущ, який клубком гілок тицявся їм у боки. Від цього темні брижі перебігали в коней по широких спинах... Кар глянув на них і відчув, що лють розриває йому груди. Усе було ненависне тут: і той кущ калини, і нажахані коні, і земля під ногами, і гайвороння, що заплутало небо, мов сіть, і той натовп на косогорі, звідки летів невгаваючий крик. Здалося, що птахи і люди перегукуються між собою, накликаючи на нього погибель.

І йому стало моторошно. Щоб позбутися цього відчуття, кинувся на Родя, вкладаючи в удари усю свою несамовитість. І той подався під ними, крок за кроком відступав до берега, ледь устигаючи прикриватися щитом і ніби вгрузаючи в землю. Радісно скрикнули чужинці і вдарили на огнищан. Ті не схитнулися, але й багато їх упало під варязькі ноги... З останніх сил відбивався і старійшина, відчуваючи спиною крутизну берега, схлипування хвилі унизу...

Ніхто не звертав уваги на Роська, навіть грізний Кар. Тим часом хлопець скрадався за ним, повторюючи усі його рухи, наче прив'язаний до нього. І ось у ту мить, коли з грудей чужинського воєводи уже ладен був вихопитися переможний гук, Росько стрімголов кинувся вперед і, розпластавши над землею тіло, вдарив його нижче коліна. І відразу ж, перекотившись по столоченій траві, ягодах калини, відстрибнув. А душу холодом пройняло, і тільки несамовито гупало серце. Здавалося, що ось зараз варязький конунг так крикне, що небо здригнеться і берег зрушить з місця. І гнів упаде на голову Роська. Не знав, яким він буде, тому жахався. Світ теж зіщулився і зібрався увесь в очах Кара, непереможного й грізного Кара...

Але що це? Ні стогону, ні зойку, жодного слова не зірвалося з вуст його, тільки в погляді були таке здивування і нестерпний біль, ніби в його тіло увійшла блискавиця і тепер гаснула у світлих очах. Йому боляче, йому так боляче, що забило дух, запаморочило голову. Це неймовірно, адже зовсім недавно Кар похвалявся своєю нещадністю і зухвалістю, виказував зневагу до будь-якого ворога. То виходить, що біль сильніший за слова і бажання людей? Ось зараз не може вимовити і слова, навіть дихання стримує.

І це змусив його зробити він, Росько! Але ні переможного крику не вирвалося з його грудей, ні в радісному збудженні не забилося серце. Бо світлі очі усе стояли перед ним, і біль... біль у них..

Бачив, що сили залишають сивого варяга, і він усе дужче припадає на поранену ногу. Млявішими ставали рухи і в помахах меча уже не відчувалось загрози, а в ударах — смерті. Старійшина Родь це відчув і наступав, відгонив чужинця далі від берега, туди, де над яром паслися чорні коні... В очах його знову спалахнули вогники життя і надії.

Ось він ударив, і щит варяга розлетівся на друзки, які з хурчанням упали на спини коней. Вони спочатку подалися, звелися на задні ноги, стріпуючи гривами, мовби струшуючи з себе уламки заліза, а потім упали на калиновий кущ. Дике іржання розітнуло повітря, приглушило людські зойки і волання. Коні чорними блискавицями майнули туди, де нуртувало бойовисько.

Ніхто не встиг схоронитись, відступити чи перепинити їх, і коні проломились крізь лави, змітаючи на своєму шляху і чужинців, і огнищан. Ще на мить з'явилися на білому піску узвозу, тільки одне дишло велетенським списом стриміло над ними, вивертаючи їм шиї, а далі лише плескіт води та іржання захлинулося в річці...

Першими отямилися огнищанські воїни:

— Гу-у-у-ра-а-а-а! — Збилися тісніше і налягли на чужинців.

Росько теж якимсь побитом опинився в тій тісняві, теж з його рота вилітав родовий клич, але не чув свого голосу, таке ревище вчинилось на березі.

Варяги ще пробували оборонятись, а потім не витримали і спочатку помалу, а потім дедалі швидше стали задкувати. Коли ж їх відтіснили на самісінький краєчок берега, вони, збиваючи один одного, покотилися донизу. Тільки Кар та Воротило із своїми мечниками, прикриваючись щитами, відступали узвозом. Після них на білому піску залишались червоні плями...

Огнищани лупцювали чужинців зверху не стільки мечами і списами, скільки камінням та дрюччям. А тут іще набігли жінки та діти й заходилися допомагати. З палаючими очима, тонко повискуючи, вони назбирували каміння і засипали ним войовничих зайд. Кожен вдалий кидок зустрічався радісними скриками.

Варяги всідалися на лодії, хапливо били по воді веслами і раз по раз блимали на берег. І в очах їхніх світився голодний блиск помсти і непотамованої люті. Десь там, серед чужинців, загубився і Воротило з своїми здичавілими мечниками.

Коли відпливла остання лодія, Росько збіг до самої води, туго натягнув тятиву і послав навздогінці стрілу. Пустив з такою силою, що вона вп'ялася ледь не до половини в пащеку чудовиська і дрібне тремтіла на її кінчику тверда пір'їна яструба...

Тільки тепер огнищани зрозуміли, що вони перемогли, відігнали від свого порога нещадних ворогів. І нестримна радість охопила їх. Покидавши зброю і поклавши один одному руки на плечі, воїни утворили велетенське коло. Ходили навколо кузні туди й назад. А біля дверей, зіпершись на плече Роська, стояв старійшина Родь. Втомлена усмішка блукала по його обличчю, від очей до вуст, розгладжувала зморшки.

Воїни погойдувались, раз у раз скрикували, не даючи всістися воронню. Кричали щось нерозбірливе, несамовите, мов грім розбивав дерева чи вода падала з круч. Але щоразу серце Роська рвалося з грудей. Небо над берегом, річкою і селищем відкрилося вузькою чистою смугою, сонце зібрало увесь жар з нього і від цього стало велике і нестерпно червоне.

ЧЕРВОНИЙ МЕЧ ПЕРУНА

Войовничі вигуки огнищан дужчали, коли їхні погляди зверталися до дворища Воротила. І щоразу в них звучала неприхована погроза. Рухи воїнів ставали рвучкішими, а голоси зривалися на хрипіння, ніби в грудях кожного щось закипало.

Ще не встигло склепитись око сонця, як міцні дубові ворота посадникового дворища затріщали під ударами колод. Нетерпіння розпалювало огнищан і шал недавнього бойовиська ще не остудився в них, а тому натискали плечима, грудьми. Не хотіли чекати, поки їм відчинять чи хтось переберется через огорожу.

— Помсти, помсти підступникові!.. Спалити!..

Увірвалися розлюченою юрбою, розбивали і нищили все, що траплялося на шляху. Чорними безтілесними тінями ховались по закутках служки і роби посадникові. Їх ніхто не зачіпав, тільки обпалювали поглядами і не знали, що з ними діяти. Аж поки хтось не вигукнув:

— Розходьтесь, розходьтесь!.. Ми вигнали нашого волостелина! Ви вільні!

І в різних кінцях дворища підхопили:

— Вільні, вільні!..

Росько теж підхопив це слово, і воно наливало його гнівом. Вимовляв пошепки і вголос, посилав попереду себе і кидав догори, зціплював зуби, і воно пробивалось крізь них. Воно було всесильне: підрубувало стовпи і розвалювало кліті, перекидало чани і розпорювало подушки. Хтось випустив посадникових собак, і вони, люто шматуючи один одного, смердючим клубком викотились за ворота, зникли в мороці ярів.

А потім враз над хоромами здійнялося високе полум'я, і вогонь жадібно забігав по стінах, покрівлі, зазирав у вузькі щілини вікон. Сухе дерево тріщало й прискало жаринами. Дим поповз низом, забиваючи клубками закутки, змушуючи відступати людей...

Гоготів вогонь на посадниковому дворищі, дражнив небо і жбурляв ледь не до води палаючі головешки. І раптом із того велетенського вогнища долинув розпачливий зойк. Ні, не зойк, а пронизливе виття, моторошне, безугавне. Враз стихли сміх, вигуки, аж ніби навіть тріск дерева. «У-у-у-ай-й-й-е-е-е... у-у-у-ай-й-й-е-е-е!..» — тягнулося і тягнулося, обсипаючи морозом розпашілих огнищан. Усі заціпеніли, тільки важко дихали.

— Це духи посадникового дворища гніваються,— прошелестіло десь у сутінках.— Це духи... духи... швидше звідси...— загомоніли огнищани і, не повертаючись спинами до вогню, щоб духи не вчепилися ззаду, посунули з дворища.

Тільки Роська залишився стояти. Чому й сам не знає. Ні, він не злякався. Після того, як упокорив чорних коней, як побував у самій гущі січі, де над головою виблискували мечі, але жоден не впав на нього, упевнювався, що боги прихильні до нього. Недарма блукав з віщуном і вистежував жертву для них. То чому ось тепер повинен боятися чужих духів? Огнищани ж перемогли варягів, вигнали разом з ними і Воротила. Отже, боги були за них. Тож вони допоможуть вигнати йому і духів посадника, щоб він уже ніколи не повернувся на це дворище.

І хоч крик не стихав, у ньому вчувалися передсмертна туга і безсила лють. Росько, стиснувши короткого меча, спритно прослизнув у вікно.

Сторожко ступаючи і роззираючись ва усі боки, минув довгий і вузький хідник. Тут вогню що не було, тільки дихав димом та закидав у шпарини між дошками іскри, що відразу і гасли.

Йшов то в суцільній пітьмі, то звідкись вузьким променем пробивалося світло, здавалось, що це хтось вогненноокий пильнує за ним. Було відчуття, що ось-ось чиясь рука ляже на плече і хтось зазирне в обличчя... А то звідкись, може, з клубочення диму, прозирало обличчя Кара, вірніше, його очі, розширені й світлі. Біль, біль нестерпний у них... «Ну, чого вп'явся? Чого причепився до мене? — супив брови хлопець.— Забери своїх духів, забери!.. Не хочу, щоб навіть вони були на нашій землі. Згиньте!»

А крик пробивався аж із самих глибин землі, ніби теж наливався пекельним жаром вогню. Росько зрозумів, що то людське волання про порятунок. І пригадались розмови серед огнищан про те, що посадник чинить нещадну розправу з непокірними та зухвалими. Ніхто, говорилося, не відає, скільки тих бідолах гибіє у глибоких і смердючих порубах, де вода сягає колін і цятки світла не побачиш. Там чоловік втрачає людську подобу і забуває мову... То, може, це й голосить котрийсь із тих нещасних, про якого люди уже не пам'ятають, а боги, мабуть, так глибоко не можуть знайти?..

Збіг вузькими східцями, по яких уже лиськали синюваті полиски вогню. Мерехтливе світло виривало з пітьми товсті колоди, з яких стікала вода, мов довгі гадюки одна за одною повзли по них. Важка стеля притискала до долівки і хотілося швидше впасти, заплющити очі, затулити вуха. Він і справді мало не впав, спіткнувшись об ляду. «Так ось звідки долинає той голос! — відразу забув про свої страхи.— Ось куди його замурували! Треба підняти». Заходився підважувати мечем, і ляда трохи піддалася. Тоді наліг усім тілом, аж зуби зціпив, і набряклі дошки глухо грюкнулись об колоди, відкрили під ногами темну глибочінь...

Крик урвався.

Росько нахилився, в лице дихнуло затхлим повітрям, вологим і густим, як дим.

— Є тут хто? Озовись!..— гукнув, але голос ніби набряк сирістю і розчинився, розсипався на водяні бризки, які не долетіли до ями.— Швидше, а то покину і згориш тут,— кинув погрозливо. Нетерпляче колупнув мечем ляду, і з неї посипалась мокра труха. Там щось заворушилась, і з чорного отвору висунулася худа рука. Довгі пальці ворушилися, шукаючи опори. Нічого не було видно, тільки рука... Вона тягнулася і тягнулася з мороку. Жах охопив хлопця, і він відсахнувся.

А в спину дихав гарячий дим, і вогонь повз уже по підлозі до ніг. Ось-ось усе тут спалахне, як у домниці, яку розпалює дядько Родь. І Росько наважився — вхопив ту руку, слизьку, холодну, потягнув до себе.

З-під кучми волосся блиснули на нього нажахані очі, але роздивлятися було ніколи, і він поволік порятованого східцями нагору. Чув, як билося його тіло об дошки, озираючись, бачив, як чіплявся вогонь за

його одяг. Але тільки давкий стогін, схожий на схлипування, виривався з грудей в'язня.

Духи вогню, мабуть, розгнівалися на Роська. Але за віщо? Можливо, за те, що наважився вивільнити з порубу жертву, яку полишив їм посадник Воротило. Духи оскаженіло вимахували перед ним червоними віхтями, тицяли прямо в обличчя, напускали такого густого і їдучого диму, що доводилося зупинятись, щоб прийти до тями. Ось тоді й зринало в ньому майже непереборне бажання висмикнути свою руку з чіпких, тепер уже спітнілих пальців врятованого і, сильно, пружно відштовхуючись від східців, долівки, вистрибнути з вікна на тверду землю.

Але ж хіба покинеш оцього вимореного голодом і темрявою чоловіка? Хіба для того добивався крізь вогняну хурделицю до порубу, щоб загинув він тепер, коли так близько порятунок? Десь тут мусить бути вихід, двері, за порогом вечорова прохолода, трава в росі...

І він, низько пригинаючись, пробігав вузькими хідниками, налитими важким димом, плутав у клітях, де хрумтіло під ногами сухе зерно і їдко горіла в'ялена риба. З однієї з них вони ледве встигли вибігти, бо відразу ж, завалюючи вихід, обвалилася стеля. Довгий, сучкуватий сволок одним кінцем увігнався в землю, а другим вистромився в небо, мовби підпалюючи його. Роська ще встиг вхопити краєм ока іскорки зірок, а спину обвіяло пекучим вітром. Але тепер знав, що вихід десь близько, кинувся хідником в один бік, потім у інший. А там у розпашіле обличчя дихнуло свіжим струменем, і він, не приміряючись і не вибираючи, з розгону кинувся на дошки. Гострий біль пронизав плече, щось тріснуло, клацнула клямка — і вони на волі.

Ще спромоглися відповзти далі й знесилені впали на землю. А вона помалу гойднулась униз, потім убік, аж наче їхні тіла посунулися з неї. І Роська сперся на лікоть.

Хотів підвести голову, щоб глянути, куди ж вони котяться, а вона падала в солодкій втомі. Отак літали, аж поки не потвердішало під боками. Тоді Роська відчув, що змерз, аж зуби цокотіли, смикнув руку:

— Пусти... чуєш,— повернув голову до порятованого, силкуючись розгледіти його.

Той ворухнувся, сів і засміявся так дзвінко й чисто, що Роська аж рота розкрив від здивування.

— Зачекай хвильку, трохи відійду... Я в тебе вчепився, мов у материну сорочку. Треба ось так...— і заходився відгинати свої пальці на Роськовій руці.

А ще через якусь мить зірвався на ноги і почав виробляти щось несусвітнє. Підстрибував і падав на землю, перекочуючись зі спини на живіт, розмахував руками, лахміття віялось круг нього. Здавалося, що то кружляють чорні хижі птахи, а він розганяє їх.

— Воля!.. Я вільний!.. Хотіли згноїти мене у порубі, а не вийшло! — кричав до дерев, до вогню, до річки і до зірок.— Не вийшло! І не вийде! Мене б згноїли, а воля б залишилась...

Дивні то були слова, ніколи не чув їх Роcько. «Що ж то за воля? Де вона? Яка вона? — билася думка.— І чому, коли людина гине, воля залишається?» Дивні були слова, і Роcькові здавалося, що від них вищає вогонь над посадниковим дворищем, а вітер дужчає і зірки напливають на землю! Коли порятований вгамувався, повів його Роcько до своєї хижі. І ніс у душі якусь розтривоженість. Не знав, звідки вона прийшла. А тому весь час озирався на темну постать того, кого витягнув з порубу.

Дотлівало дворище посадника Воротила. І якби хтось глянув на нього, то йому стало б моторошно. Нікого не було навкруг, тільки вогонь, вогонь... Не чути людського лементу, не перебігають тіні в мерехтливому світлі, не сплескує вода... Нічого не взято з його дворища, жодної зернини. Нехай згорить усе дотла, щоб і дух Воротилів згинув, щоб не було на чому йому відродитися. Розвівав вітер попіл з його дворища та цілу ніч вили навкруг згарища посадникові пси.

Тільки вранці роздивився Роcько порятованого. Невисокий смаглявець, жвавий і меткий, з чіпкими очима. Роcько й прокинувся, відчувши на собі пильний погляд. Та він не викликав ні збентеження, ні роздратування, був теплий і ласкавий. Давно ніхто так не дивився на нього, бо материні очі уже забував. Хіба що Літана...

— Я Брич[1]. А як тебе звуть? Роcько? Ти, мабуть, народився тоді, коли було багато роси...— Роcько нічого не відповів, тільки плечима здвигнув, мовляв, хіба я знаю.

А Брич засміявся:

— Хочеш, я тобі розповім.— Сів якось незвично для Роcька, схрестивши і підігнувши під себе ноги, заплющив очі й, ледь погойдуючись, повів тихо:

— Сталося це літнього ранку, перед сходом сонця... Батько взяв тебе на руки, виніс надвір і високо підняв. Теплий вітер обвіяв твоє тіло, то він твій запах ухопив. І розніс його скрізь, щоб дерева і трави, звірі і птахи, річка і небо запам'ятали його. Нехай усі знають, що ти народився на цій землі.

А вона кругом була засіяна росою. Вночі, коли всі сплять, вона впала великими краплями з чистого, безхмарного неба і світилася... Батько довго дивився на неї і назвав тебе Роcько...

— Немає батька... уже давно...— перехопило подих Роcькові, і він ледь стримав схлипування.— Повів князь у те страшне дике поле, кажуть, аж десь у хозарські землі. А звідти не повернувся...

Попереджуючи розпитування, додав:

— Матір з сестричкою минулого літа теж забрали... Вийшли люди з лісів і повели з собою...

[1] Брич — гострий, бритва.

З Бричевого обличчя уже зітерся радісний усміх, очі широко розплющені, але не вгадати, що там у них, бо чорні-пречорні. Дивився у прочинені двері хижі, там прозирав клаптик неба, погойдувалась гілка і яблуко на ній, на подвір'ї вилискував боками камінь, об який гострили різну хатню кузнь[1] і зброю.

— Непосидючий наш князь, показує свою силу ворогам у далеких краях, а нас тут... Печеніги жити не дають, так і пильнуй, щоб не накинули зашморг на шию і не поволокли на продаж. А ці варязькі зайди... теж ладні обдерти. Збирають данину князю, боярам та воєводам, а потім ще й собі. А князь, мабуть, і не відає про це,— і в голосі його був чи то осуд, чи то сумна покора.

Та, видно, такий він був вдачею, що не міг довго журитися і всидіти на одному місці. Бо в голосі уже не чулося й знаку туги, очі знову весело спалахнули:

— Не хлюпай носом, хлопче! Ти ж уже воїн, еге ж? І мене з якої ями витяг та від вогню порятував. Я теж сам-самісінький на світі. От і виходить, що ти один і я один, а разом удвох. Боги нас привели один до одного.

Росько не відводив від Брича очей. Що він за людина, звідки? Про себе нічого не розповідає, а про Роська та його батька отаке розповів. А може, він віщун? Еге ж, віщун. Зовсім не схожий. І чому тоді сидів у посадниковому порубі мало не до загину? Хіба не міг розтрощити його, відігнати вогонь?

Ні, не схожий Брич на віщуна. Глянеш йому в лице і відразу ж здогадуєшся, що в нього на думці. Слова висипаються з нього легко, мов рясний дощ торохтить по лопухах. І немає в них ні таємничості, ні загадковості... Ось вони, слухай тільки, і все тобі буде зрозуміло.

І слухає хлопець, жодного слова не проґавить. Ніби закидає дрібну сіть на рибу, заганяє туди її, підтягує та ще підтрушує, зазираючи: що ж упіймалося? Отож і Росько вбирав у себе слова смаглявolицього Брича. Інколи вони здавалися йому і забарвленими по-різному. То червоне злетить, аж обпалить, мимоволі хочеться відсахнутись, то синє, мов небо погідної години, а буває чорне впаде, таке важке й тверде, що наче в землю провалюється. А найбільше білих, світлим струмком по камінчиках котяться, чуєш їх, і хочеться усміхатися.

Говорить наче й по-огнищанському, а Росько не все розуміє. Тоді береться розпитувати. Брич підсміюється, ще й трохи кепкує.

— Та ви тут, у цьому закутку, і мови людської не знаєте до пуття. З ведмедями та вовками перегукуєтесь тільки.

Набурмоситься Росько, витисне з себе:

— Нічого, зате мечами не згірш за інших рубаємось. Варягам дали прочухана та й тебе з порубу витягнули.

---

[1] К у з н ь — вироби з заліза

— Ого-о-о-о,— протягнув Брич.— Я бачу, тут люд серйозний, жартів не сприймає. А я полюбляю колючок у свою балачку насипати. За що й прізвище таке отримав...

Роськова насупленість, видно, його не дуже зачіпала, бо сміявся собі, тільки поплескав хлопця по плечу та заходився пояснювати, що ось так говорять співуче у новгородській землі, в Києві м'яко, а племена, які живуть у верхів'ях Оки та Ітиль-річки, прицокують... А ще казав, що оце слово печенізьке, а те греччинське. Хвалився, що мови й цих племен знає. Великі вони числом, огнищани супроти них, що листя з одного дерева в цілому лісі. Греччини живуть у хижах з каменю, ховаються за високими і неприступними мурами. Лодії мають такі, щогли яких врівні були б з їхнім крутим берегом...

Печеніги ж — плем'я кочове, не мають місця постійного. А тому нічого не сіють і не жнуть, тільки коней та худобу випасають. Ніхто не знає, скільки їх там, у тому Дикому полі[1]. Як потоки води після зливи заливають яруги, так і вони з'являються великою силою нізвідки, витоптують трави, нападають на весі руської землі, а потім зникають невідомо куди, наче пропадають безвісти...

Греччини тримають під своєю рукою багато люду, чимало племен і родів сплачують їм данину. Народ цей лукавий і підступний. І мова їхня така ж: говорять, то ніби кожне слово медом поливають, а ковтнеш, гірко стане. Печеніги ж мовлять, ніби стріли пускають, слова з горлянки викидають, шпурляють тобі в лице.

А потім уже й зовсім несподівано запитав:

— Хочеш навчитись по-печенізьки мовити?

Росько, наче заскочений зненацька заєць, крутнувся туди-сюди, ховаючи очі. А потім лише руками розвів, мовляв, не знаю, чого ти від мене хочеш і що воно таке — навчитись мовити по-іншому. Схоже було на те, що оці слова в Брича вихопились мимоволі, що він теж трішки розгубився. Мабуть, ще ніколи не брався когось навчати. «А може,— хотів взяти його на кпини Росько,— оті чужинські слова переплутались, що не в змозі тепер і сам розібратись? Застрягли в горлянці, жодне не хоче поступитися іншому... Отаке зі мною теж може статися». Але вголос нічого не сказав, бо ж цікаво. Це ж тільки кому обмовся, що знаєш по-печенізьки. А Літані й казати не треба, ото дивуватиметься та перед іншими дівчатами хвалитиметься. А сам він, коли стане дорослим воїном, піде з князівською дружиною в степи, зустрінеться з тими кочівниками й усе про них вивідає, бо ж знатиме по-їхньому...

Чомусь бачились ті дикі степи широкими і сліпучо-мерехтливими, мов річка під сонячним промінням. А трави високі й холодні від роси. І сонце просто по них котиться, а вночі зірки падають під ноги і треба

---

[1] Дике поле — степ, на південь від Києва, природним рубежем яких була річка Рось.

ступати обережно, щоб не пороздушувати їх. Вони ж, мабуть, крихкі... А ще, напевне, дзвенять, дзвенять...

А Брич, Брич... Ох, не простий він чоловіки Примружився і все бачить у Роськових очах: його сумніви і вагання, підсміювання з нього і замріяність. Міг би нагадати йому про січу з варягами, які пливли на службу до князя, про згарище на посадниковому дворищі, про стару княгиню Ольгу, яка жорстоко карає непокірних. Хіба мало він зустрічав у своїх та чужинських землях людей у колодках, прив'язаних довгими ланцюгами до стовбурів зелених дерев і яких опускають у глибокі ями, де вони довбають день і ніч землю, або таких, що йдуть за плугом і на їхніх ногах бряжчать залізні пута? Запитай тих людей, хто вони, якого роду-племені, де їхня земля. Глянуть порожніми очима, і хіба що сльоза скотиться по щоці. Чи не така доля судилася й огнищанам? Може, споряджається уже в князівському граді дружина, вигострюють мечі варяги та Воротилові мечники, напинають вітрила на лодіях... Ще кілька днів пройде свій шлях через небо сонце, ще кілька ночей сипатиме місяць блискучу порошу. А потім? Прийдуть князівські дружинники і...

Сам міг би ще вночі, коли цей хлопчина спав, тихенько вислизнути з хижі й податися у свої степи. Уклонився б низенько йому за порятунок і до схід сонця був би вже ген-ген далеко. А як же Росько, огнищани? Тікати їм усім треба звідси!

Та ці думки до часу залишив Брич при собі, бо знав, що суворі закони забороняють чужинцеві втручатися у справи роду. Тільки підбадьорююче казав:

— Не страхайся, Росько, вивчу я тебе мовити по-іншому, вивчу...

А коли викупався Брич у річці, гострим уламком серпа підчикрижив йому Росько волосся і бороду та знайшов сяку-таку вдяганку, то побачив, що він зовсім не старий чоловік, як видавався, може, всього на якийсь десяток літ старший за нього. Та й від огнищан тепер майже нічим не відрізнявся, хіба що вузькими та гострими очима. Росько вже призвичаївся і думав, що то він просто мружиться, ховає очі від зблиску сонця над водою...

Три дні огнищанський рід справляв тризну над полеглими в січі з варягами. Коли надходила ніч і світ ховався у її чорноті, палили вогнища на крутому березі річки. Видовбували з дерева човни, останнє пристановище воїна, запалювали і пускали за водою. А вона текла тихо й спокійно, жодного сплеску. Тільки десь знизу, далеко-далеко, гримкотіло. Огнищани знали, що то боги розколювали дно річки. Тіла огнищанських воїнів вода понесе під землю, а дух їхній вернеться назад, до рідної весі. Сумні пісні супроводжували човни, заплітались у вітті дерев... Висока постать віщуна з'являлась то біля одного вогнища, то біля іншого, сива борода його наливалась кривавим відблиском вогню, а білий одяг закутувався димом. Він зупинявся над крутизною берега,

простягав руки кудись у темінь ночі й закликав до помсти. Огнищани ставили на траву кухлі з питвом, хапалися за зброю і відгукувались:

— Гу-у-ра-а-а! Гу-у-ра-а-а!

Якась незбагненна сила водила Роська за віщуном. Він теж стискував до болю в пальцях руків'я свого меча і, намагаючись набрати в голос грізноти, підхоплював бойовий клич роду.

Віщун не здивувався, коли Росько з'явився біля його печери. Шкірилися черепи ведмедів та вовків, грізно намірялись рогами, тури та олені... Тремтів язичок світильника, жир переливався через край і падав палахтючими краплями на долівку і бризкав на босі ноги. У Роська руки, коли приносили жертву Перунові, зовсім не тремтіли. Не відчуваючи страху, торкнувся довгого й широкого меча, що лежав у бога на колінах, провів з обох боків по ньому жертовною кров'ю. Тільки боявся забутись і підняти погляд угору, до блискучих очей Перуна...

Дружинники з Києва наскочили зненацька. Ще коли боги піднімали на золотих ланцюгах сонце, коли духи світла в борінні з духами темряви шматували ніч, а туман стікався до річки, під його прикриттям підкралися лодії до берега. Заспані воїни, притримуючи зброю, стрибали у воду і, піднявши над головами щити, виходили на пісок. Він тільки порипував під їхніми ногавицями, і в ямки від їхніх слідів набігала вода...

Це були досвідчені вояки, вони звично вилаштувались у довгу шеренгу, задерши голови і виставивши мокрі бороди, дивилися на крутий берег. Один з них, гінкий і довгорукий, поклав на пісок щита, спритно подерся по ньому, хапаючись за кущі. А потім його сховав туман...

Дружинники мерзлякувато щулилися, стиха покашлювали, але не перемовились жодним словом. Тисяцький, кремезний, суворий воїн із шрамом через усе лице, походжав перед ними і грізно супив брови, коли котрийсь не витримував і бухикав.

Ось у селищі завалували собаки, і тисяцький теж обернувся до високого берега, скинув шолом і наставив велике волохате вухо. Але скоро собаки вгамувались, тільки над туманом ще довго летіли звуки, немов хтось невагомий перебіг по ньому в них над головами.

Нарешті з'явився вивідник, увесь зарошений і задиханий. Наблизився до тисяцького і щось зашепотів йому, пересмикуючи вузькими плечима. Той вислухав, кивком відіслав його в шеренгу. Глянув угору, туман розповзався, відкриваючи чисте небо, ледь помітною світлою цяткою виднілася ранкова зоряниця, мов якийсь велетень проколов притемнену синяву голкою. Від довгого видивляння набігла сльоза, і тисяцький, одвернувшись від дружинників, витер її твердою долонею. Потім грізно насупився, і шрам зробився червоним. Зронив два слова, ніби два мечі встромив у землю, і дружинники, збившись докупи, подались узвозом до селища.

Та пройти непоміченими їм не вдалося. Тільки-но виткнулись їхні шоломи та списи з туману, як ціла валка огнищанських собак кинулась їм навстріч і зчинила таку веремію, що аж у вухах заклало. Поки

дружинники відбивались од собак, сторожа вдарила на сполох. Огнищани спросоння метушилися, не знали, звідки чекати небезпеки. Старійшина Родь вибіг із кузні, а незвані гості вже ледь не біля порога. Одним поглядом окинув лаву озброєних людей, схопив оберемок викуваних уночі мечів, закинув на плече і легко, сягнисто подався до селища.

Їх розбудило тривожне бемкання била. Вискочили на подвір'я, зором охопили і схід сонця, і зоряницю, білі вихори туману над річкою. Вулицею біг дядько Родь і біля кожного дворища кидав меч, громовим голосом гукав:

— Огнищани, до зброї! До зброї!

Брич пригнувся, мовби вже над ним летіли стріли, озирнувся на всі боки, і в Роська упало серце: «Тікатиме!..» Але Брич легко перестрибнув через тин, ухопив меча, і очі його спалахнули войовничим блиском. Коли ж у кінці вулиці з'явилися нападники, кинувся їм навстріч. За ним бігли вже воїни з інших дворищ.

Мов перепілка, ладна загинути в гострих пазурах кібця, але оборонити своє гніздо, так і огнищани налетіли на князівських дружинників. Брич в'юном крутився, вивертався з-під важких ударів, сам рубав коротко, різко.

Дивувалися неповороткі огнищани з такої спритності. Дивувались і завзятіше билися. Роcько теж прибіг. Хотів пробратись до Брича, але де там. Той у самій гущі дружинників, тільки чорний чуб сторчма та білими зубами світить, аж моторошно. Отак потупцював Роcько на місці, а потім витягнув з тину жердку і, розігнавшись, так штурхонув якогось здорованя з гачкуватим набряклим носом, що той заточився. І страх майнув у його очах. Але, вгледівши, що це всього-на-всього унот, розлютився не на жарт, замолотив мечем по жердині. Роcько ж відступив трохи назад, а тоді знову штурхонув.

Ох, дорого могло йому це коштувати! То тільки так здавалося, що здоровань неповоротний тюхтій. Інший уже давно побачив би, що це бувалий воїн. З того, як, не зрушивши з місця, ухиляється від Роcькової жердини, як холодно й вивчаюче стежить за рухами супротивника, як устигав кинути погляд навкруг, видно було, що з ним треба триматись насторожі.

Роcько ж це зрозумів лише тоді, коли той перехопив залізною рукою жердину і так смикнув, що долоні у хлопця зайнялися вогнем, аж кора прикипіла до шкіри. А сам він, не втримавшись, полетів під ноги дружинника. Високо здійнявся над ним меч. І величезний він був, заступив усе небо. Повільно падав, ой як повільно. Роcько встиг побачити свою хижу, вогонь у ній і освітлене лице неньки. А ще котився зрубаний варягом калиновий кущ, і червоні ягоди розсипалися по траві. Як їх багато і які вони червоні, аж очі випікають...

Брязнуло над головою залізо, і голос Брича, шалено-веселий, гукнув:

— Не лови гав, хлопче, а то сонця більше не видітимеш!

І Росько, підвівши голову, побачив, що здоровань, широко розкинувши руки, завалюється на спину.

Запеклі сутички спалахували то біля однієї хижі, то біля іншої, але це був уже опір приречених. Огнищани не встигли зійтися до гурту, і київська дружина погнала їх до лісу. Лише там пощастило їм вислизнути від погоні. Та їх довго й не переслідували.

Бродили огнищани по лісі, продиралися крізь тернові хащі, в пошматованому одязі, з кривавими ранами, і згукувались. Їхні розпачливі голоси були схожі на передсмертне ревіння звірів.

Чимало було жінок і дітей. Вони збилися докупи, тулилися одне до одного і лише зрідка перемовлялись. Та багато їх залишилось і в селищі. Їх, мабуть, захопили дружинники. Росько підійшов ближче до гурту, сподівався знайти там Літану. Але марно його очі вишукували перев'язане червоною стрічкою біле волосся. І серце його стислось у недоброму передчутті: «Вона не встигла втекти... Тепер заберуть її до Києва. Або поведуть кудись далі. І я ніколи більше не гляну в її зелені очі... Хіба ж можливе таке? Ні, ні, я знайду її, де б вона не була! Чуєш, Літано, я прийду за тобою, хоч і на край світу!»

Усе це: несподіваний напад, загальне розгублення, волання чоловіків, безсилих захистити свої хижі, голосіння жінок та невідома доля Літани, накотилось на нього. Якийсь голос притишено, від чого жахом і криком наливалась душа, проказував: «Це загибель роду... Розбредуться огнищани по лісах і пущах, стануть дикими звірами. І опуститься ніч над місцем, де стояли їхні хижі. Не прилетять уже птахи сонця, не зронять свої жаркі пір'їни...» І не стримався Росько, схлипнув, притулившись до шорсткого стовбура дуба.

Крики і зойки ще довго перекочувались між деревами, і ніхто не знав, що робити й куди податися. Тільки Брич був спокійний. Уся його невелика постать була налита спритністю і рішучістю. Росько, позітхавши, з почервонілими очима, тримався тепер ближче до нього, бо з ним почував себе певніше. Вранці переконався, що цей смаглявець уміє не лише красно байками забавляти, а й має сміливе серце і тверду руку...

Врятуватися вдалося лише десь половині огнищан. І ось тепер Брич походжав серед них і зрідка, коли зустрічав озброєного чоловіка, щось вдоволено мугикав собі під ніс. Його розважливість заспокійливо діяла на огнищан, і багато поглядів тягнулося до нього.

Послали вивідувачів до селища. Вони повернулися і сказали, що дружинники, забравши добро, запалили хижі й отаборилися на березі, біля узвозу. Тоді всі вийшли з лісу, поставали над яром. Повними розпачу очима дивились на те, як горіли їхні дворища. Вітер тягнув дими в старе річище, що жовтіло глинищем. Клубки диму звалювались у нього, і здавалося, що якась потвора там роззявила пащеку і втягує його в себе. Між згарищами бродила худоба, під тинами вили собаки. Біль точив серце кожного огнищанина, але ніхто не прохопився і словом. Безнадія

вповзала в них, і вони вже змирилися з лихом, що впало на їхні голови. Що тут вдієш, чим зарадиш?

Але ж рід не загинув, ось стоять чоловіки з мечами, жінки тулять до себе дітей, з яких виростуть воїни. З ними їхні боги, вони не дадуть загинути огнищанському роду. Отак думав кожен і хоча ні в кого в очах ще не спалахнула іскорка надії, але дух їхній уже зміцнів. Адже варто лише звернутися до богів, принести їм жертву, і вони прийдуть на поміч.

Та найстрашніше чатувало на них попереду. І якби знали, що станеться отут, на їхніх очах, то зірвалися б в одну мить і забігли в найдрімучіші хащі, де ніколи не видно сонця і день видається присмерком. Варто було одному глянути на той бік яру, за селище, де височів дуб Перуна, під яким жив у печері віщун, як погляди усіх огнищан звернулися туди. І те, що побачили там, змусило їх забути про полонених і загиблих родовичів, спалені хижі, витоптані ниви...

У чистому промінні вранішнього сонця зловісно зблискували сокири. Дружинники з усіх боків підрубували дуба. Біля них, підохочуючи, крутився Воротило. Це, мабуть, він виказав і навів дружинників на священне для огнищанського роду місце. А ті рубали дерево охоче, роздягнувшись до пояса, виказуючи один поперед одного завзяття та вигуляну силу. А Воротило плескає об поли руками та долоні потирає, ніби вони сверблять від нетерплячки і собі взятися за сокиру. Тільки сивоусий тисяцький тримався осторонь, спідлоба, несхвально дивився на молодцювання своїх дружинників. Багато доріг сходив він у різних краях, у багатьох січах брав участь, чимало пролив своєї крові. А ще за княжим волінням забив багато людей чи забрав у полон, спалив їхніх хиж, але завжди з шанобою ставився до богів у всіх землях. Ось і ці люди моляться своїм богам біля цього дуба, то і нехай собі, навіщо зрубувати? Але що міг вдіяти? Тут порядкує оцей посадник, приставлений до нього княгинею Ольгою. Його дворище спалено, роби розбіглися, отож він і лютує, ладен понищити тут усе, залишити пустку. Так повеліла княгиня. На власні вуха чув її слова. Сказала, дивлячись у вікно на далекий берег, щоб вигнали цей рід, нехай ідуть світ за очі. Їй навіть не потрібна їхня покора, не вірить вона їм.

І Воротило, мов приручений вовк, кинувся виконувати її волю. Полону набрав, пов'язав і в лодії повкидав. А люди ж свої, однієї крові, одного племені. І мова у нас схожа, одним богам жертви кладемо. Ще й досі чути зойки полонених з лодій. А як вони побиваються за рідним берегом! Тисяцькому чомусь особливо запав у душу погляд білокосої унотьки[1]. Як же її звати? Літана? Перепитати б у Воротила, але цур йому, не хочеться й глянути в оскаженілі очі.

Ні, та дівчинка не благала і не проклинала. Сиділа тихцем, поклавши зв'язані руки на коліна, і тільки невідривно дивилась на високий берег. Що могла бачити там? Адже ж круча перед нею, земля, з якої

[1] Унотька — дівчинка.

кущиками випинається трава та гнізда пташині видно. А який тужливий у неї погляд. Та й очі має зелені-зелені, глянеш у них, і здається — лугом ідеш... Узяв Воротило за підборіддя кліщуватими пальцями, наче колодку на шию наклав:

— Гарна унотька... Добра роба буде... добра,— розкрив вдоволено рота, мало слина не капає.

Згадав це старий воїн і похилив голову. Ніколи не носив він у серці сумнівів чи жалощів. А тут защеміло в грудях, уперше відчув, що літа тиснуть на плечі. Важко зіперся на довгий спис...

Зблискували і дзвеніли об тверде дерево сокири, випалений стовбур на кожен удар озивався глухо, немовби стогнав. Ці звуки долітали до огнищан, але вони мовчали. Хто знає, чому, може, викричались і не мали голосу, а може, не залишилось у них більше болю, вичахли їхні душі, спустіли від страждань? Тільки потривожений кібець ширяв над дубом, широко розкривав дзьоба, але теж не подав голосу...

І упав дуб, аж-земля задвигтіла під ногами огнищан. Дружинники постояли над ним, позаглядали у випалений стовбур, а потім, змахуючи піт і чомусь озираючись на всі боки, подалися до віщунової печери. Йшли спроквола, з кожним кроком ступаючи повільніше, ніби ноги приростали до землі. Толочили траву, обминали вузьку стежинку, втоптану босими ногами старого віщуна.

Важко було йти дружинникам, вони з радістю повернули б назад, але Воротило штурхав мало не в спини, і мусили коритись, виконувати його волю. Ось кілька з них, низько пригнувшись, зникло в печері. Що там діялось, огнищани не знали. Але заніміли з жаху, коли повільно, похитуючись, з печери виткнулася спочатку велика голова, потім товстий тулуб з набряклим животом, короткі обрубки рук і нарешті куці ноги, на яких лежав довгий меч.

«Перун... Перун!..» — прошелестіло серед огнищан. Вони збилися докупи і підійшли до самого краю яру.

Дружинники винесли бога з печери на рівне місце, високо підняли на руках, і сонце вдарило в його скляні очі й налило таким світлом, що воно ніби затьмарило білий світ.

— Перуне, глянь на дітей своїх... Прийди на поміч... Порятуй нас! — крикнув хтось, і огнищани заволали.— Ми діти твої... Порятуй нас!..— Дехто упав навколішки, простягнув руки.

І бог почув. Повернувся до огнищан, але грізним був його погляд, пропалив наскрізь їхні душі. Перун гнівався на них, і огнищани, настрахані й розпачливі, подалися назад, затулилися від цього погляду руками. Не мали сили його витримати. Страшна була їхня вина, чавила до землі. Не кинулись на оборону бога, дозволили чужим рукам торкнутися його тіла, зрушити з місця. Заступити б, кинутися б з мечами...

Молодші воїни, відчайдухи і сміливці, уже готові були до цього, уже тіснив їхні груди бойовий клич роду. Але старійшина Родь підняв руку:

— Не гарячкуйте... Порубають... Накладете життям марно...

І віддали огнищани свого бога.

І знову дивувався Росько, намагаючись зрозуміти, чому дядько Родь не дав воїнам кинутись на захист Перуна. Нема ж сили вищої, ніж бог. Заберуть його, і залишиться рід беззахисним. Загинуть тоді всі. Без бога не буде їм життя. Але ж чому тоді дядько Родь сказав: «Накладете життям... марно...» Виходить, що воно цінується вище, ніж гнів бога. То що ж воно таке, оте життя?

Тим часом дружинники поклали на плечі списи, поставили на них Перуна і понесли до річки. Не меркло світло в його очах і двома чистими струменями спадало на плечі носильників. Здригався і тремтів червоний меч на його колінах, і огнищанам здавалося, що ось зараз він схопить свою грізну зброю і заходиться карати тих, хто посмів увійти до його святилища, виволокти під сонце і кудись забирати...

Та нічого не сталося. Тільки позаду, спотикаючись і падаючи, плентався віщун. Одяг на ньому брудний, пошматований, сивий чуб розкуйовджений. Видно, що лише в нього одного вистачило сміливості заступитись за свого бога. Часто зупинявся, озирався на зрубаний дуб, на печеру і беззвучно розтуляв рота, мов той кібець у небі.

Так той хоч літати вміє, а цей і по землі ноги ледве волочить. І побачили огнищани, що він уже зовсім старий і немічний.

Та коли дружинники вийшли на берег і стали перепочивати біля узвозу, віщун, дрібно перебираючи худими ногами, підбіг до Перуна і схопив з його колін меч. З несподіваного силою розмахнувся ним, дружинники відсахнулися, хитнули плечима, і Перун упав із списів, важко перекидаючись, покотився з крутого берега. І щоразу, коли перевертався на спину, очі його пронизували небо спопеляючим світлом. Упав на пісок горілиць, короткі руки простяг угору, мовби хотів учепитись за хмару, що сунула з степів.

Червоним вихором зметнувся над головою віщуна меч і теж полетів у воду. Ледь не до середини річки кинув його, де й сила взялась. Гострим лезом увійшов у воду і зник... А віщун вже біг узвозом. Ось ступив на пісок, хвиля припала до ніг. На якусь мить завмер, руки здійняв над собою. Отак і пішов туди, де упав меч. Вода сягнула по коліна, далі по груди, залила обличчя, тільки руки стриміли над річкою. А він усе йшов і йшов, щез раптово. Тільки сиве волосся біло сколихнулось на воді, а може, то хвиля піною провела над тим місцем...

А над яром зчинився такий галас, що бувалі дружинники сполотніли, насували глибше шоломи, ніби хотіли затулити вуха. Це вже не був крик розпуки і відчаю, де ще можна знайти хоч крихту надії. Не було в ньому й погрози чи благання пощади. Це був крик загину. Це був вітер, який не ніс ні прохолоди, ні спеки, якого не можна ні відчути, ні побачити, який не сколихне листя на деревах і не роздмухав полум'я у вогнищі. Це був крик, в якому не було звуку, бо він умирав у грудях кожного огнищанина.

І все ж його почули. Дружинників ударив так, що їм захотілося сісти в лодії, пустити їх за течією й опинитися далі від цього місця. Змотузовані полоненики теж подали голос, розгойдували лодії, які аж черпали бортами воду, загрожуючи потопити одна одну. Воротило з своїми мечниками заходився втихомирювати бранців, лупцюючи реміняччям направо й наліво. Бачачи, що це не допомагає, зістрибнув на берег і побіг до Перуна.

— Поганський бог... У воду тебе... у воду!.. Я не поклонюсь більше тобі. Ти дерев'яний і любиш кров.— Шкірив зуби і штурхав ногою Перуна, намагаючись зіштовхнути в річку.

Ніхто не наважився зупинити посадника.

— Не смій... не смій бога ногами! Ти... ти що — забув свій рід і закони своїх предків? Не смій, а то заплатиш своїм життям за таку наругу! — Тисяцький з мечем ішов на Воротила і пропікав його гнівним поглядом.

Посадник невідривно дивився на його меч, рукою потягнувся до свого, уже і взявся за руків'я, але не витяг і почав повільно задкувати. Тисяцький наступав, перекладаючи меча з руки в руку, мовби виважуючи його.

Зупинився тільки тоді, коли загнав Воротила на лодію. Воротило, і розлючений і знавіснілий, дер горлянку на своїх мечників, щоб відчалювали.

Згодом лодії з огнищанським добром і полоненими розпустили вітрила і вітер поніс їх униз, до Києва. Ось вони проминули острівець, випливли на широке плесо. Росько витягнув шию, немов хотів розглядіти ту, яка везла його Літану. Потрапить вона до града, слугуватиме там княгині, ніколи не повернеться сюди, не побачить ні його, ні своїх родовичів... Хотів пожаліти, але в душі ніщо не ворухнулося. Та й навіщо? Може, їй там буде краще? Бо хто знає, що тепер з ними буде... Вони ж беззахисні, й злі духи можуть зробити з ними все, що завгодно.

І подалися огнищани, мов сліпці, тримаючись один за одного, далі від своєї весі, де дим уже не лоскотав ніздрі обіцянням вечері й тепла рідного вогнища, а приносив задушливий запах згарищ. Пішли огнищани в лісові нетрі.

Дружинники на чолі з тисяцьким заходилися ставити намети. Поспішали, наче побоювалися залишитись просто неба. Вони були досвідчені воїни і робили усе швидко й справно. Тільки часто під ноги їм потрапляли сухі калинові гілки. Колючки на них затверділи, і не один необачний дружинник лаявся, стираючи з руки крапельки крові.

Нарешті котрийсь згріб сухе гілля калини докупи і кинув з кручі. Воно покотилось, чіпляючись за траву і кущі, впало біля Перуна, наче прихистило його. Тисяцький підійшов, глянув з берега, але нічого не сказав. Він уже шкодував, що з мечем кинувся на Воротила. Знав, що той наскаржиться на нього, а княгиня не любить, коли хтось іде супроти її волі. Звеліла, щоб це місце пусткою стало, так тому й бути. Нікому

він не дозволить тут оселитись. І все ж обійшов князівську волю в одному. Але про це знав тільки він. Примушений був вирубати цей рід до кореня, щоб і ймення не залишилось. Але глянув униз на Перуна і зрозумів, що не зробить цього, не здійметься його меч. Нехай ідуть куди хочуть.

День був у повній силі, сонце ще і до середини неба не докотилося, а все навкруг сіріло в мерехтливому присмерку. Ніби десь далеко-далеко палахкотіла величезна пожежа і вітер підхоплював високо-високо і розсіював над світом прозорий дим... Тисяцький глянув на сонце і побачив, що до нього підбиралась чорна кошлата хмара. Вона притискала сонце до землі, а воно пронизувало її сліпучими блискавицями...

Відтепер не було в огнищан своєї предківської землі, відтепер не мали свого місця під сонцем. У птаха — гніздо і все небо, у риби — вода і глибока річка, у звіра нора чи барліг і вся земля. А в них — нічого. Ступають по землі і не відчувають, дивляться в небо — не бачать його. Здавалося, розпали велетенський вогонь, то підуть і згорять. Стала б перед ними стіна, то полізли б на неї. Розверзлося б провалля, то стрибали б у нього. Не було куди подітися, тому і йшли в дрімучі хащі.

Там і застала їх ніч. Страшна і спустошлива. Небувала раніше ніколи гроза впала на землю. Стемніло враз, і була така темінь, що огнищани не бачили один одного, хоч сиділи тісно.

Спочатку зникли всі звуки. Важка тиша, мов стояча вода, наливалась у вуха, витягувала з грудей душу. І кожному здавалось, що зараз він помре. Безшелесно розгойдувались чорні дерева, і хтось невидимий зв'язував їх між собою, плів павутиння, усе густіше й густіше. Обплутує тіло і стискає груди так міцно, що нічим дихнути.

Та ось хтось зітхнув ледь чутно, ніби спросоння. Потім ще і ще... і щоразу дужче. Дерева загули, залопотіли листям. А над лісом, над усією ніччю й справді, прокинувшись, зводився хтось великий і могутній. Його не було видно, але він вгадувався, від рухів цього велетня усе тремтіло, а від подиху вітер розвівав вихори. На мить у цій чорноті з'явився місяць, але розлючений велетень простяг руку і вирвав його з неба. Кинув на землю, і місяць, вдарившись об скелі, бризнув сяйвом блискавиць... Вони одна за одною пронизували темінь... А велетень зареготав, загрюкав залізним кулаком по хмарах, затупотів ногами. Потім він одним махом зніс усе: і гори, і ліси, нахилив землю — і річки потекли проти течії, ринули в яруги і провалля...

Земля тремтіла під ударами дерев, що падали, вивертаючись з корінням. Їхні верхівки обчухрувались об інші дерева, і листя засипало тремтячі від жаху тіла огнищан. А над головами котилося: «Гу-у-ра-а-а-а!.. Гу-у-ра-а-а-а!..» І огнищанам здавалось, що це боги вигукують бойовий клич їхнього роду. І надія виганяла з серця страх. Та вже наступної миті все накривав могутній рокіт: «Г-ах, г-ах... г-ах... гуп-гуп-гуп»,— це йшли залізнорукі воїни, які викрешують з хмаровиськ блискавиці.

Вони пробивали небо, і звідти нескінченним струменем, із загрозливим шипінням спадала вода. Вона вишукувала виярки, будь-яку впадину і заливала їх. Було чути, як, підохочуючи один одного, дзюркотять ручаї, як, солодко причмокуючи і зітхаючи, всмоктує їх земля. Огнищани в низині вибрали місце для ночівлі, і десь зверху на них налетів бурхливий потік.

Довелося підводитись і майже навпомацки шукати собі спокійнішого пристановища. Довго брели глинищем, ледь витягуючи ноги з рідкого багна, потім дерлися, сповзаючи і чіпляючись за траву. Нарешті отаборились на пагорбі, далі від дерев, бо під ними було небезпечно шукати зараз захистку. Але тут вітер шалений виривав траву з-під тіла. У зблисках вогненних стріл шкірились білістю відчахнутих гілок дерева, а видавалось, що то залізнорукі вже зійшли на землю і йдуть на них, роздираючи роти в моторошному усміху. «Перуне, заступи... Боже, стань на захист»,— може, це благання вихопилося з чиїхось грудей, а може, сама знесилена земля простогнала, аж усі огнищани підхопили:

— Перуне!.. Прийди, боже, стань над нами!.. Прийди, Перуне!..

Повторювали ці слова безліч разів, з надією і розпукою, притишено й з останніх сил. І вони, ці слова, ніби затримували пориви вітру, дощ, відводили удари блискавиць.

І хоча вітер зривав з їхніх тіл залишки одягу, дощ роз'ятрював рани, а їм здавалося, що бог став над ними і напнув темне шатро. І тоді огнищани закричали:

— Бог наш лежить на березі ріки... Ми покинули його... Порятуймо Перуна... Порятуймо! — Вони поривалися кудись іти, але скрізь натикались на стіну води і гостре віття дерев.

— Стійте! — закричав дужим голосом старійшина Родь, перекриваючи гук грози.— Стійте! Не ходіть, ми усі загинемо... Зі мною підуть воїни. Ми принесемо Перуна.

І старійшина повів огнищанських воїнів до річки. Росько і Брич теж ішли серед них. Важкий і небезпечний був їхній шлях... Ворожі духи з ревінням літали круг них, глушили їх пронизливим свистінням, кидали в очі пісок, перепиняли повваленими деревами, вогненними стрілами розбивали скелі.

Та ніщо не могло спинити огнищан. Старійшина вивів їх до річки. У спалаху блискавиць вони побачили намети, але жодного людського голосу не долинало звідти. Тоді спустились узвозом униз і пішли берегом. Річка наливалася водами і розгойдувалась між берегами. Пісок під ногами сповзав до річки. З її глибин пориви вітру приносили жалібне скімлення. «Це віщун... Він кличе нас до себе»,— Росько вдивлявся в білі гриви хвиль, холонучи від жаху.

Перун лежав на спині, й вода добиралась уже до його голови. Ще трохи і віщун стягнув би його в річку... Дужі воїни взяли подобу бога на плечі й легко понесли до лісу.

Коли прокинувсь Даждьбог[1], злі духи забилися в найглухіші закутки, і добрі духи заходилися вимітати небо, підпирати його сонячними стовпами. Дерева випростували гілля, трава заворушилась, і якийсь птах уже пробував голос, чистий його звук спокоєм озвався в серцях змучених людей.

А навкруг них було усе потрощене й понищене. Здавалося, що не було дерева вцілілого, стеблинки незламаної, клаптика землі рівного. Скрізь лежали товстелезні стовбури, зламані навпіл, у землі зяяли глибокі вирви, куди стікала каламутна вода.

Довго сиділи огнищани, слабкі тілом і духом. Ховали один від одного очі, щоб не бачити в них приреченості й безнадії. Тоді підвівся старійшина Родь, оглянув кожного. Похитав зажурено головою, бо залишилось їх жменька.

— Родовичі...— Мова його була тиха й розважлива,— Страшне лихо впало на наші голови. Боги покарали нас, бо ми стали забувати їх. Злі духи привели до нас посадника Воротила. Іменем князя він чинив зло і насильство... Сміявся з наших богів, ми терпіли... Наче вороння на конаючого вовка, накинулись чужинці, яких звуть варяги, на нас... Ми хотіли залагодити з ними по-доброму, обіцяли нагодувати й напоїти їх, просили погрітись біля наших вогнищ. Але вони хотіли забрати в нас усе, і ми зустріли їх своїм бойовим кличем. Гу-р-ра-а-а-а! — несподівано вигукнув старійшина.

Ніхто не підтримав, але він бачив, як зблиснули очі у воїнів і як їхні руки мимоволі потягнулися до зброї.

— Ми вигнали Воротила і гадали, що він більше не повернеться. Та не забув той зрадник роду дороги до нас і прийшов з дружинниками... А ми не зуміли оборонити свої домашні вогнища. І тепер поневіряємось по нетрях, мов дикі звірі, в яких кожен ладен пустити стрілу... То яка буде ваша рада?

Наймудріші голови думали, сивобороді мужі прагли відшукати в темній невідомості ту щілину, крізь яку можна зазирнути в майбутнє роду. Але жодному з них не під силу було відсунути завісу, за якою ховався день прийдешній. Нічого не бачили старечі очі, а втомлений розум кволо вишукував світлячок надії. О, добре думати про будучину племені, коли навкруг тебе товпиться тьма воїнів, які сміливо заступлять дорогу ворогам. А хіба гірше радитись, коли мисливці приносять цілі купи звіриних шкур, рибалки трусять верші, повні блискучої риби, а над багаттям смажиться м'ясо вепра, і жир скапує у вогонь? А де знайти мудру пораду тепер?

---

[1] Даждьбог — бог сонця у східних слов'ян.

ДИКЕ ПОЛЕ

Настала ніч, холодна й волога. З острахом чекали огнищани, що ось загрімкотить у небі й гнів богів упаде на них... Минула ніч. І день відкрився знову перед ними, ще просторіший і світліший, ніж учора. Але ніхто з них не вітав радісною усмішкою сонце. Хіба що птахи замерзлими голосами пробували співати. Та й вони літали низько над деревами, ніби теж побоюючись неба. Коли ж тіні стали довшими, ніж дерева, підвівся Брич.

— Дозвольте, сивобороді мужі, мені мовити...

Старійшина Родь довго дивився на нього, а тоді кивнув:

— Ти прибився до нашого роду в скрутний час... Ти добре тримаєш у руках меча... Ми всі це бачили. Ти ходив з нами за Перуном. Говори!

— Далеко звідси, якщо йти, тримаючись лівою рукою за сонце, коли воно сходить, і правою рукою, коли воно тьмяніє, лежить земля мого роду. І якщо пустити човен від вашого берега, то через багато днів його приб'є до весі, де колись горіло й вогнище у моїй хижі... Та давно погасло воно, тільки в серці моєму жевріє... Усе сниться мені, що повернуся, припаду грудьми до землі на тому місці, й воно спалахне. Довго я вже поневіряюсь по різних усюдах. Полонили мене кочові люди, водили за собою по степах... Продали мене у Корсунську землю, там камінь ламав, прикутий за ноги довгим ланцюгом. Гірше звіра жив... Не посипав я там хліб сіллю, бо був він і так солоним від мого поту та сліз, Уже й людську мову став забувати... І забув би, та сточила іржа залізо, і я розірвав пута. Темної ночі пробрався на корабель, і він завіз мене аж у Греччину... Там теж робом мене зробили, тільки біля коней, бо я ж у степах народився. Згинув би в тому гною, лише б, може, коні по мені заіржали, але почув похваляння свого господаря, що купив у руських купців ледь не задарма хутра, і вирішив добитись до своїх родовичів...

Знайшов їх, на свою голову та печаль... Зголосився один з купців викупити мене. А за це я в нього мусив робом стати. А що мені робити? Краще вдома бути в неволі, ніж на чужині. Та я тоді так думав. Бо неволя гірка скрізь. Ні, дома вона набагато гіркіша. Зрозумів це, коли минали на лодіях мою весь... Як повіяв звідти вітер рідними запахами, то я думав, що душа випорсне з тіла і побіжить туди, де в небо дими струмують. Благав купця причалити, щоб хоч ступити на рідний берег, гукнути до роду свого.

А той купець сидить на ведмежій шкурі та й глузує: — Ти ж,— каже,— просився хоч одним оком глянути на рідну сторону. То й дивись, хіба тобі цього замало. Та й навіщо вона тобі? Я уже й забув, де моя сторона. Куди повезу товар, де гарно торгується, там і добре мені.

Так казав той купець, якого усі звали Крутієм. З вовком не зрівняєш його, бо звір рве слабшого тоді, коли зголоднієє. А цей людину мучить заради втіхи. Зненавидів я його люто. Може, ця ненависть і тримала мене на білому світі. Крутій бачив це і боявся мене. Тому й продав вашому Воротилу. А цей виявився теж не кращий. Отак я опинився серед вашого роду...

І вже забули огнищани, що вони вигнанці, що сидять голодні й обдерті на побитій блискавицями й громами землі. Вже подаленіли згарища їхньої весі, мовби усе сталося не вчора, а давно. І сталося не з ними, вірніше, не тільки з ними, а з багатьма людьми, які живуть на цій великій і могутній річці. Що уявлялося їм? Може, дивувалися незмірянності світу? Наче вітер носить птаха у безмежному небі, так і людина шукає свою долю в різних далеких і близьких краях... А може, їх вжахнула людська жорстокість, невситимість і загребущість? Виходить, не тільки в них сидів Воротило і світив завидющими очима на їхнє добро, а й по інших землях никають Крутії. Видивляються, де щось погано лежить, щоб прихопити та на воза кинути. Такий і людину, як пса, до колеса припне. І дивитиметься, як мотузок навкруг шиї у неї затягується.

Ні, страшний той світ, не хочуть пускатися в нього огнищани. А куди податися, де знайти і собі закуток у ньому? Не вніс заспокоєння своєю оповідкою Брич у душі огнищан, не роздмухав іскорку надії. Підвівся дід Копій, який у давні часи був найсміливішим і найвлучнішим мисливцем огнищанського роду. Боги зігнули його колись могутнє тіло, відібрали силу і спритність, але залишили очі. Ось і зараз вони пронизували прибульця вивчаюче й недовірливо. Інший не витримав би такого погляду, одвів би очі, а Брич, навпаки, випростався ще й чорний чуб відкинув із чола, ось я, весь тут перед вами, і думки мої чисті...

— Що хоче від нас цей чоловік, який назвався Бричем? Навіщо розповів про далекі землі, де ллється кров і стогнуть роби, де люди полюють один на одного, щоб змусити тяжко працювати? Я проник в його думки...— Дід Копій умовк, а тоді тицьнув костуром у бік Брича.— Він хоче завести наш рід у ті чужинські землі, де на нас чекає погибель чи полон... А куди нам іти звідси? Тут знайомі нам кожен ярок, кожна травинка... Тут наші очі вперше глянули на сонце, руки взяли зброю і запалили вогнище в хижі... Куди йти, діти мої? Така моя рада.

І вже погрозливі погляди схрестилися на обличчі прибульця. Де його рід, чому він не пішов до нього, а прибився до них? Уже підступними й ворожими видавались не лише його слова, а й увесь вигляд, незвична смаглявість і вузькі очі... Варто старійшині кивнути, і спис вразив би його на смерть.

Бричеві знітитися б, відступити з кола, а він тільки чубом стріпнув та очима якось сумно повів.

— Правду мовить цей мудрий огнищанин. Хочу повести в землі, де живе мій рід. Тільки думки мої чисті, бо люди живуть там не чужі вам. Говорять такою ж мовою, вірять теж у тих богів, що й ви... Орють і

жнивують, полюють всякого звіра, як і ви. Приймуть вони вас, не стануть проти вас з мечем. Бо землі там безмір...

Так відповів прибулець, і його мова була до вподоби огнищанам. Навіть старійшина Родь роздумливо і вдоволено крутив довгого вуса. Роська ж заполонила тепла хвиля радості, вертів головою навсібіч і все намагався потрапити на очі Бричеві. Ледве стримувався, щоб не гукнути, що він ладен іти з ним у ті далекі степи.

— Землі там безмір...— повторив Брич.

— Гірка та земля...— сухими губами прошелестів дід Копій і підпер голову костуром.

— Гірка,— погодився прибулець.— Зате солодка там воля... Були б мечі гострі та стояти за неї усім разом, то нікому не відібрати б її, ні княжим посадникам, ні печенігам...— Брич підвів голову, глянув на небо. Роська ніколи не бачив його таким, наче світло круг нього віялося і ось-ось підніме.— Ніхто не відбере... Бо хто може перепинити вітер чи прихилити небо? Тож і питаю я вас, чи йдете зі мною по волю?

— Йдемо,— відповіли огнищани.

І тільки сивобородий Копій не підняв голови. Плечі його здригалися, а губи щось шепотіли. Роська прислухався.

— Простіть, діти мої, за те, що хотів затримати вас... простіть... Ідіть шукати собі волі.. Оріть і засівайте землю, мечами заступайте, і стане вона для вас рідною... А я залишусь, стерегтиму духи наших предків і сам ляжу в цю землю...

Роська нахилився до нього:

— Діду, діду, ходімте з нами. Посадимо вас на воза... Я охоронятиму. А на тих землях хижу вам поставимо, житимете собі...

Похитав головою старий Копій:

— Ні, у важку й небезпечну дорогу вирушають огнищани. В ній потрібні дужі руки й прудкі ноги. Я буду тягарем для вас... Відслужив я уже своєму родові, і душа моя спокійна...— схопив Роська за сорочку, притягнув ближче, рука в нього ще була міцна.— Тепер ти служи родові, життя не шкодуй, віру в своїх богів не втрачай. І пам'ятай, що червоний меч Перуна лежить біля берега, де ти народився... Пам'ятатимеш?

— Пам'ятатиму... І служитиму родові,— так само тихо відповів Роська, відчувши в душі таку віру й силу, що міг вирушити в найдальшу дорогу. А ще відчув, що оце обіцяння ніби невидимою ниткою зв'язало їх...

Наступного ранку повів Брич огнищан на землі свого роду. Йшли з надією, хоч і була вона, мов цвіт дерева. Облетить він, а що вродить потім — невідомо, може, приморозить зоряної ночі чи град поб'є...

Вночі пробралися на згарища своїх хиж, позбирали сякий-такий скарб, а худоба їх самих знайшла, по слідах та запахах набрела на їхнє лісове стійбище. Усі сприйняли це як добру прикмету, і тепер уже твердо намірилися йти з Бричем. Упевненіше почуватимуться в дорозі,

заберуть воли, корівок попасом поженуть, а на нових землях буде що запрягати, щоб першу борозну прокласти...

Поклали на вози те, що вціліло після пожежі та не потрапило до рук дружинників, діток посадили й рушили.

Перуна теж примостили, і він погойдувався широким тулубом на возі, дивився блискітками очей уперед, ніби вказуючи подорожнім безпечний шлях. А тому видавався огнищанам рідніш им і ближчим. Кожному серце говорило, що це їхній бог, що з ними буде і в далекому краю... Росько теж примостився біля Перуна, хоч сам рветься туди, де в передовій сторожі з мечем і луком напоготові йде Брич.

На високому пагорбі огнищани зупинились, щоб кинути останній погляд на те місце, де з давніх-давен жили їхні предки. Та нічого не побачили вони: хижі спалено, сади вирубано, ниви витолочено, печеру віщуна розвалено. Пустка... І тільки видніється серед неї самотня згорблена постать. То старий Копій дивиться на свій рід, що рушив у далекі краї. Ніхто не бачить його сліз... На якусь мить йому здається, що руки наливаються силою і груди широко дихають, що він знову ставний і спритний. Рветься душа за своїми родовичами, а тіло не пускає. Ось вони махнули востаннє руками і сховалися за пагорбом. А може, то сльоза засліпила його старечі очі?..

Не раз будило огнищан сонце, і вони раділи, не раз ставали навколішки, проводжаючи його і благаючи зійти завтра знову. Втома і спека всідалися на плечі, гнучи тіло до землі, заковували ноги у важкі кайдани, але кожен ніс їх покірливо. І ніхто не відчував каяття, нікого не гризли сумніви, навіщо ятрити душу спогадами, коли і так сил не вистачає, коли звідусіль чигають небезпеки.

Хоч і сидів Перун на возі вище від усіх, хоч видно йому було далеко, але шлях вибирали люди. Пролягав він через яруги і пагорби, крізь чагарі й плавні, через спінені річки та провалля, де навіть у спеку була прохолода. Доводилося братися і за мечі. Якоїсь ночі невідомі люди напали на сонних огнищан, пробралися до возів, щоб там поживитись. Не відали ті нападники, що нічого там грабувати, що нікудишній скарб везуть із собою огнищани. Більше грів він своїм виглядом та запахами рідної домівки їхні душі, ніж тіло... Скрутно довелося б огнищанам, бо міцний сон після виснажливої дороги. Не встигли б приготуватися до відсічі, бо вороги перебили потомлену сторожу. Не встигли б, коли б не котрийсь із неї, який з останніх сил, уже вмираючи, послав їм застороrу — звук дуди... Відбили огнищани нападників. А потім знайшли побиту сторожу і того, хто порятував рід. Лежав горілиць у високій траві, і блиск далеких зірок відбивався у застиглих очах. Ще й досі тримав біля вуст дуду, наче ось набере в груди повітря й полинуть звуки.

— Ех, дударику, дударику...— зітхнув старійшина Родь.

На цьому місці й справили тризну, насипали високу могилу. Рушили далі хутчій, бо й так затримались. Тільки молода лада воїна усе

оберталася, усе не могла відірвати очей від чорного горбика під деревом, а рука її стискала м'яку і запашну грудочку землі...

Іншого разу, коли валка вповзла в ущелину, з обох, боків, на прямовисних її стінах зненацька виросли воїни. Їх було так багато, що стояли впритул один до одного. Знизу видавалися великими і лютими. Над головами зблискували вістрями списи, і кожен тримав високий лук, що стояв одним кінцем на землі, а іншим сягав підборіддя. Ось воїни натягнули тятиви луків, і вітер затих, очікуючи смертоносного співу стріл.

Огнищани від несподіванки заціпеніли, а потім кинулись в один бік, в інший, але схованки ніде не знаходили... Порятував їх Росько. Він раптом зупинився, простяг руку туди, де над вузьким виходом з ущелини нависала скеля.

— Гляньте, там стоїть Перун!.. Еге-ге-е-е-й! — гукнув до воїнів на стінах.— Ми теж веземо Перуна!... Ось він, гляньте...

«Гей-гей-ге-е-й...» — відгукнулися в ущелині духи Перуна. Воїни на горі розступились, і наперед вийшов молодик, вузькоплечий, волосся навкруг голови рівно підрізане. В руках не мав ніякої зброї, але одним помахом руки змусив воїнів опустити луки.

— Хто ви і куди прямуєте? Нехай усі залишаються на місці, а старці[1] піднімуться сюди, на гору.— Слова кидав дзвінко й сильно, наче кував їх із заліза. І огнишани зрозуміли, що баритися не слід.

Старійшини крутою стежкою, на яку вказав їм молодик, подерлися нагору. Там довго розповідали про свої поневіряння, що руїною стала їхня вітцівщина і тепер шукають собі притулку. Та не знайшли вони в синіх очах молодого ватажка жалю, а в серці співчуття. Холодно вислухав, коротко відповів:

— Ми не любимо, коли люди з інших родів ступають на наші землі...

Помовчав, ніби даючи огнищанам час обдумати ці слова, а потім додав, що вони дозволять їм пройти по їхній землі. Тільки мусять іти без упину, не п'ючи води, не полюючи звіра і не торкаючись плодів дерев.

— Мої воїни покажуть вам дорогу,— глянув униз на Перуна, на жінок з дітьми.— Не бійтеся мечів наших, вони не торкнуться вас...— Останні слова, здавалося, були вимовлені не до огнищан, а до своїх воїнів.

Аж до сутінків ішли огнищани в оточенні мовчазних воїнів. А коли стали на спочинок, ті непомітно зникли. Усю ніч не спали огнищани, остерігаючись нападу, але обійшлося. Тверде слово було молодого ватажка...

Місяць ревун[2] уже розправив свої могутні крила, ночами шалено розмахував ними і гнав над землею холодні вітри. Вимітав до чорного блиску небо і душі померлих, що яскравіли незчисленно зірками, могли дивитися на тих, кого залишили у рідних весях. Холодним світом

---

[1] Старці — старійшини.

[2] Ревун — вересень.

ятрили душі живих, заливали їх тугою і почуттям своєї невиразної провини. Перед ким? Гризе печаль, і самі собою народжуються та зриваються з вуст слова журливих пісень... Чим далі відходили огнищани від свого краю, тим частіше заводили їх жінки та дівчата. Суворішали обличчя чоловіків і все частіше з надією вдивлялися в небокрай, чи не з'являться дими Бричевого селища...

Отак і йшли. Дощі полощуть землю, і залишають на ній сліди огнищан, віє вітер і розносить по білому світу їхні невеселі співи. Не стихали вони і того першого вечора на новій місцині. Ніхто з Бричевих родовичів не випитував у них, хто вони і яке лихо прибило до їхнього берега. Тільки обійшли навкруг воза, де височів Перун, перезирнулися мовчки, і їхній старійшина махнув рукою у бік степів:

— Землі тут неміряні, знаку ні княжого, ні боярського ніде не має. Широко тут, вільно. Скільки ралом виорете, оте й ваше. Засівайте, жніть, на звірину полюйте. А ми вам раді. Воїни ваші справні, мечі вигострені. Є від кого нам боронитись... Кочових людей голод та холод женуть до наших теплих хиж, варяги частенько проплисти мимо не можуть, а то й котрийсь із князівських бояр налетить з ватагою поласувати нашими медами та погрітися на наших хутрах... Не всім, ніде правди діти, на них м'яко спати буває, не в одного боки після цього болять...— хитрувато осміхнувся.— Отож і ставатимемо один одному на поміч.

Розбили огнищани свій стан нижче по річці, вибирали таку місцину, щоб видно було дими сусідів. А ще припало до серця, що тут, як і в рідному краї, високий берег і широка річка. Довго вдивлялись у її нестримний біг, мовби прагли відгадати, яка з цих хвиль котилася біля того берега, залишила кілька крапель на білому піску. Як упізнати, як випитати у річки?.. А вона наче й справді щось мовить, бо чому ж тоді, коли опустиш руку в воду, хвиля так ласкаво хлюпає на неї, ніби втішає... І гребінь високо підбиває, піниться. Наче білі птахи на воді, ось зараз спурхнуть...

Споночіло. Обставились огнищани возами. Розпалили високе вогнище, повсідалися навкруг, нехай тутешні духи роздивляються їх, звикають, бо їм жити тут разом. Тільки бог Позвізд[1] гнівається, гонить із степів на них вихори. З усіх боків насідають, хапаються за вогонь, силкуючись відірвати од землі, кинути на поталу мороку. Знемагає у борінні з вітриськом полум'я, стелиться нижче, шукаючи порятунку. І вповзає тривога в серце огнищан. Рознесуть, розкидають духи Позвізда вогнище цієї першої ночі. А як захистити? Зсунулись ще тісніше, плече до плеча, руками переплелись... Та де там, вихор зверху налітає, закручує в себе червоні пасма і вириває з вогнища...

— До Перуна... до Перуна...— не розібрати, чи то людський голос хтось зронив, чи хвиля хлюпнула, чи вітер приніс.

---

[1] П о з в і з д — бог погоди, вітру.

— До Перуна-а-а... до Перуна-а-а...— передавали один одному огнищани, і пішло по колу, круг вогнища:— Вмилостивити... жертву принести, жертву...

Зняли дерев'яного бога з воза. Гурт чоловіків, груди до грудей, плече до плеча, спина до спини, мов одне тіло, топтався на місці, трамбуючи землю. Перун дивився на них непроникно, не подаючи ніякого знаку. Поставили його на тверду землю, лицем до сходу сонця. Тоді розступилися огнищани, і, підштовхуваний з усіх боків поглядами, вийшов до нього Росько. Вийшов і завмер, наче на краю глибокої прірви. Десь здалеку долинали людські голоси, жалібні й скорботні. Зараз не знав та й не вдумувався, чиї то голоси. І водночас вони мали до нього відношення, щось мусить зробити для них. Але що, чого вони хочуть під нього? Почувався так, ніби спросоння вискочив босоніж на засніжене дворище: голова йшла обертом, дух забило...

Мов хвилі розбурханої річки, які то налітали на берег, то відкочувались, щоб набратися руйнівної сили, так і голоси то дужчали, то даленіли. Росько вловлював у них нетерплячість розгублених людей. І те нетерпіння було спрямоване на нього... Тільки тепер зрозумів, як це страшно стояти перед богом, вимовити до нього слово. Озирнувся розгублено, і вітер війнув на нього іскрами, мов ошкірив губи. А очі родовичів вимагали: «Благай, благай!» Бричів погляд теж говорив: «Не бійся... Будь мужнім... Служи родові».

Зрадів, побачивши Брича. Хотів махнути йому рукою, довідатись, чи житиме він з ними завжди, але не наважився при усіх запитати. Але той, ніби вгадавши його запитання, ствердно кивнув головою. Тепер Росько знав, з якими словами звернутися до бога.

— Перуне, відкрий свої очі й поглянь на дітей своїх, відтули свої вуха і почуй наші голоси...— вимовив і відчув, що нетерпіння теж охоплює його, аж перехоплює дихання. І тому заквапився: — Ми покинули свої хижі, щоб оселитись тут. Не з своєї волі прийшли на цю землю. Та ми ні в кого не відбирали її силоміць, наші мечі не пролили на ній ні краплі нічиєї крові... Боги не повинні гніватися на нас. Ми оратимемо її, полюватимемо на ній, з усього, що добудемо в землі, воді і в небі, тобі принесемо жертву. Перун-е-е-е,— простяг руки до бога, і всі огнищани, теж простягаючи руки вперед, протяжно повторювали за ним:

— Перун-е-е-е, дозволь оселитися на цій землі... Помири духів вогню і вітру, нехай не чинять нам зла.

Не відводячи погляду від Перуна, Росько обійшов круг нього. І огнищани сунули за ним, метушливі й збуджені, мовби уникли якоїсь небезпеки. Чув позаду їхнє стримуване дихання, важкий тупіт ніг. Потім кинув угору супроти вітру пригорщу зерна, поклав у вогонь оберемок хмизу. Тремтячою рукою провів по товстих, шерхуватих губах бога жертовною кров'ю ягняти. Старійшина Родь узяв свого меча і передав Роськові. Той наблизився до Перуна.

— Червоним мечем захищав ти нас біля рідних хиж. Лежить він тепер на дні річковому. У цій землі стань на поміч нам з цим мечем...— і поклав його богові на коліна.

До сходу сонця вітер стих, вихори розлетілися по степах, і вогнище розпушилось, налилось червоним спокійним світлом. З нього сотався рівний струмінь диму, провіщаючи погожу днину. І тільки тепер лягли спочивати огнищани з вірою і надією в те, що житимуть віднині на цій землі довго й щасливо.

Течія розсував береги, вигинає широку лискучу спину посередині ріки, і водяні духи бігають по ній, полишаючи круглі впадинки своїх слідів. Якщо перехилитись із довбанки, зачерпнути в пригорщі з тієї впадинки і вмитися, то можна потім купатись, аж поки не замкне воду під собою крига. Так повчав Брич Роська. Той гребе коротким веслом і з кожним помахом занурює руку майже по лікоть у воду. І щоразу наче хтось м'яко і ніжно гладить її. На якусь мить йому стає і лячно, і лоскітно. Хочеться висмикнути руку, але бачить, що це трава вигойдується під водою, і тільки посміхається.

Берег похило відсувається від річки і тільки там, де на ньому стоять хижі огнищан, випинається горбом. Сухий вітер обмітав їхні стіни, несе з степу хмари куряви, ніби мчать по ньому до селища табуни диких коней...

Ні деревця, ні кущика, жодного зеленого листка не видно поміж хижами. Тільки ближче до берега стримить кущ калини. Це дядько Родь посадив його минулої весни. Коли повіяли з верхів'я річки вітри, а до берега ще прибивались подзьобані сонячними променями крижини, сів він у довбанку й поплив угору, проти течії. Ніхто не посмів запитати старійшину, куди він подався. Та чекали з нетерпінням. І ось уже й місяць сточився об темну кремінь неба, а його все не було. Роська потайки і жертву приніс Перунові, але ніякого знаку не подав бог. «Далеко, видно, заплив дядько Родь, коли і бог не знає, де він і що з ним...» І тільки раннього досвітку, коди трусив верші й в одній з них сильно забилася здоровенна рибина, хтось невидимий промовив: «Відпусти... відпусти її». І він послухався. Рибина шорстким боком ковзнула між пальцями, темною тінню майнула під водою і зникла в глибині.

А наступного дня приплив дядько Родь і привіз кущ калини. Посадив його ближче до берега, і навкруг знову щовечора збиралися молоді огнищани. Та чомусь скутими почувалися біля нього, не котився сміх берегом, аж до води, не зривалися спросоння птахи від веселих вигуків, не дзвеніли зірки від дівочих голосів. Трималися від куща якось осторонь, мовби побоювались доторку гілок. Підуть у танок, але так тихо, що чути сухий шелест трави, заведуть пісню, то так несміливо й сумно, ніби тризну справляють. А калину висушують вітри і серед літа вже листя опадає... Роська візьме листок, стисне — і нема нічого, лише порох на долоні. І пахне далеким і знайомим, наче коси в Літани...

Згадав і гребе рвучкіше, аж бризки кроплять груди, плечі. А йому вже не до переливів води, не до трави, що мовби потягується серед струменів. Не хочеться і в забавки гратися з духами водяними, нехай собі бігають по річці, нехай витоптують на ній круглі впадинки, хвилі злижуть, поженуть до берега і там надінуть на кожну очеретину. І буде в них навкруг стеблини ямка — то водяникові діти тримаються...

Ось уже третє літо жодної чутки про огнищан, яких забрав Воротило до Києва. Ніхто не знає про їхню долю. Може, на тих лодіях, що пливуть мимо селища в Греччину щовесни, як тільки скресне крига, везли і їх? І ловили їхні погляди крізь миготіння весел дими над хижами і звертатися в думках до своїх родовичів. Ні, не з благанням прийти на поміч, а прощаючись і прохаючи не забувати, що носить їх лиха доля по далеких і чужих світах. А може, благали своїх богів узяти їхні душі? Роcько чув, що й таке буває. Це якщо когось силоміць забирають з отчого краю, то може він залишити богам свою душу. Тоді людина ніби порожніє всередині, байдужіє до всього. Вона не ридає і не сміється, не благає і не ремствує. В очах у неї пустка і холод. Не відчуває вона ні смаку їжі та питва, не наморочиться голова від запаху квітів та вишневого цвіту. Не боїться ні страждань, ні принижень, ні навіть смерті...

Та й не дивно, адже ж в неї душі немає. Залишилась вона в своєму дворищі. І холодної осінньої пори, коли сірий попіл засипає в небі зірки, а вітри зривають з дерев останні листки, душі полонеників жалібно стогнуть і скиглять біля дверей, благаючи пустити їх до домашнього вогнища. Але пускати не можна, бо духи вогню можуть схопити захололу душу і кинути в полум'я. Спалахне вона яскраво і вмить згорить. Тоді десь далеко помре і родович...

«А Літана?.. Може, вона теж свою душу залишила? Може, теж повезли її кудись і поневіряється вона на чужині?..» Роcькові хочеться кинути веслувати, пустити довбанку по бистрині, нехай понесе, закрутить річка. А самому лягти горілиць і дивитися, як вогненним вихором кружляє в небі сонце. Але не можна, бо ж Брич з ним. Це ж він говорив, що Літану нікуди не повезуть, залишать у Києві на Горі[1], щоб служила старій княгині. Якби ж то було так! О-о-о, він тоді знає, що треба робити. В його хижі уже лежить у сухому і прохолодному закуті хутро куниці та зайців, є там і вовча шкура. А він вполює ще.

Візьме їх, сяде на Білогривого і помчить на княжий двір. Гарцюватиме перед хижою жорстокої й немилосердної княгині, а коли вона вийде на поріг, кине до її ніг свою здобич і промовить: «Ось візьми, це хутро зігріє тебе в найлютіший мороз. А мені віддай Літану... Якщо ж тобі й цього замало, то забери ще і коня. Я кличу його Біла Грива. Ти можеш називати ще Стріла, що летить над степом. Бо біг його такий стрімкий, що тільки стріла і може змагатися з ним у швидкості.

Стара княгиня прискіпливо огляне хутро, коня, ласо поплямкає губами, а тоді кивне своїм отрокам, щоб забирали. А він візьме Літану за

[1] Г о р а — місце, де був розташований князівський двір.

руку, і зелені очі в неї наповняться радістю. Росько наостанок поплескає коня по шиї, занурить пальці в білу гриву. Голосне іржання буде йому відповіддю… Наче й справді долинуло…

Та ні, не почулося Роськові, бо ось Брич стрепенувся, приклав долоню до чола, вдивляючись у протилежний берег.

— Табун… табун в очеретах. Шукає мілини, щоб переправитись…

Та Росько вже не встиг побачити коней, тільки зеленими хвилями очерети вирували. Спрямував човен так, щоб течія зносила його якраз до того місця. Вони з Бричем зранку взялися розшукувати табун, сліди привели їх до річки, а далі зникли. Чи то злі духи застелили їхні очі, чи в коней виросли крила, але з річки коні не виходили. Довго вони нишпорили по березі, та все марно. Аж поки сторожа, яка стоїть заставою в Дикому полі, не розповіла, що нічна гроза загнала коней у річку, і вони, нажахані й осліплені блискавицями, перепливли на той бік. Росько і Брич не надто й переживали, бо Білогривий приведе табун. Тільки треба вивести його до мілини, де бистрина не так скаженіє. Білогривий перший кинеться в річку і поведе за собою коней. Білогривий нічого не боїться. Росько знав, бачив уже.

Це було минулої весни. Огнищан, звиклих до своїх переярків та лісових нетрів, Дике поле відлякувало й насторожувало. Не стільки своєю загадковістю, скільки одноманітністю і безмежжям. Щоразу, коли дивилися з свого пагорба в той бік, стелилася перед їхнім зором рівнина, на яку десь у мареві спадало небо. Але вони знали, що коли піти туди, то небо підніматиметься, даленітиме, а степ розкочуватиметься навсібіч, аж поки не загубишся в ньому.

Вітри… Вітри гуляють у дикому полі від краю до краю, хоч ніхто не знає, де його початок, а де край. Зриваються зненацька, мов табунець наполоханих сарн, і так само стихають, не розсіявши навіть насіння дозрілих трав. Від такого вітру ні радості, ні печалі. А буває задме, та ще й з такими закрутами та звихренням, що аж хижі піднімає, струшує. А огнищанина, коли заскочить на вулиці чи в дорозі, візьметься крутити-вертіти на всі боки й так заморочить голову, що той не знає, звідки йшов і куди добирається. А вітри без угаву гу-гу-гу, висвистують та вихльостують, вигладжують та пригинають трави.

І тоді Роськові здається, що це вода тече, то золотава, то зеленувата. По ній можна брести безборонно, брати в руки або лягти горілиць. І вона розступиться, буде щось нашіптувати, лоскотати і сама ж задихатиметься від стримуваного сміху. Та треба той сміх почути, бо ворухнешся чи голосно зітхнеш — і лише посвист вітру та шерхіт…

Брич каже, що трава теж жива, тільки душі не має, як у тих полонених. Тому й мови ніякої їй боги не дали, тому й висушує її сонце, вимочують дощі, випалює вогонь, і вона зникає безслідно. І думає Росько, як багато на світі всього живого. І що кожному боги відвели місце, дали ноги чи дзьоб, сказали, скільки літ триватиме його вік… Рибам віддали воду, і вони тільки носи вистромлюють з неї. А яким їм світ

видається звідти, з глибини, чи видно їм сонце? І як можна отак пливти туди, куди несе течія, тицятися в береги? У птахів — усеньке небо, махай крильми і лети куди заманеться. Але ж ні, не полетить. Високо здійметься — орлам пожива, до землі прибиватиметься — кібець накинеться. І чого воно так? Птахи закльовують менших, звір загризає слабшого, люди на вістрях мечів носять смерть. Ось і їхній рід вигнали... А навкруги ж скільки землі, лісів, річок...

Навіть гострий на слово Брич морщив чоло, довго відмовчувався, теж обвів поглядом степ, небо, прихистив долонею очі від зблиску річки:

— Людям не збагнути мудрості богів... Їм підвладне все видиме й невидиме. Вони захотіли так, щоб страх правував світом. Усі убояться когось: вівця вовка, вовк ведмедя, карась щуки, беззбройна людина воїна з мечем...

Росько не втерпів, перебив:

— А ми давай принесемо богам багату жертву. Тура заб'ємо. І попросимо, щоб інакше зробили...

— Еге-е-е, тепер уже не можна!

— А то ж чому?

Брич притишив голос, ніби хтось міг почути їх у степу:

— Чому? А тому, що боги поставили князів за простим людом наглядати. А в князя ж тільки двоє очей і дві руки. Отож і набрав собі дружинників, бояр та воєвод... Куди їх тоді боги подінуть?

— А нехай кожен іде до свого роду, хижу збудує, оратиме та полюватиме...— дивувався Росько.

— Еге ж, підуть. Воротило вже приходив до вас... Та вони свої роди геть позабували і зреклися. Для них рід — це князь. Та й де ти бачив, щоб бояри та воєводи на пожні[1] піт витирали або ж рибу ловили? Не знаєш, хлопче, ти князівських лакуз. Черева у них великі, а очі голодні.

— Хіба можуть бути голодні очі в ситої людини? — Росько дивився недовірливо на товариша.

— Можуть, можуть...— підтвердив той.— Вовка бачив? — і сам відповів: — Не тільки бачив, а й полював. Скільки овець не заріже, скільки не натовче в черево м'яса, а все мало. А все очима світить.— Це вже знову був колишній Брич, який умів завжди приправити їдким слівцем вечерю біля їхнього вогнища.

Але тепер його веселощі не зачіпали Роська. Похилив голову, сумно зітхнув:

— Виходить, що так буде завжди. І наш рід ніколи не повернеться до своєї весі. І Літана залишиться назавжди в Києві...

— Не журися, хлопче,— і Брич змовницьки підморгнув, а в очах була таємниця. Та він і не приховував її: — Хіба ти забув про сонячних птахів? Вони ж прилетять до тебе і твоїх родовичів. Тоді ніч стане днем і буде багато звіра й риби, а бджоли носитимуть багато меду. Станемо

[1] П о ж н я — нива, оброблене поле.

багатші від князя і бояр. Птахи вкажуть нам, де лежить руда, і дядько Родь викує зброю, об яку щербитимуться ворожі мечі. І княгиня поверне тобі Літану, бо ти будеш багатим і сильним. Чуєш?

— Чую... Добре бути багатим і сильним, ніхто не погрожуватиме... Тільки я, коли буду таким, то сам оратиму і жнивуватиму, полюватиму і рибалитиму теж сам. Не хочу бути таким, як Воротило чи твій Крутій. Не хочу нікого в поруб кидати. Коли ж ті птахи прилетять? — глянув у один бік, потім в інший, бо не звав, звідки їх виглядати.

— Прилетять... тільки треба вміти чекати,— твердо сказав Брич.

Він протяжно свиснув, і у відповідь почулося іржання. Гривастий коник,— ляже у траві, то й не видно,— зупинився біля нього. Короткі ноги, довгий тулуб і маленька суха голова — нічого не видавало в ньому силу і витривалість. Та Роська добре знав, ще коник може бігти хоч цілісінький день і боки його будуть сухі, в дихання рівне. На ньому Брич випасав табун. Хвалився, що ось нагуляють коні силу і пожене їх до Києва на продаж. Обіцяв і Роська взяти.

А тому цього тільки й треба. Отож і має Брич похапливого помічника, який ладен днювати і ночувати в степу, випасати табун аж до тих порогів, що десь перепиняють річку. Він теж навчився свистіти, ще й так хвацько, що мало трава не стелиться, але жоден кінь із табуна не відгукується на його посвист, не заіржe віддано, хоча не одного об'їздив. Бричів коник Роська до себе не підпускав, не любить навіть, коли той близько до його господаря підходить. Відразу ж починає оком косувати та гарцювати. «От мені б такого коника знайти...— заздрив хлопець.— Я його так уже доглядав би, купав би часто, з рук годував би, від вогнища не відганяв».

Отоді й надибав на Білогривого. Він уже не боявся поля і частенько ходив сам, без Брича. Бо той вдавано гнівався, коли Роська зрання прилаштовувався до нього, щоб іти разом, і гнав від себе:

— Нема чого тобі біля мене тертися. Збирайся сам у степ, та води і готовизни[1] не бери. Там усе є, тільки зумій знайти... Хіба я тебе марно навчав?

Якось біля одного з джерел побачив він табун здичавілих коней. Водив його високоногий і довгошиїй кінь. Роська відразу й кличку йому дав — Білогривий. Грива у того й справді була така, ніби піна на чистому піску чи вранішній туманець круг куща верболозу. Стріпне гривою — вона переливається, повіє вітер — хмаркою над ним клубочиться.

Роськові здавалося, що свисни він зараз, подай про себе знак, і Білогривий відгукнеться, примчить і покірливо покладе голову на плече. Але не свиснув, не покликав, бо Брич не раз застерігав, щоб обходив, не ставав на дорозі здичавілих коней. Невідомо чому, але звір чи людина, які блукають степом самотиною, викликають у них таку знавісніліcть і шаленство, що рідко кому поталанить утекти від них. Кидаються навздогінці за звіром чи людиною, налітають гуртом, збивають на землю і

[1] Готовизна — запас харчів

затоптують у траву. Потім якнайшвидше тікають від цього місця, ніби гонить їх каяття за вдіяне чи страх розплати. Але хто міг наздогнати їх у степу? Хіба що вітер...

Тому-то й принишк у травах хлопець, визирав обережно, щоб і бадилинка не ворухнулась. А придивившись, справді помітив, що кінь насторожений, нашорошено пряде вухами. Це було тим більш дивним, бо вітерець тягнув від джерела, прохолодою овівав лице. Росько уже розмірковував, чи не краще йому податися звідси, далі від небезпеки. Та ніяк не міг відірвати очей від Білогривого. «Ех, добрячий кінь,— зітхнув і пальцями перебирав стеблинки, а здавалося, що гладить гриву.— Треба намовити Брича, може, зуміємо впіймати. Такого укоськати нелегко, ой, нелегко...»

Хотілося примітити, куди з водопою подасться табун, де випасається і ночує. А кінь басував, ходив колами і збивав коней до гурту. Аж ось Росько почув спочатку невиразне, а тоді вже голосніше порохкування. «Так ось звідки настороженість Білогривого!.. Він уже давно почув ці звуки ...» — Але в самого вони не викликали тривоги, лише цікавість, і тому підвів голову вище.

Заворушилась трава, і звідусіль, мов скаламучені й нестримні потічки, ринулись у видолинок дикі свині. Від запаху води в них паленіло усе всередині, й вони бігли, не розбираючи шляху, повискуючи тонко й пронизливо.

Заметались коні, здиблюючись і перестрибуючи через свиней, а ті, покусуючи їх за ноги, пробивалися до водопою. Табун кидався то в один бік, то в інший, шукаючи виходу. Тільки Білогривий не рухався, мовби приріс до місця, і тремтів усім тілом, скаженіючи від цього несподіваного. наскоку та зневаги до його сили. І коли опинився на шляху сікача, що вів стадо, не зійшов, не поступився. Копнув копитом землю, обсипав себе мокрою травою.

Сікач, ніби кам'яна брила, що їх Росько так часто бачив на високих горбах, рохнув і кинувся вперед. Та Білогривий легко перестрибнув через нього, хвицьнувши задніми ногами. Росько ледь не скрикнув від захвату, бо ніколи не гадав, що кінь здатен на таке. А далі почалося уже й зовсім щось несусвітне. Білогривий то мчав навстріч вепру і в останню мить ухилився, то ставав дибки, підставляючи черево під страшні ікла, а коли вони ось-ось мали торкнутися його, рвучко підкидав тулуб угору. І щоразу вціляв копитом нападникові в спину, в бік, аж всередині того щось глухо вигупувало. І щоразу чулося голосне іржання. Так сповіщав вожак табуну, що нападника буде подолано і він поведе їх на ночівлю в долину, куди стікаються нагріті за день сухі струмені повітря. Коні збилися на пригірку, схарапуджено тислися одне до одного, хвицалися. Їхні тіні падали у видолинок, металися туди-сюди. Від цього здавалося, що під ногами в Білогривого і вепра ворушиться земля.

Лють заливала очі сікача, а потрощені ребра пронизували болем усе тіло. Але це тільки додавало йому затятості й розпалювало жадобу

ввігнати ікла в тіло супротивника. Та Білогривий не підпускав його близько, заманював у драговину біля джерела. Сікач розгадав його хитрість і тільки водив за ним маленькими очицями. Він вичікував. Коневі набридло вистоювати у воді, й він напружив своє сильне тіло, присів і вже відчував, що летить. Але не встиг, бо загрузли ноги. Зробив ще зусилля, а в цей час кабан усім своїм скам'янілим тілом ударив його... Білогривий заіржав голосно й розпачливо. Його табун на якусь мить застиг, бо ніколи не чув, щоб так колись він іржав. Потім зірвався і вмить зник у степу.

А вожак слабнув на очах. Ще пробував ухилитись від страшних ікол, але де й поділася спритність та легкість. Встигав лише пом'якшувати удари, бо кожен з них міг стати смертельним. Сікач же нападав знову й знову, хоч сила теж витікала з нього. І все ж її вистачило б, щоб добити супротивника. Але тут на його шляху виріс Росько. Міцно перехопивши ратище списа, гнівно вигукнув:

— Не руш мого коня! Це мій кінь, і ти перший напав на нього! Я прохромлю твоє черево наскрізь. Іди в свої ліси...— Відчував, як у передчутті сутички жаринками запекло в грудях.

Сікач постояв, приміряючись, рохнув кілька разів погрозливо, а потім повернувся і побіг до джерела. Довго там плямкав, щось гриз. Нарешті, заточуючись на коротких ніжках, подався геть.

Росько присів біля коня, поклав руку на гриву. Той сіпнувся, витягнув шию, пробуючи звестись. Хлопець притримав його і відчув, що кінь не в змозі опиратися навіть руці. Заспокійливо погладив:

— Не бійся. Я не заподію тобі зла... Я вилікую тебе, і ти знову станеш сильним. Твої ноги не знатимуть втоми. Ти відгукуватимешся на мій посвист...

Кінь важко зітхнув, аж щось булькнуло в горлянці, блимнув на хлопця великими, з золотим обідком очима. Немов докір був у цьому погляді, бо Росько заметушився:

— Водички, мабуть, хочеш. Палить тебе, я зараз принесу.

Поки напував, а потім оглядав і промивав рани, звечоріло. Востаннє виглянуло сонце, і духи ночі заступили його. Чорні потоки потекли на землю, заливаючи низини, клубочачись на пагорбах. Велетенськими темними стовпами підвели небо і на них всідалися зірки. Їхнє світло пробивало ніч, і Росько жадібно ловив його. Заспокоювався, бо ж душі померлих дивилися зверху. Коли він засне, вони спустяться на вогненних нитках на землю і обступлять, оберігатимуть сон. А Білогривий? Він же залишиться без захисту.., Ні, він не спатиме.

Пронизливе виття змусило схопитись на ноги. Воно чулося ближче і ближче. Росько стискав у руці списа і думав, що коли вовки зачують запах крові, вгледять зараненого коня, йому не відбитись од них. Ех, якби оце поруч стояв Брич!

Кінь прокинувся, виття обпалило його одвічним страхом перед вовками. Хотів зірватися на ноги, але тільки тицьнувся мордою в траву.

Росько поклав йому руку на шию, боявся подати голос. Та все обійшлося, лише від джерела долинуло чиєсь передсмертне скімлення.

Три дні сторожував Росько біля Білогривого, аж поки той підвівся. Ноги в нього тремтіли, наче в лошати, яке тільки-но з'явилося на світ. Отак і подибали степом: кінь, посмугований іклами вепра, і хлопець, зголоднілий і вдоволений. Часто зупинялись, підпираючи один одного. Далеко було їх видно на рівнині, бо сонце випалювало трави, і вони уже не затіняли землі. А над ними гуляв вітер...

Так з'явився у Роська кінь, якого ніколи ще не бачили ні огнищани, ні Брич. У нього була біла грива, і він не знав втоми. А ще цей кінь голосно іржав, коли чув посвист Роська.

ОРДА

Хлопець застиг нерухомо на високому могильнику. Він мовби очікував чи вистежував когось, бо з таким нетерпінням, так пильно вдивлявся в далечінь. Щось невиразне і незбагненне виділося йому там. Інколи й справді ввижалося, що там, біля самого небокраю, де повилось марево, прокочуються якісь хвилі. Вгадати важко, що то за хвилі, а тому тривога й невпевненість бентежили душу. Та знав напевно, що то не вітер траву пригинає і не річка виплеснула з берегів на рівнину воду.

То людські потоки перекочувались від краю до краю Дикого поля, то пересувалися печенізькі улуси — люди, що ніколи не йдуть дорогою, якою уже раз пройшли. Росько часто натрапляв на їхні сліди. Це були широкі смуги витоптаної трави, що тягнулися невідомо звідки й куди. Бувало, хлопець наткнеться на місце де вони стояли, і довго, скрадливо бродить по ньому, роззирається, щомиті готовий вихопити меча чи пустити стрілу. Чужі сліди, запах викликали не страх і не ворожість, а бентежне і збудливе відчуття. Ніби колись він уже це бачив, вдихав ці запахи. Наче теж блукав степом серед високих трав, чув їхню мову й сам розмовляв, але нині не міг згадати жодного слова. Здавалося, якби хтось ось зараз заговорив до нього, то він усе зрозумів би. Ні, це була не печенізька мова, якої навчав його Брич, а інша. «Що то за люди і куди вони поділися? І чи то був я?» — озирався навкруг хлопець, наче сподіваючись, що з марева безшелесно випірнуть ті люди, яких відразу впізнає. Ало ж не міг він блукати цими рівнинами, бо жив завжди серед огнищан, у своїй весі. Може, то був його дух, який боги спіймали в степу і, коли він народився, вклали в його душу? І тепер він впізнає місця, де колись проходив?

І вірив, що таке могло статися, бо тільки богам дано знати, в кого яка душа і де вони її взяли, щоб оселити в тілі людини. Могли натрапити в степу, де її загубили тур чи вовк, могли потайки вихопити у

ведмедя, поки той спить у барлозі, або силоміць забрати у зайця, вибити з шуліки. Дуже вже кортіло дізнатися Роськові, чия у нього душа? У кого ж дізнатися? Вибирав ночі, коли місяць плив по небу, збиваючи гострим краєм зірки. Хлопець сідав перед Перуном і запитував:

— Скажи, боже, чию душу вклав у моє тіло? Де ти знайшов її, в лісі чи в річці, а може, й справді отут, у степу?

Та Перун мовчав, тільки місячне світло липло до його очей.

— Може, трапилася душа зайця, і вона зробить мене боягузом, а може,— лиса, і буду я хитрим і облесливим. Ще гірше, коли в гадюки взяв, то судилося мені стати зрадником і відступником від звичаїв роду. Скажи, боже? — домагався Росько.

Але німують Перунові вуста. Тільки місяць вгорі сміється-глузує, аж заливається. Холодний той сміх блискучими нитками землю вишиває. Підставивши руку, глянеш на неї, а вона ніби і не твоя. І Білогривий стоїть, мов вкритий прозорим блискучим покривалом. Підійде до нього Росько, наміриться зірвати те покривало, а пальці в гриві заплутаються. Кінь голову поверне, дихне тепло у вухо, аж лоскітно. Це він так по-своєму проситься в степ, бо нудно йому на припоні біля хижі.

Тихо ступає Білогривий, заколисуючи вершника. Усе в степу не таке, як при світлі. Якісь звуки народжуються в ньому, то грізні й погрозливі, а то тихі й ласкаві. Вони заманюють, беруть з собою душу, і він, налякований, щоб її не загубити, в забутті правує на ті звуки. Ось наче хтось ледь чутно вимовив його ім'я: «Рось-ко-о-о... Рось-ко-о-о!..» Придержить коня, озирнеться: звідки той голос, хто кличе його?

Аж поки здогадається, що то вітер об трави треться, не дає їм заснути, вишукує в темряві найпахучіші з них і затихає.

Росько чує, як вітер покректує й сопе, висотуючи з квітів запахи.

Йому теж доводилося натрапляти на такі місцини, де аж голова паморочилась від пахощів. Постоїть там, вдихне на повні груди і йде далі. Бо знає, що вітер однак не підпустить, клубком тугим під ноги кинеться, м'яко відштовхуватиме. Або ще й скрикне над вухом таким моторошним голосом, що страх іще довго гнатиметься услід...

А то відкриється раптово з пагорба долина, налита темінню, а в ній вогні. Нікого біля них немає. Здалеку ледь жевріють, а Роськові здається, що то сонце в надвечір'ї зронило кілька крапель і вони червонітимуть усю ніч... Це печенізьке кочовище, і вогонь вони возять з собою. Росько, бувало, підкрадеться якнайближче, щоб тільки собаки не винюхали, і видивляється, примічає. На великих возах усе своє добро складають, і хижі теж. Кожухи ніколи не скидають, ні взимку, ні влітку. По землі мало ходять, усе на конях. Коні в них, як і в Брича, маленькі, міцноногі й гриваті. А вже й злющі й непіддатливі, що поки всядеться котрийсь, то попобігає навкруг, нагаєм намахається. У кожного при боці крива шабля і лук за спиною, навіть малеча, ледве ногами перебирає, а вже пнеться тятиву натягнути. Зате ж і стрільці вони, жоден огнищанин з ними не зрівняється. І вцілять в усе, що не їхнє і що око

бачить. Скільки вони тих птахів перебили! Усядеться ворона на верхівку хижі, гляди — вже лежить на землі, пробита стрілою. Загаласують дітлахи, схоплять і до вогнища, обсмалять — і вже їжа є.

Якось наскочив на молодих воїнів печенізького улусу, які викупували коней. Таку бучу зчинили, що риба в річці скидалась, а бризки летіли аж до неба. Здавалося, ніби це огнищанські хлопці затіяли купання, штовхають і притоплюють один одного, аж самому закортіло до них. А тут ще й Білогривий заіржав, до води тягнеться. Щось сколихнулося в душі Роська, і він торкнув коня ногами. Печеніги почули іржання і повернули голови до берега. На якусь мить застигли здивовано, а потім скрикнули і вже вмощувались на мокрих коней. І лише тоді жах пройняв Роська: «Злі духи задурманили мені голову... Вони послали мене на смерть. Перуне, допоможи!»

Повертати коня вже було пізно, і він вихопив меча і вдарив його по спині. Білогривий стрибнув уперед, грудьми збиваючи і розкидаючи низеньких печенізьких коней. А вони шкірили жовті зуби і намагалися вхопити його за боки. Роська, схопивши краєм ока, що печенізькі воїни не встигли озброїтись, розмахував своїм мечем з таким завзяттям, що вони, рятуючись, скочувалися з ковзких кінських спин.

Білогривому досить було кількох стрибків, щоб одірватись від переслідувачів. Вони ще тільки розверталися, а він уже був біля берега. Роська ще на скаку нахилився і вихопив з купи одягу чиюсь шаблю й баранячу шапку... Течія несла Білогривого, збоку за нього тримався Роська. Печеніги мчали берегом, щось верещали, вимахували шаблями і пускали стріли. Але тепер їхні погрози не лякали хлопця. Ось їм довелося об'їжджати широку затоку. Поки вони брьохалися у болоті, Роська вже був на березі. Випростався на коні, підняв на списі догори баранячу шапку, заходився крутити нею. Печеніги пронизливо закричали, лупцювали коней і аж підгецували від нетерпіння й безсилої люті.

Роська пожбурив шапку на землю, розмахнувся й шпурнув їм назустріч шаблю. Вихопив свій меч, помахав ним над головою:

— Гу-у-ра-а-а-а! Гу-у-ра-а-а-а!..— кинув бойовий клич роду і, не озираючись, помчав у степ.

Печенізькі воїни збилися над шаблею і шапкою, наче бачили їх уперше, але жоден не нахилився і не підняв їх. Потім обернулися і довго стежили за русом, аж поки він не зник у променях призахідного сонця...

Чим далі в степ протоптував стежки Білогривий, тим частіше натрапляв Роська на кочових людей. З'являлися вони завжди перед ним несподівано, якусь мить вдивлялись, теж вражені його появою у цих місцях, а потім мовчки кидалися переслідувати. Летіли позаду нечутно, наче не торкалися землі чи були безтілесними тінями. Білогривий легко й нестримно розсував грудьми стіну трави, вибивав у землі могутніми копитами ямки і, вихопившись на пагорб, коротко іржав, ніби сповіщаючи усьому навколишньому світові про свою силу та спритність. Після себе залишав широкий слід. Зате під ногами печенізьких коней

наче й жодна бадилина не ворухнеться, жодне стебельце не тріснe, бо ні звуку не долине до втікача. Тому й видається йому інколи, що ніхто за ним не гнався, що це кінь, невідомо чому зірвався і мчить степом, гублячи з рота піну.

Та, озирнувшись, бачив за собою комонників, які з мовчазною впертістю підганяли коней. Було щось моторошне в цій їхній затятості. Роськова душа наливалась жахом і недобрими передчуттями, рука мимоволі сама підстьобувала Білогривого.

Печеніги, якщо не губили слід, переслідували його аж до селища. Зупинялись лише тоді, коли Білогривий зникав між хижами. Збивались докупи, збуджено перемовлялись, вимахували один до одного шаблями, ніби збирались битися між собою. Потім, бувало, й стріли пускали в бік селища, щось вигукували, аж поки огнищанська сторожа, виставивши довгі списи, не налітала на них. Кочівники сутичок уникали, вишкіряли дрібні зуби, насували на самі очі баранячі шапки і показували в Дике поле. Невідомо, чи то заманювали, чи погрожували, що прийдуть з більшою силою? Огнищани на них рішуче наступали, прихищалися від стріл щитами, але далеко за ними не гнались.

А Роська уже ніщо не могло відвернути од степу, тепер він манив його. І хіба зупинить думка про печенізьку стрілу чи волосяний аркан, що в будь-яку мить, наче гладенький полоз, стисне шию. Тепер уже вивідав, яка найстрашніша небезпека чекає на нього, тому й стережеться. Та це зовсім не остудило його потягу до блукань у Дикому полі. Навпаки, бажання звідати оте гостре відчуття загрози, впевнитись у своїй силі й удачливості штовхало шукати зустрічі з кочовими людьми...

За цим улусом він стежив ще з учорашнього ранку. За цей час нічого не сталося, тільки пси натрапили на його слід. Він заманив їх далі від кочів'я і там убив двох, інші повтікали. Ще довго вітер доносив їхній гавкіт та підвивання.

Тоді хлопець далеко об'їхав юрти і заліг неподалік від табуна, сподіваючись нишком відбити якогось коня і привести до Брича. Прошмигнув лис, худий і облізлий, голосно принюхуючись до запахів. Орел так високо в небі плив, що його тінь навіть не сягала землі. Від крайніх юрт вихопилась група комонників. Щось вигукували і над головами в них зблискували шаблі. Роcько підхопився: невже помітили його і кинуться наздоганяти?

Уже налаштувався втікати, колі угледів, що один з вершників вибрався наперед, увесь час озирається і нещадно лупцює коня. Кілька стріл просвистіло мимо, змусивши його пригнутись аж до самісінької гриви. «Чого вони женуться за ним? Хто він? Утече?..» — Роcько й собі нетерпляче стис лук.

Наляканий вигуками і брязкотом зброї, табун подався в один бік, потім у другий, перепинив шлях вершникові. Той хотів пробитися крізь тиснявину кінських тіл, але аркан, кинутий вправною рукою, оперезав

його тулуб, зірвав з коня. Вершники, не зупиняючись, помчали в степ. Позаду біг, вимахуючи руками і спотикаючись, утікач. Ось він не втримався на ногах і упав, тільки густа трава лягла під вагою його тіла. Вершники прямували на сонце, мовби замислили вкинути свого полоненика в його розжарену пащеку.

Вони й справді невдовзі зникли там, де степ ярів у мареві. Росько перечекав трохи і подався слідом. Сонячне проміння різко й боляче било у вічі, ніби застерігаючи. Та він тільки підганяв Білогривого... Вершників помітив, коли вони вже верталися назад, до кочів'я, і зрозумів, що того з ними немає: «Може, принесли його в жертву сонцю?»

Та ні, лежав на високому кургані. Це був воїн могутньої статури, плескате обличчя, широкий ніс, рідкі вуса прикусив зубами. В останньому зусиллі охопив великими руками брилу каменю, що стриміла на кургані, наче хотів звестися і ще раз глянути на степ. Росько, легко ступаючи, наблизився до нього. Неподалік валялась бараняча шапка, забризкана кров'ю, в руці воїн ще тримав переламану навпіл шаблю.

«Печеніги вбили свого воїна... За що? Може, він одступив від законів свого улусу?» Обережно перевернув його горілиць. Тіло було важке, і Росько не втримав його, голова ударились об землю. Почувся стогін, аж Росько відсахнувся. Печеніг силкувався розімкнути повіки, вп'ймати світло, але духи смерті уже забрали його душу. Велика тінь промайнула над могильником. І Росько злякано глянув угору — могутній орел, змахуючи широкими крильми, віддалявся туди, де стояли юрти кочівників. «Цей печеніг, мабуть, неабиякий сміливець. Його душу забрав степовий орел. Тепер він завжди літатиме над улусом,— позаздрив хлопець.— Але ж родовичі печеніга проб'ють орла стрілами. Вони не захочуть, щоб душа скараного літала над ними. Або доведеться задобрювати її, щоб не переслідувала невідступно, щоб орел не крав у них ягнят і не лякав малих дітей». Птах і справді закружляв, мабуть, над отарою, бо курява здіймалася над пагорбом. Орел опускався нижче й нижче, і помахи дужих крил розривали спокійну нерухомість повітря.

На мить сховався у виярку і з'явився знову. Але в пазурах нічого не тримав, хоча й злетів важко, наче щось тримало чи тягнуло до землі. Пастухи відігнали, не дали взяти ягня... Росько напружив зір, бо видалось, що стріла стримить у птаха під крилом, тому й вимахує ним, намагаючись збити її.

Неподалік з нори вигулькнув байбак, звівся на задні лапки, тоненько посвистів, мовби заспокоюючи себе і усю навколишність. Росько ніяк не міг поєднати оце все: зарубаного своїми родовичами печеніга, орла, якого земля приманювала тремтячим тілом ягняти, байбака, що хоче захиститись від ворогів свистом. І чого стоїть серед них він? Подумав про це і відразу ж відчув, ніби сам зв'язаний з ними. «Це тому, що я бачу всіх їх... Треба швидше їхати звідси». А очі шукали в небі орла, мовби світ без нього став не таким, наче, випало щось із нього.

Птаха ніде не було.

Обернувся і аж відсахнувся. Печеніг дивився на нього і у вузьких щілинах очей закипало щось страшне й дике. Повільно підвів голову, виставив перед собою зламану шаблю, водив нею.

— Ти вбитий, лежи... Душу твою забрав орел і поніс далеко в степ. Ти вбитий...— Росько вихопив меча, вдарив ним по уламку шаблі, і той випав з печенігової руки.

— Я чую голос... Ільк... Ільк... це ти, ти? Підійди ближче, сину, не бійся, вони вже поїхали...— Печеніг підпирався руками, силкуючись звестись, і сльози заливали вузькі очі, текли по жовтих щоках, змиваючи кров і зволожуючи запечені губи. І було в його голосі, сльозах, у всьому великому тілі, яке тремтіло в пропасниці, стільки благання, що Росько мимоволі ступив до нього. Ні, не жалість штовхнула вперед, а оте невиразне і незбагненне почуття, що охоплює людину, коли вона натрапить у степу на згасаюче вогнище. Хто розпалив і грівся біля нього? Невідомо... То чому ж він мусить жаліти цього воїна з ворожого племені?

Та все ж підступив ближче, нахилився, і той схопив його за руку. Пальці були холодні й липкі від крові.

— Ільк... Ільк... сину, не проклинай мене. Яка в тебе міцна рука, яка широка долоня... Ти був би добрим ратаєм...

Хотів висмикнути руку і крикнути, що він і так ратай, що коли настане місяць березозоль[1], вони з родовичами виорють і засіють пожню. Це тільки кочові люди не вміють тримати в руках серпа і не обтесують дерево, а зазіхають на чуже...

Та поки добирав слова, щоб сказати все те по-печенізьки, воїн заплющив очі, голова знову впала на землю, потиск пальців ослабнув. Ще силкувався Щось вимовити, але тільки стогін зривався з вуст. Відпустив Роська, щось пошукав у себе на грудях, потім простягнув йому:

— Візьми... і пам'ятай... Я хотів... хотів... степ такий великий, а ми в ньому чужі...— Шепіт урвався, вуста затверділи.

Як не дослухався хлопець, нічого більше не почув, тільки в долоні залишилась кругла бляшка, стис її так, що краї боляче вп'ялися в шкіру. Хотів глянути, але накрила його тінь. Це орел знову з'явився над могильником і в пазурах ніс ягня. «Він несе його сюди, це жертва богам кочових людей...» — Росько стрибнув на коня і, не озираючись, чимдуж помчав геть. І ще довго вчувався над головою посвист могутніх крил.

Роздивився те, що дав йому вмираючий печеніг: це була оберега[2]. Тепер не боятиметься богів тих вузькооких степовиків, бо вони визнають його за свого, допомагатимуть і вказуватимуть прихисток... Мчить Росько, тільки вітер за плечі хапається, тільки рветься трава під копитами Білогривого. Розтулить долоню, а на ній оберега, легка, тонка, бо з бронзи. Глянуть звідти очі, продовгуваті, глибокі. Погляду не можна

---

[1] Березозоль — квітень.

[2] Оберега — талісман.

від них одвести. Ось степ у них вечоріє і губляться в ньому світлі смуги. Хтось легко, нечутно ступає в темряві, розводить руками. Що воно таке? Так бувало з ним, коли засинав на кургані: ніби хтось торкне його і він прокинеться, жахнеться, а навкруг нікого: ніч, зірки, трави пахнуть.

Стисне долоню Росько, і все зникає. Проїде трохи і знову хочеться глянути на оберегу печенізьку. Дивиться, а на ній уже полиски багряні виграють — сонце сходить... Гляне зблизька Росько на оберегу, нічого не видно, лише тонкі рисочки на ній. Одведе руку далі — знову очі на нього видивляються. «Це духи печенігів мене по Дикому полю водять, привчають». Думка радісною впевненістю наповнювала Роська, і він підганяв коня.

Та, видно, й справді боги одвернулися від огнищанського роду. Не дали вони їм грітися під сонцем Дикого поля, ні біля вогнища своїх хиж. У гніві великому й незбагненному одвернулись від дітей своїх, кинули зовсім напризволяще... Не прислали і сонячних птахів.

Нікому було стати на захист огнищан, кинули всі їх на поталу ворогові — приходь і бери в них усе, що вони наносили в кліті... І коли Даждьбог своїм вогненним мечем став обрубувати з обох кінців — увечорі й уранці — ніч, вони вкладалися на спочинок рано і спали міцно, солодко. Не було їм ніякого застереження, ніхто з богів не подав ніякого знаку...

І коли Даждьбог зробив ніч найкоротшою, а трави м'якими від роси, ординці хана Курі вирубали розімлілу сторожу і, закутавшись у туман, підкралися до огнищанських хиж. Трава приглушувала тупіт коней, їхній звук не могли почути навіть собаки. Вони проминули требище Перуна, і бог байдуже зирив на чужинців чорними прогалинами очей.

А коли спалахнули крайні хижі, дикі, пронизливі крики вирвали огнищан зі сну, вирвали і вжахнули. Та якщо бог не захотів перепинити ворогам шлях, то що могли вдіяти люди? Тільки Брич устиг схопити меча і вимахував ним біля порога з таким завзяттям, що з десяток печенігів не могли з ним впоратись. Росько, було, кинувся йому на поміч, але той відтурив хлопця:

— Тікай звідси, я їх затримаю... Швидше, швидше!.. Рід тобі наказує...

Росько від гніву й образи не міг вимовити й слова, лише заперечливо хитнув головою: «Ти ж не нашого роду. Чого тоді мені наказуєш? Хочу разом з родовичами проти ворога з мечем стати... Нехай і загину...» — І уже вивернувся з-під печенізької шаблі. Брич знову крикнув, та не грізно, а розпачливо:

— Швидше, Росько! Рід не повинен загинути весь, чуєш!.. Біжи за хижу і в яр. Я їх затримаю!..

І Росько послухався, бо вдарило його оте розпачливе: «Рід не повинен загинути весь». Від хижі падала в багряну ніч велика тінь, яка накрила його. За ним метнувся вслід печеніг, але Брич дотягнувся до нього

мечем, і той упав навзнак. Та й Брич не встиг обернутися, і кілька печенізьких шабель зійшлося над його головою.

Росько прикрив голову руками, наче на нього падали ті шаблі, і покотився схилом у мокру темряву яру... Довго лежав, віддалений від того світу, де палахкотів вогонь, і ніч роздирали волання людей.

...Нічого не залишилось від весі його роду, навіть дим розвіявся. Світило сонце, але він його не бачив. Та й навіщо воно йому? Що шукатиме при його світлі? І все ж бродив селищем, наче сподівався щось надибати. Нема нікого і нічого, жодного звуку, жодного шерхоту... Нема і виходу звідси... То, може, він його шукає?

Коли ж побачив чорну смугу, що тягнулася від селища і роз'їдала степ, пішов нею. Пішов, бо тут пройшов його рід, бо нею повели в Дике поле його родовичів. Пішов, бо більше нікуди було йому податися. Знав, що всіх їх чекає жахлива доля, але краще він розділить її з ними... То був просто інстинкт крові, поклик роду. І він вів хлопця Диким полом. І вдень, і вночі...

Орда рухалась швидко, часто змінюючи напрям, недовго затримуючись лише біля річок та джерел. Часто натрапляв Росько на ще теплий попіл та бачив на пагорбах вершників. То печенізька сторожа оглядала небокрай, чи не видно русів, чи не спорядили погоню... Та нема кому поспішати на поміч огнищанам: боги забули про них, а князям та боярам навіщо вони, невпокорені й уперті. Не схотіли схилити голови, шукали волі, ото й мають її вдосталь. Широкі степи у них перед очима, гуляй поглядом по них, хоч захлебнися у тій волі — ніхто не заборонить. От лише підвестись та піти не вдасться, бо ж зв'язані... А там зупиняться улуси за порогами, де їх уже ніхто не досягне, й чекатимуть купців-греччинів або ж варягів, хозари теж охоче купують русів, бо міцні й ремеслом усяким володіють. А що непокірні, то пусте, нагайка та кайдани остудять найзавзятішого.

Хан Куря думає про це і вдоволено мружиться. Цього року він уперше повів свої улуси в руську землю і захопив багату здобич, спалив на цьому березі всі поселення русів, а полону узяв майже стільки, скільки воїнів має. Звідси, з високого могильника, добре їх видно, бредуть, зв'язані й налякані, а його воїни підганяють їх нагаями. «Так їх, так... — крізь зуби цідить хан. — Лупцюйте дужче, щоб їхній зойк не вмовкав, щоб лунав по всіх степах. Нехай знають вороги, який несамовитий і грізний хан Куря. Мої воїни, мов вогненний потік, промчать руськими землями, і вони стануть згарищем. Одне тільки ім'я наганятиме жах на ворогів, і вони падатимуть ниць. Я дійду і візьму княжий град, що зветься Києвом, спалю і його. Поки князь Святослав з грецьким імператором десь воює, я стану володарем у його землі...»

Куря змахує піт, що струмує з-під баранячої шапки, поляскує нагаєм по ногавиці, міцною рукою натягує повід і рве вудилами губи коневі. Той стає дибки, стріпує білою гривою. Кінь, якого він узяв в одному з поселень русів, ще ніяк не впокориться, намагається гризнути його за

ноги. Та хан уміє об'їжджати диких коней, а цього й поготів. Щось брязнуло під копитами, і хан нахилився, помітив уламок шаблі.

Тепер шкірить зуби, мовби хоче когось гризонути. Очі його спалахують люттю, і він щось гортанно вигукує. Воїни, що гарцюють неподалік, завмирають, повертаються до нього. А він тицяє нагаєм у землю, і знову хрипкий вигук виривається з його горла. Котрийсь з воїнів, помітивши уламок, зістрибнув з коня, схилився в поклоні й перевальцем пішов до хана. Уже нахилився, щоб підняти ту переламану шаблю, але Куря відмахнувся, і воїн позадкував, підбираючи поли кожуха. Коли і втретє вигукнув щось здавлене хан, усі побачили, що то він сміється. Так, Куря сміявся, бо хіба це не добрий знак, що після удачливого нападу стоїть його кінь на тому самому місці, до скарав він того зухвальця.

Своєю рукою зарубав, бо насмілився відмовляти його від походу на русів. Той божевільний говорив голосно, і його чули найближчі воїни. Ще ніхто й ніколи в улусах не чув таких слів. Мабуть, руські боги взяли його душу, бо звідки міг він їх набратись? Бач, що вигадав:

— Ти, хане, послав мене з двома десятками найвідважніших воїнів, щоб ми вивідали усе в руській землі. Так знай же, що вони багаті й незмірні, а живуть там різні народи. І всі вони сміливі та завзяті, мечі гострі, а списи довгі...

Хане, нам треба забути дорогу туди, бо як вийдуть усі вони на нас, то не залишиться нам у степах місця. А якщо ми не нападатимемо на них, то вони нас і поготів не зачеплять. Вдачу мають войовничу, але не забіяцьку. Наймиліше для них, коли пожня зерном колоситься, бджоли над квітами гудуть і риба у вершах б'ється. Отак би й нам... А в нас дивись, хане, які степи широкі. Багатий був би ти... Міста не згірш за руські збудували б... Не ходи, хане, в похід, бо тільки лихо на всіх нас накличеш.

Куря ніколи не чув таких слів, навіть не знав, що вони існують, що їх можна вимовляти. Хіба не вмирають вони відразу на вустах того, хто наважився видобути їх із себе? То нехай він умре! Куря тільки знак подав, і його охоронці накинулися на зухвальця, стали в'язати. Але той виявився таким дужим і спритним, що випручався з їхніх рук, шаблею вимахував так, наче блискавиці літали, двом зніс голови. А сам на коня і навтьоки. Та хіба в степу від Курі сховаєшся? Наздогнали, збили з коня, і ось тут, на цьому високому могильнику, він сам зарубав його... Ніхто не бачив, тільки орли. Їм і залишив тіло зухвальця на здобич... І ось він повертається з походу, погромив руські поселення, а зухвальця немає, тільки переламана шабля залишилася... Нехай валяється як засторога усім. Тут умер він, тут умерли і його слова...

Ударив коня, і той поніс його слідом за ордою, за валкою полоненників... І не знав Куря, що зіркі очі Роська весь час стежили за ним, хоч бачив він лише коня.

«Білогривий... мій Білогривий... Забрав усе... дядька Родя... родовичів, спалив хижі. І коня теж полонив...» — шепотів хлопець, і невситимий

жар помсти зажеврів у грудях. Підганяв Роська, навіть вночі не мав перепочинку. Отак і йшов він назирці за ордою...

Біля порогів улуси простояли тільки одну ніч. Тримались один одного, далеко не розходились. Хан наказав пильно стерегти табун і виставити подвійну сторожу. Боявся нічного нападу бродників, що таїлися нижче, серед плавнів. Сходяться туди з усієї руської землі люди, хижі з очерету ладнають, коней на островах випасають. Ніхто їх там не знайде, нікого не бояться. Самі ж збиваються у ватаги, і тоді нехай бережеться купець, лодія якого відіб'ється від каравану. Вистежували і печенігів, які від орди осторонь тримались, підходили близько до плавнів.

Роськові теж цієї ночі мало не випало з ними спізнатися. Лежав на пригірку, сон напливав і відбирав у нього зір і слух. Вітер відганяв його, і тоді видно було ледь помітні цятки вогнищ кочівників, чути далекий безугавний гуркіт — то пороги розкидали воду. А потім зовсім близько, в темряві з'явилися безшелесні тіні, одна за одною подалися туди, де стояла орда. І зникли... Роська крутив головою на всі боки, але марно, нікого нема. Може, привиділось? Може, то вітер хмаринки притис до землі чи туманець перекотився через пагорб? Та ось ніч налилася таким могутнім свистом, що він заглушив ревіння порогів, а печенізькі табуни відгукнулися тривожним іржанням. Почулися пронизливі скрики, кінський тупіт, і знову все стихло.

Зрозумів, що якісь люди підкралися до печенізького табуна і пожившилися там. Але хто ті відчайдухи? Як наважилися напасти в чистому полі на тих, хто володарює в ньому?

Ординці пізно кинулися в погоню. Тільки птахів побудили та росу з трав позбивали. Роська, щоб випадком не натрапили на нього, відповз у ярок. Звідти видивлявся на гарцювання кочівників. Отоді дізнався, що то були за нічні незнайомці, бо печеніги занепокоєно перегукувалися:

— Бродники, бродники!.. Люди з плавнів... У який бік вони подалися?.. Треба звідси відходити, бо й полон відіб'ють...

Хто вони, ті бродники? І чого чекати від них Роськові, коли потрапить їм на очі? Не наважився іти їх шукати.

Вранці орда знялася і рушила берегом річки, далі й далі відходячи од порогів.

Молодий печеніг Ільк уже давно примітив того руса, який скрадався за його улусом. І очі його спалахнули відвагою і завзяттям, а серце стріпонулось у радісному й тривожному чеканні. Так молодий вовк принишкне у засідці й лише клацає зубами у передчутті близької здобичі. Сон тікав від нього, їжа видавалася несмачною, а дим гірким, бо неподалік був ворог, безборонно видивлявся на отари і табуни улусу. І тільки він знав про це, тому й мусив сам вистежити й піймати його. Стискав кулаки, напружував м'язи, мовби уже настала та солодка мить, коли на шию руса впаде аркан і тіло корчитиметься на траві.

Ільк уперіщить його нагаєм кілька разів, і рус упокориться, тільки скімлитиме. Шах затьмарить йому очі, бо життя його належатиме Ільку.

Приведе полоненика до хана, штурхоне в потилицю, щоб упав на коліна. О, тоді всі славитимуть відвагу й жорстокість Ілька. Ніхто не посміє сказати, що має дівче серце, що в ньому гніздиться жаль до ворогів. Ніхто не дорікатиме батьком, який відступив од звичаїв улусу і десь зник у степах, може, й до русів подався.

Ільк нахиляється, змахує сльозу, зиркає на воїнів, які гріються біля вогнища, чи ніхто не помітив. Хіба давно і його батько сидів серед них, його місце було біля самого вогню, бо всі поважали і боялись його за силу і завзяття. Хіба ж наважився б хтось тоді гримнути на Ілька за те, що вмощувався біля самого вогнища. Батькові варто було лише грізно ворухнути бровами, і зухвалець принишкне. Жоден з них не годен стати супроти нього а шаблею чи луком, жоден не нагонив такого жаху на ворогів, як батько.

Мовби й тепер ще відчуває Ільк на плечі його важку руку, мовби оце зараз лоскочуть ніздрі його запахи, бо пропах димом вогнищ, кінським потом і баранячим салом. А коли сон склеплює очі воїнів, батько оповідає Ільку про далекі степи, з яких прийшли сюди їхні предки, про міста, обнесені мурами і наповнені різним добром, про великі лодії, що плавають по великій воді...

Колись давно, розказував, і сонця не було. Тільки місяць у небі перекочувався, а люди мали великі й круглі очі. Недобре жилося в ті часи їм. Тоді зібралися наймудріші воїни з усіх улусів і вирішили викувати велетенське золоте колесо й пустити його по небу. Але ніхто не вмів зробити таке колесо. Ходили мудреці по всіх землях, шукали таких умільців. Аж поки знайшли їх серед русів. Ті й викували. А вже воїни нашого племені розпалили на півстепу вогнище, розжарили на ньому колесо й пустили по небу. От воно і котиться, жаром палахкотить удень. А вночі в далеких краях знову на вогнищі його розпікають...

— То це руси сонце нам зробили? То колись ми не воювали з ними? — аж затинається від подиву Ільк.

Батько зиркає на сонних воїнів, притишує голос:

— Не відаю того, так говорять найстарші люди улусу. А воюємо з русами, бо вони хочуть назад сонце забрати, щоб ми в полі загубили всі стежки, щоб не знайшли більше своїх табунів і отар...

Ніхто з хлопців не міг похвалитися таким батьком. Та щось з ним скоїлося після того, як послав його хан вивідником у руські землі. Якимсь похмурим і задумливим став, на коня сідає знехотя, більше біля вогнища відлежується чи в юрту ховається, мовби ханська дружина, яка не дає сонячному промінчику сісти на ніжне лице, вітрові зазирнути у вологі очі. Або ж присяде, візьме до рук грудку землі і роздивляється її, розпорошує в пальцях, зіб'є на потилицю баранячу шапку й щось мугикає собі під ніс. Часто, коли сходило сонце, виходив з юрти і дивився

в степ. Ільк боявся в такі хвилини батька, бо була в його погляді темна ніч...

А потім його не стало. Тільки хан з охороною примчав до юрти, конем затоптав їхнє вогнище, ганявся круг юрти за матір'ю і безжально шмагав її нагаєм, шаленіючи від люті:

— Ти мати дітей відступника! Він продався богам русів! Ти будеш покарана, і твої діти теж...

Того ж дня її та всіх Ількових сестричок і братиків пов'язали ремінняччям і повели вниз по річці, щоб продати за море.

Ільк, коли почув ханові слова про батька, упав на землю, затулив долонями вуха, щоб не чути їх, бо вони, здавалося, пронизували його наскрізь. Лихо впало на його голову так несподівано, так навально, ніби чорна хмара враз, серед білого дня, опустилася над степом, твердо притисла тіло до землі. Відтулив вуха, і вдарив у них благаючий крик матері, погрозливі голоси воїнів, які сходилися до юрти. Хан зупинив над ним коня, наказав підвестись. Коли ж став на рівні ноги, вперіщив нагаєм по спині, але Ільк навіть не ворухнувся.

— Твій батько зганьбив нашу орду. Ти його син, і я повинен покарати тебе теж. Але я милую тебе, ти мусиш змити кров'ю своєю і ворогів цю ганьбу...— Обмацав поглядом його широкі плечі, сильні руки і додав: — Ти будеш добрим воїном.

Ільк вдячно поцілував краєчок поли ханового кожуха. Відтоді не було серед ординців найвідданішого і найзапопадливішого воїна. Здавалося, що навіть у сні очі були розкриті, щоб першим помітити ворогів. А може, шукав він серед них когось?

Ільк полонив руса сонного, підкрався у передранні, коли в того голова упала в трави, і накинув аркан. Зв'язав і повів туди, де стояв улус. Біля юрти хана зупинився, довго чекав, поки той прокинеться. Куря, товстий і розпашілий зо сну, вийшов з юрти, не виказав здивування, коли вгледів Ілька і полоненика. Тільки хижо посміхнувся:

— Ти добре служиш ханові. Ще нікому не вдавалося впіймати руса так далеко за пагорбами. Візьми його, я дарую тобі цього полоненика.

Ільк знову поцілував краєчок ханового кожуха і смикнув за аркан, потягнув руса до свого вогнища. Не мав юрти, бо батькову хан віддав своєму воїнові. Тому щоразу, коли улус зупинявся, викопував неглибоку ямку і йшов до сусідів випрохувати жару. Ота ямка і була його житлом. Але не ремствував. Бо й так добре, що хан не вигнав його, залишив серед своїх.

Ось і цього разу назбирав кізяків, трави, довго роздмухував, поки невеселі язики полум'я висунулися з-під них. Витягнув із шкіряної торби шмат в'яленого м'яса, сухого коржа і заходився снідати. Рус лежав неподалік і стиха зітхав. Ільк перестав їсти, прислухався до тих зітхань, якусь мить вагався, а потім відломив трохи коржа і кинув полоненикові. Той облизнув губи, ковтнув слину і одвернувся.

— У-У-У, собака! Ось я тебе нагаєм...— насварився Ільк, але в його голосі не було гніву. «Продам його. Поведу до моря і продам. Куплю коня у хана, зброю добру...— Роздирав міцними зубами м'ясо.— Його візьмуть залюбки... Рус сильний і великий, хоч не старший за мене. На лодії веслярем буде. Або молотом махатиме. Він, мабуть, кувати вміє. Може, це предки його роду викували для моєї орди колесо...»

І відразу ж згадався батько, наче його рука лягла на плечі, ще й поворушив ними, мовби й справді відчуваючи її вагу. Але згадав ханове шаленство, його слова, і гірким димом обпекло душу. «Навіщо йому ті руські боги? Вони живуть у хижах, де ніколи вітру не буває, а стеля заступає небо. А може, батько десь у полі заблукав, прийде, впаде ханові в ноги... — Зиркав скоса на свого полоненика.— Може, запитати в нього, які ж ті руські боги, чим привабили батька? Може, то вони зробили його сумним і неговірким, навчили брати грудку землі й розтирати в долонях?» Але не запитав, бо рус уже заплющив очі.

Росько лежав скулений, немічний і безпорадний. Сил вистачало лише на те, щоб здригатися усім тілом, виказуючи свій розпач. Хіба це він лежить, руками й ногами ворухнути не може? Хіба це його серце падає кудись, у найглибший закуток душі від страху, коли чути чиїсь кроки, пронизливий вигук? Ні, це не він... Не його кинуто біля цього смердючого вогнища, не його штурхав цей молодий печеніг, не навкруг нього зібралася зграя здичавілих собак, що принюхуються й гарчать на чужинський запах..

Примарилося, поганий сон наслали боги. Вони тепер і вдень, і вночі гніваються на цього. Треба звернутися до них з благанням, пообіцяти жертву, і все минеться. Ось зараз підведеться, накладе стрілу і вполює зайця чи перепела... Росько напружується, рвучко підводить голову, відриває від землі плечі, а далі тіло корчиться, хоче руками собі допомогти, впертися ногами. Злі духи легко, мов травинку, згинають його, завалюють набік, а потім ще й перевертають на спину.

В безсилій люті хлопець вигинає шию, дістає губами і гризе траву, ковтає гірку слину. Молодий печеніг погрозливо глянув на нього.

Сонце теплими пальцями обмацувало Роськове обличчя, зазирало під повіки, і він розплющив очі. Високо в небі світилися хмари, білі й легкі. Вони кружляли на одному місці, немов розмотується навколо сонця прозорий сувій полотна і оповиває його... Ось вітер вихопив з нього клапоть, поніс до землі. Застигла хмаринка над Роськом, сипонула краплями, великими й холодними, прибиваючи вогонь у ямці. Печеніг захапався, кожуха скидає, прихисток лаштує для вогню. «Погано без юрти... Взимку й зовсім загину... Ні, не купуватиму ні коня, ні зброї. Обміняю руса на юрту, нехай буде хоч і дірява, та своя. А там хтось з братів чи сестер повернеться...— І сам дивується, що оце згадав про них, бо досі жаль нітрохи не краяв за ними його серце.— А може, подарувати полоненика ханові, може, змінить гнів на милість?.. Тоді й

попрошу, щоб викупив моїх родичів...» Сів і знову втупився у вогонь, роздумуючи, що ж йому робити з русом.

Росько ж знову мовби поринув у напівзабуття. Здалося, що хмарка накрила його, відгородили од світу. Ловив спрагло губами краплі. Отак давно, ще малим, лежав у житі, дощиком скроплений, а від хижі материн голос кличе, кличе... Закінчився дощик, і голос зник. Хіба горить для нього в якійсь хижі вогнище? Хіба в нього рід? Нікого немає... А обіцяв же діду Копію берегти рід, просити у богів для нього доброї долі... А хіба не благав, не приносив жертви, не зволожував кров'ю губи Перуна?

Ніхто не допоможе, усі забули про них, огнищан... Після них завжди залишається пустка. Але чому? Хіба не любили і не вміли будувати хижі, кувати залізо, садити дерева? То чому ж усе зроблене ними палиться і нищиться, а самі вони з мотузками на шиях ідуть у безвість?.. І тіла їхні здригаються під ударами нагаїв лютих кочівників... Жорстокість і здичавілість у них в усьому: у вузьких очах, у пронизливих голосах, у рухах, хапливих і різких, в іржанні коней. Жорстокі й немилосердні усі... І цей молодий печеніг теж. І як Росько, що вважав себе сильним і спритним, міг датися йому до рук без опору? Сором обпікає хлопця, лють роздирає груди. Притулитися б ними до росяної трави, але земля під ним тверда й гаряча. Не вбирає в себе звуки, а відбиває, мов бубон, і котяться вони кудись, довго не вмираючи. Пустити б і свій голос, щоб досяг рідної весі. Але що там знайде, хто відгукнеться на його крик? Увесь рід розпорошений по чужих весях і землях.

Коли вітер дме від ханського намету, він чує їхні голоси, розпачливі й страдницькі. Ось наче щось дядько Родь мовить, заспокоює родовичів... На якусь мить Роська боляче пронизує надія. Так птах у перевісищі тонко писне, коли майне над ним тінь вільної подруги. Видалося, що і він теж вільний. Перун уклав йому в руки страшну силу, а в груди сміливе серце, і оце йде степом, сягаючи головою хмаринок, і вони лоскочуть йому повіки. Росько ступає широко, сягнисто, бо дике поле незміряне, велике, а він мусить поспішати... Йде визволяти своїх родовичів... Знесе одним помахом меча оці юрти, оцих людей у кожухах, білий намет хана... Хтось боляче штурхає у бік.

— Вставай, підводься, клятий русе! — Печеніг смикає за мотузок, і біль пропікає затерплі руки.

Росько тамує стогін і поволі зводиться на ноги. Спідлоба дивиться на молодого воїна, палить вогнем ненависті. Той теж гостро втупив погляд в його очі, короткий спис наставив. Стояв над вогнищем, що затухало у ямці, і дим виповзав з-під його ніг. Якийсь воїн зупинив біля них коня, роздер рота в глумливій посмішці:

— Запитай у нього, чи не бачив твого батька... Він до русів збирався миритися і нас кликав...

Очі молодого печеніга зблиснули, але не посмів кинути погрозу тому, хто сміявся з нього. Замахнувся на Роська ратищем:

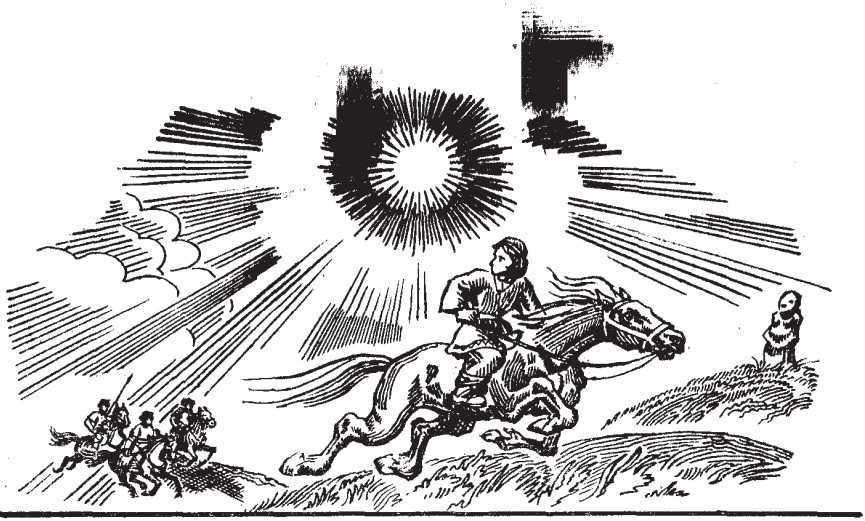

— Йди, клятий русе!..— запалюючись люттю, вигукнув: — Йди, а то вихоплю шаблю і відрубаю вуха!.. Ти моя здобич, хан віддав тебе мені. Що заманеться, те й зроблю з тобою. Чуєш?

Росько підвів очі, зціпив зуби, стримуючи стогін, і рушив, похиливши голову. Бо куди йому дивитися, що знайде попереду? Тільки безнадію... Чомусь згадав хана, його хижу посмішку в ту мить, коли молодий печеніг похвалявся, що впіймав руса. Хан дивився не на Роська, а на свого воїна. Щось було в його погляді, посміху гадюче, затаєне... Але що і чому це зараз спало на думку?

Рухалася степом орда... Погойдувались на високих колесах вози, табуни коней здіймали над нею хмари куряви, і кричало над ними вгорі вороння, мовби задихалося...

ВТЕЧА

Наступного дня орда розділилася на дві частини. Одна з юртами, табунами, жінками й дітьми пішла шукати броду, а друга стала готуватись до переправи. Та подалася вниз за течією і над нею стояло ревище, лемент і рипіння коліс. У цій же панувала тиша і зібраність. Зрідка лише кінь коротко заірже, вихопиться чийсь приглушений вигук. Тут переправлялися тільки воїни. Полон залишили теж, але всістися не дали. Загнали у річку й заходилися у дикому реготі. Знесилені й спраглі огнищани падали навколішки і пили воду невситимо, занурюючи лиця. І кожен розтягував на шиї мотузок, щоб випити більше. Печеніги тіснили їх кіньми, і ті збивали полонеників широкими грудьми...

Переправилися аж надвечір. На тому березі до них приєдналося багато вершників, як зрозумів Росько, з іншої орди. Трималися вони осторонь, купчилися біля високого намету, що жовтів неподалік. Ось до нього помчав хан Куря, і чвакала під ним вода, стікала з Білогривого. Росько провів коня сумним поглядом.

Воїни пустили пастися коней, запалювали вогнища, обсушувались. Від їхніх кожухів валувала кисла пара і забивала собою запахи нагрітої води, трави, що набиралася вечірньої прохолоди, гіркоти рідких верболозів. А печеніги вдихали пару і їхні очі зблискували дико й войовничо. Вона поєднувала їх в один гурт, тісно збитий, мов отара овець. Народжувала в душі бажання стрибнути на коня, вихопити шаблі й гнатися, когось рубати й нищити. І щоб вороги від одного цього духу падали ницьма. Він збуджує душу лінивого, робить твердим серце боягуза, роз'ятрює бажання у невситимого...

Гострий промінець тягнеться від найяскравішої зірки через усе небо, через темінь до Роськових очей. Сріблясте тонюсінька ниточка тремтить і переливається блиском. Звідки на ній світло? Його нема піде, ніч навкруг, навіть вогнища згасли. То де ж набирає та нитка його?

Мабуть, з далекої зорі висотує... То чому вона тоді не тане, не зменшується? Видно, багато у тій зорі світла... Заплющить очі, але й крізь повіки пробивається воно. Не палить, не поколює, а відчуває...

Від цього доторку Роськові й лячно і добре, наче хтось гладить і стиха говорить до нього. Слів не розібрати, але віє від них спокоєм і лагідністю. Нічого йому вже на цьому світі не треба, бо це ж душа його вгору рветься, до тієї зірки. Мине ніч, і сховається вона, сонце затьмарить її. А душі у нього вже не буде. На хвильку острах проймає, а потім і його присипає байдужістю. Бо навіщо та душа йому? Бо вона, кажуть, тільки болить та завдає страждань. І дивиться Росько на зірку невідривно, віддає їй свою душу...

Ільк теж водить поглядом по небу, але нічого не бачить. Тільки зірки блискітками в очах мерехтять, і від цього йому стає ще сумніше. Щільніше закутується в мокрий кожушок. Воїни не пустили обігрітись до свого вогнища і не дозволили вигребти приску[1], ще й стусанів надавали. Сказали, щоб до русів-полонеників ішов, нехай вони зігріють, як і його батька... Воїн, який за повелінням хана став господарем у його юрті, пожбурив у нього каменюкою, мов у собаку, і крикнув:

— Ільк, слухай! Ти, сину відступника і боягуза, слухай! Ми пустимо тебе погрітися, якщо віддаси нам свого руса.

Воїни біля вогнища засміялись і підхопили:

— Ільк, сину відступника, віддай свого полоненика. Ми продамо його греччинським купцям. Вони пливуть до нас, вони скоро причалять до цього берега і вивантажать міхи з солодким вином. Купці дадуть два повні міхи за цього хлопця. Скоро хан збере велику орду і поведе вгору по річці в руські землі... Ми нападемо на їхній найбільший град, де сидить стара княгиня, і спалимо його. Тоді повернемо тобі руса, такого ж великого і біловолосого, як кінь у нашого хана...— Воїни пугукнули, схопились на ноги, взяли один одного за ремені, що ними були підперезані кожухи, і великими стрибками закрутилися навколо вогнища. Земля двигтіла під їхніми ногами, повискувала жорстка трава. Злякано дивився на цей дикий танок огнищанин.

Ільк, принижений і налитий образою, відійшов убік, сів неподалік від Роська. За віщо вони так повелися з ним, чому гонять звідусіль? І батька ганьблять. Ось він повернеться, і тоді вони тремтітимуть перед ним. Це вони намовили хана, щоб юрту забрати, матір продати. За все з них спитає батькова шабля...

А зараз було йому сумно, холодно і самітно. Як і отому русові.

Про що він думає? Чого дивиться в небо? Може, шукає дорогу до своєї юрти, де живуть його батько, мати, брати і сестри? Але ж її немає, мої одноплемінники спалили усі юрти на їхній землі, а самих забрали в полон. У примарному світлі, біли ханського намету темніє їхній гурт. Пустив би оце свого руса туди, вони, хоч і пов'язані, пригріли б його, погомоніли б з ним. То виходить, що рус не самітний. Чому ж тоді його,

[1] Присок — дрібний вугіль з попелом.

Ілька, цураються одноплемінники? І так запекло під серцем від образи, так захотілося, щоб хтось заговорив до нього, що стиха застогнав. І раптом почув:

— Тебе кличуть Ільк! Скажи, твоє ім'я Ільк?

Молодий печеніг від несподіванки здригнувся, радісно сяйнув очима: «Добрі духи почули мене, прийшли розрадити мене. Але хто вимовив моє ім'я?» Глянув в один бік — річка в очеретах плюскотить, кинув погляд в інший — воїни хропуть біля теплої купи попелу. Хто ж мовить до нього? Нікого немає, тільки рус скоцюрблений на нього дивиться. Хотів гримнути, щоб у своє небо дивився, а то добрих духів налякає. А голос знову:

— Тебе Ільк кличуть... я чув...— І він наче ближчає, той голос.

Ільк різко обернувся і побачив руса, який повз до нього:

— Це... це ти говорив? Твої губи торкнулися мого імені... Як ти смів? А може, тебе послали духи? Я просив їх... Але не знав, що це будеш ти...— В його очах перебігли злякані вогники. Виставив руку: — Не підходь!.. Я не знаю, що мені робити... Хіба наші духи можуть послати руса?..

— Мене послали духи твого батька... Вони назвали твоє ім'я... Молодий печеніг схопився на ноги, розгублено озирався на всі боки. Нерішуче переступав на місці, ніби вагаючись. Ще ніколи не зустрічав чужинця, який заговорив би мовою орди, ще ніколи не приходила до нього людина, яку послали духи. Темінь навалюється на нього, тисне задухою, мовби всі воїни улусу накинули свої зіпрілі кожухи. Від річки зграя птахів налетіла, стрімких і вертких. Наче камені, пущені з пращі, літали над головою Ілька, падали біля згаслого вогнища і вихоплювали щось із попелу. Щоразу пригинав голову, коли чув посвист їхніх крил, і відчував, наче стає маленьким і безпомічним. Брав острах, що оті птахи налетять на нього і, тонко, жадібно попискуючи, гострими дзьобиками довбатимуть тіло. Вони носять попіл у ріку. Але навіщо?

Рус не зводив з нього погляду. І були в ньому очікування й затаєність. Ілька здивувало і вразило те, що той зовсім не боявся зловісних птахів, навіть не помічав. «А може, це він їх накликав? Може, це духи, які прилетіли охороняти його, може, й батька мого отак заманили?..» Ця думка викресала в грудях іскорки гніву. Повільно, намагаючись не виказати себе, різким рухом витягнув шаблю: «Треба підкрастися до руса непомітно, накинутись зненацька, щоб не встиг покликати на поміч своїх духів... А тоді він буде мертвий.

Коли вони прилетять по його душу, то не дам. Відганятиму шаблею, поки батька не приведуть, не відпустять в орду».

Та Росько помітив зблиск зброї в його руках і заквапився:

— Зачекай, Ільк, зачекай... Зарубати мене ще встигнеш. Краще послухай мою мову. Часто в степах я натрапляв на сліди твого улусу.— Ільк погрозливо насунувся на нього.— Тоді я йшов за ним, немов духи твого племені вели мене. Багато я дізнався про вас, підходив так

близько, що чув вашу мову, мої ніздрі лоскотав запах коржів, які випікали ваші жінки на вогнищі. Якогось дня, коли сонце покотилося з неба, з улусу вихопився гурт вершників з оголеними шаблями. У одного з них був добрий кінь, бо він далеко випередив усіх. Вони ж, побачивши це, разом закричали і стали пускати в нього стріли. Табун перепинив втікачеві шлях, і аркан скинув його з коня. Воїни поволокли його навздогінці за сонячним колесом. Я теж, тримаючись віддалік, подався за ними. Довго скрадався, втрачав і знову знаходив слід. А тоді помітив вершників на високому могильнику. Їхні великі тіні лягли на увесь степ, і я міг торкатися їх руками. Довгі й вузькі смуги падали і від шабель. Вони тремтіли на землі, й навіть мій кінь відступив від вих.

На мить вершники збилися докупи, зблиснули шаблі і стали червоними... Спочатку я думав, що то сонце їх забарвило, але коли вони розступилися, побачив, що втікач лежить на землі. Воїн з золотою тамгою[1] на грудях від'їхав останнім... І вклав свою шаблю у піхви...

— То був хан... Це він убив мого батька?..— здавлено скрикнув Ільк.

— Еге ж, то лежав твій батько...— підтвердив Росько.

— Ти брешеш, русе!.. Хан сказав, що мій батько утік... Як же він може бути мертвим? Ти брешеш, і моя шабля відітне твій язик! — Ступив ще крок до Роська.

Той відчув, як різкий вітер з річки вдарив у обличчя, заповз під сорочку й холодними пальцями заходився обмацувати тіло. І землі вже наче не було під ним. Намагаючись за щось ухопитись і втриматись, глянув угору, на небі зірка велика сяяла, затьмарила місяць, котилася до нього, мовби поспішала на поміч. Надія і жадоба життя спалахнули в ньому. Прикриваючи голову зв'язаними руками, вигукнув:

— Це хан тобі збрехав!.. Звільни мені руки, і ти побачиш, що я не лукавлю... А зарубаєш, то нічого не дізнаєшся. І... і тоді ніхто мене, мертвого, не купить...

Ільк недовірливо дивився на нього, але шаблю опустив, хоча дихав збуджено і увесь був мов напнута тятива: «Що хоче цей рус? Може, правду мовить? Але ні, не може бути, щоб батько вмер, бо що ж тоді я робитиму?.. Нікого в мене не буде тепер, жодної живої душі, навіть коня... Який темний і страхітливий степ уночі... Куди сховатись, у кого знайти захист і притулок? Чого хоче цей рус? Розв'язати руки? А якщо втече або накинеться на мене? Нехай спробує, тоді вже вмре... Та й воїни ж кругом. Що він хоче мені показати, що може ховати?» Нахилився до Роська, глянув пильно в очі, мовби намагаючись впіймати в них облуду. Та не побачив нічого, навіть страху, бо — ніч, жодного вогника. Темно скрізь, і в його душі теж. Одним рухом розрізав аркан, яким сам же і обплутав руса.

Росько близько-близько підніс руки до обличчя, наче вперше бачив їх, поворушив легенько пальцями і... засміявся. Склав руки на грудях

---

[1] Тамга — ханський знак.

і став погойдувати їх, подмухувати на них так, як виганяють біль. Ільк нетерпляче тупнув ногою:

— Ти з глузду з'їхав від радості, русе! Забув про свою обіцянку? Може, ти гадаєш, що мої вуха не почули твоїх слів?

Росько кивав головою, хотів сказати, що ось зараз він покаже йому обіцяне, але ні руки, ні язик не слухались. І тільки, коли провів пальцями по траві, витягнув з пазухи оберегу.

Ільк випустив шаблю, схопив оберегу, перекинув її, мов це була жарина, з однієї долоні в другу.

— Батькова оберега... Він і справді загинув. Хан зарубав його. О-о-о!..— застогнав, притулив її до грудей і упав на землю.

Росько не дивився на нього, а прикипів поглядом до шаблі. Ледве стримався, щоб не кинутись з криком, відштовхнути печеніга і заволодіти нею, аж руки тремтіли. Підсунувся ближче, потім іще, а тоді одним рухом схопив шаблю. Зірвався на ноги й обернувся до Ілька, стежачи за кожним його рухом. І якби той хоч розтулив рота, то тут і зарубав би.

Але печеніг не звертав на Роська уваги. Сидів, натягнувши на голову кожуха, ніби відгородившись від усього світу, й похитувався...

Росько відвернувся і одразу ж забув про нього. Кочовище спало, глибокий сон після втомливої переправи зборов і міцних, загартованих на степових вітрах кочівників, і безвусих воїнів, які й уві сні гарцювали на конях та вимахували шаблями. Юрти бовваніють, місячне сяйво росу на них визбирує. Їх багато, оточили Роська, що не може відразу і второпати, куди йти, де непомітніше прослизнути. Шукають очі найближчої і найбезпечнішої дороги в степ, а навколо печеніги сплять. Може, до річки краще податись, шубовснути у воду, нехай спробують спіймати. Переберется на той берег, а там боги вкажуть дорогу в свою землю. Ні, пропаде в Дикому полі... Ех, якби кінь, якби Білогривий! Сів би оце на нього, і вітер не наздогнав би...

Ханська юрта найвище стоїть, півнеба затулила. Сидять біля неї навпочіпки охоронці, дрімають. Сон шаблею не побореш, не зарубаєш, підкрадається він непомітно, м'яку і теплу руку на очі покладе, і вони злипаються. Зморив сон і огнищан. Та вони й не боролися з ним, бо хоч у ньому побудуть на волі, вільно руками змахнуть.

Неподалік тупцюють вигуляні коні. Повернув Росько голову в той бік. І Білогривий там, припнутий до кілка. Може, оце він копитами землю б'є і тихим іржанням подає йому знак. Спробувати підповзти і свиснути? Конюхи ж ханські сплять, вважаючи, що ніхто не наважиться зазіхнути на добро грізного Курі.

І Росько поповз, звиваючись і розсуваючи шаблею траву. Ніколи ще тіло не було таким спритним, а дихання легким. Очі пильно вдивлялися в темряву, а слух ловив з надією кожен звук. Тупіт дужчав, а іржання голоснішало... Він упізнає, це справді Білогривий. Хіба в усій орді знайдеться кінь, копита якого так гримотіли б по землі, хіба має котрийсь таку довгу шию, з якої вилітали б такі звуки...

Хлопцеві навіть не довелося свистом полохати тишу і виказувати себе. Тільки підвівся з трави, простягнув руку, а Білогривий боком ходить, спину підставляє. Махнув Роcько шаблею, і вже він вільний, залишилось тільки стрибнути на нього і полетіти в поле. Та стогін зупиняє, робить враз усе тіло важким і незграбним. Склепив сон огнищанам очі, а душі закрити не міг, ото вони й стогнуть, скаржаться місяцю, зіркам, а може, й богам, якщо ті покинули пущі й пожні та прийшли за ними в Дике поле. Роська цей стогін у самісіньке серце вразив, бо виходить, що забув родовичів, коли шабля печенізька над головою зблиснула. Кинувся чимдуж сам рятуватись, а вони нехай пропадають. Кара богів упаде на нього за такий намір, за слабкодухість, за те, що знехтував звичаями племені.

Білогривий повід натягує, у поле рветься, Роська заохочує. Чим довше стоїть серед сонного кочовища, тим нетерпеливішим стає кінь. Ось він заіржав, високо піднявши голову, затанцював на місці, мовби пробуючи силу своїх ніг. Один з ханських охоронців підняв голову, безтямним поглядом довго вдивлявся у ніч, а потім знову прихилився до списа. Роcько сховався за коня і, заспокоюючи його, гладив по шиї.

Коли небезпека минула, тихцем повів його туди, де спали полоненики.

Зупинився над ними, гострий жаль і туга витіснили з душі страх за власне життя. Навіть сон не міг стерти з їхніх облич страждання і безнадію. Болісно скривлені вуста, глибоко запалі очі, судомно стиснуті руки. Чомусь нагадали вони Роськові руки Брича, які він тягнув з порубу. А хіба зараз огнищани не в порубі? Тільки дуже великий він, небо в нього — стеля, а стіни від краю до краю розступилися… Зіркам вільно тільки тут, зірветься якась, спалахне на півнеба, висвітлить лиця полоненикiв і зникне. І тоді ще темніше стає і безжально б'є в груди відчай.

Як порятувати родовичів, чим допомогти?

Ішов, а сам щомиті очікував, що в спину вдарить розпачливий крик Ілька, який втратив не тільки батька, а й полоненика і зброю. Тоді схопляться ханські охоронці, воїни кинуться звідусіль на Роська, тоді уже неминуча смерть.

— Дядьку Родь, дядьку Родь!.. — тихо окликав і зазирав в обличчя сонних огнищан. А вони тулилися один до одного, припадали до землі й ладні були б ніколи не прокидатись. Ходив між ними, аж поки старійшина не відгукнувся. Лише по голосу й упізнав, бо дуже схуд, широкі плечі ледь прикривала пошматована сорочка. Підвівся назустріч і захитався. Наче примара, а не колись могутній чоловік, стояла перед хлопцем.

— Роcько… ти… з Білогривим…— Виставив наперед руки і, шиєю крутонув, видихнувши.— Рубай швидше мотузок, бо зараз прокинуться кляті вовки! Буди людей, тільки тихцем! Чуєш, тихцем, щоб не полякались, шум не зчинили!..

Та де там тихо! Огнищани, спросоння нічого не втямивши і гадаючи, що прийшла воля, радісно загомоніли. І мовчазний степ ожив голосами, вітер підхопив їх, розніс по кочовищу. Декому ввижалося, що то не юрти лихих кочівників навкруг, а копи жита, що самі вони на пожні лягли спочити. І очі туманились сльозами полегшення й шукали стежину до рідної хижі. Та де її знайдеш, коли кругом налита темінню ніч, а зранені ноги шмагає колюча, жорстка трава? А біля ханської юрти заворушилась охорона, уже біжать печеніги, відганяючи сон погрозливими вигуками.

— Розбігайтесь, огнищани!.. Розбігайтесь!..— гукнув старійшина, уже не криючись: — До річки тікайте, там плавні!.. Я поведу вас! Ось я! Гайда!

Посунули гуртом, штовхаючись і спотикаючися, боячись втратити голос старійшини. Підхоплений єдиним поривом, подався за ними і Росько, тягнучи за повід коня. Той злякано хропів й високо задирав голову. Надія на врятування гнала огнищан нестримно. І ось уже очі впіймали зблиск води, місячну стежину аж на той бік. Швидше туди, ступити на неї, таку тверду й блискучу. Перебіжать по ній один за одним, а потім вона обломиться під ногами переслідувачів, і духи водяника затягнуть їх на дно...

Біжать... Аж дух забиває і уже дихати нічим. Здається, що вітер змотав у клубки все повітря і покотив кудись. А в груди вливається темрява. Та не вдалося добігти до ріки, бо враз шлях перетяла несамовите і пожадливе:

— А-а-а!.. А-а-а..— І чорні тіні метнулися навперейми, збиваючи і топчучи огнищан.

Вони, мов наткнувшись на стіну, зупинились, а потім кинулися врозтіч. У цій метушні Росько загубив дядька Родя. Вистрибнув на коня і аж тоді побачив зовсім близько його високу постать. Приземкуватий печеніг гнав його назад, до ханської юрти. Вигукував щось дике і вимахував над головою арканом. Ось мотнув його, і старійшина звалився в траву. Ще зопалу схопився, але печеніг, відкинувшись тілом назад, знову збив його. Росько відчув, як поважчала шабля в руці, вдарив коня. Печеніг не чекав нападу і не встиг навіть голови повернути. Випустив з ослаблених рук аркан і упав навзнак. А старійшина вже виплутував тіло із зашморгу.

— Швидше... дядьку Родь, підводьтесь, бо біжать уже! — нахилився з коня, за руку вхопив: — Сідайте на Білогривого!

— А витримає мене? — на мить завагався старійшина і додав: — Хоча що там від мене залишилось.— Говорив так спокійно, так неквапливо всідався, наче й не свиснула стріла біля вуха, наче то не на них шаблюками вимахували печеніги.

Білогривого не треба було підганяти. Розпачливе волання полонеників, дике виття кочівників підхльостувало і вказувало шлях — в ніч. За ними ще спробували гнатись, але темінь сховала втікачів. Ще якийсь

час печеніги могли чути, як під могутніми копитами Білогривого дзвенить земля; але згодом усе вщухло.

Наступного дня і ще одну ніч Росько і старійшина, хоч як вдивлялись і вслухалися, але нічого не помічали позаду. І уже тоді, коли гадали, що уникнули погоні, збили з сліду переслідувачів, далеко в долині з'явилися темні цятки. У сонячному мареві очі не могли розрізнити, де вони пливуть: у небі чи на землі. Спочатку втішали себе, що, може, й справді то зграя птахів летить небокраєм. Бо хто може безборонно блукати у цьому безмежжі, де панують лише сонце і вітер. Тільки їх лиха доля закинула сюди, але боги допомогли втекти з полону, оборонять і від усілякої напасті.

Білогривий міряє підтюпки степ, то пірнає у трави, мов у річку, то виносить їх на пагорби, облизані вітровіями, ніби злітає під самісіньке небо. Сонце ближчало, обгортало духмяною і спекотною хвилею. У такі хвилини Росько придержував коня, бо здавалося, що пагорб сам пливе нечутно, несучи їх на собі. Та коли повертався назад, то це відчуття відразу ж зникало. Цятки невпинно наближались, і тепер уже не було сумніву, що то погоня.

— Печеніги! Вони наздоганяють нас,— неголосно сказав Росько.

— Все ж таки винюхали, поганці,— обернувся назад дядько Родь.— Тепер їх не так просто позбутися... Хоча б швидше ніч...

Росько глянув на сонце, похитав головою, але нічого не відповів. А сам подумав, що, може, натраплять на якесь поселення руських людей. Там перечекали б. Покрутилися б печеніги та й подалися б назад. А вони попередили б про те, що хан Куря збирає велику орду, щоб війною на Київ іти, та й подалися б самі до своєї весі. Бо рід огнищанський ще не загинув, коли є старійшина. Тільки в котру весь їхати, не знав Росько.

Але ніде жодного димка не видно. Куди не глянь, пустка на всі боки, навіть байбаки в нори поховалися, тільки гадюччя скручене то тут, то там виблискує. Непривітно скрізь, ворожнечею віє звідусіль. Від цього тиша ніби стискає і серце давкою грудкою колотиться в грудях.

Річка зблиснула між зеленими травами. Перезирнулися Росько і старійшина, а Білогривий потягнув ніздрями повітря і сам у той бік повернув... Річка виплеснула перед ними свою широчінь, гребені хвиль перегородили її від краю до краю. Може, духи допоможуть, і котрась із них підхопить, перенесе їх на той бік. Рідні ж вони, плинуть біля їхніх весей, землі їхньої торкаються. І аж ось куди добігли, в чужі степи, й пороги їх не порозбивали.

Припали до води, п'ють і ніяк не можуть напитися. Солодка вона їм, така, що, здається, п'ють не воду, а воля вливається у груди. Та підвели очі, глянули перед собою, і річка кригою взялася, холодом скувало ноги й поворухнуться ніяк — на протилежному березі вершники в баранячих шапках гарцюють. Щось вигукують, арканами вимахують. Здалеку везли вони їх, щоб русів пов'язати міцно, щоб уже більше не

випорснули з самих рук. Хан наказав не випустити їх з поля, щоб не попередили київську княгиню про близьку небезпеку.

Аж не повірив очам своїм Росько, коли печеніги стали спускатися крутим берегом до води. «Згинь, маро!.. Згинь, клятий злий дух!..» — шепотіли вуста, а погляд блукав по річці вгору-вниз, мовби запитуючи: «Як же це вона, така могутня і стрімка, не може взяти під свій захист нас двох, зморених і гнаних». А може, водяник спить о цій порі, бо ж сонце палить немилосердно? Заліг на глибині, де джерело холодне б'є і струмінь вимиває з-під скель чистий пісок. Треба крикнути гучно, вкласти в голос усю силу, щоб воду сколихнув, вирвав зі сну водяника. Нагадати йому, що це він, Росько, кличе, просить захисту. Хіба забув, як змалечку виколисував його на своїх хвилях, лоскотав білою піною? А ще сказати б, що це Росько взимку пробивав лунки для його духів і завжди приносив жертву. Треба про все нагадати. От тільки відшукати б те місце, де він спить. Кажуть, що там вода бурунами клекоче і роями бульбашки злітають.

Провів ще раз поглядом по річці, але нічого не помітив, навпаки, вона зовсім заспокоїлась і навіть зникли хвилі, лише одна до берега прибилася, схопилася за траву. Тягне її за собою, у воду. Росько розгублено глянув на дядька Родя, невпевнено спитав:

— Попливемо?..

— Куди?.. Прямо під копита печенізьких коней? Виловлять арканами, краще вже до водяника в роби... Гайда у степ!..

Та степ уже не розступався перед ними, і земля не лягала рівно під копита Білогривого, а він сам шукав її. І дедалі частіше не знаходив, спотикався, здригався усім своїм могутнім тілом. Трава вже не стелилась під ним, а збивалась цупкими жмутами, і копита важко вириалися з них. Росько невідривно дивився вперед і щоразу, коли кінь спотикався, в ньому наростав розпачливий зойк. Але він міцно зціплював зуби і тільки важко дихав. Його молода душа рвалася до небокраю, усе в ній волало: «Швидше, швидше!» А ще благала духів землі, щоб позаду них розкололи вони твердь чи проорали своїм невидимим ралом глибоку борозну, в яку з розгону упали б оті безжальні й затяті кочові люди. До духів вітру зверталась душа, щоб вихорів наслали на ворогів, нехай би закрутили, кучугурами піску завалили. Духи неба, наймогутніші й наймилосердніші, наженіть на землю чорних хмар, щоб вони в печенігів зір забрали, стіною непроникною стали перед ними. Росько вірив, що так станеться, що боги почують його благання і відгукнуться. Помітять їх серед цього безмежного степу й одвернуть смертельну небезпеку.

Старійшина Родь не звертався ні до богів, ні до духів, і не було в нього віри на порятунок. Але душа його не металась у розпачі й відчаї і нікого не кликала на поміч. Єдине гризло його серце, що прийме смерть далеко від рідної весі, далеко від могил своїх предків. Передчуття неминучої загибелі туманило його очі.

І невимовно гірко стає старійшині від того, що нікому буде сотворити над ним тризни, що не попливе в свою останню путь по річці в човні, видовбаному з сосни родовичами. Зла сила зігнала огнищан з рідної землі, розвіяла по білому світу. Загинув рід, нема вороття... А Росько? Хіба й на нього чекає смерть? Він же вміє з богами говорити, на нього ж Перун свій знак поклав. Старійшина гладить поглядом біляве волосся, засмаглу міцну шию, широкі плечі... Ні, він не повинен загинути, не повинен... Останній вільний огнищанин на цій землі.

Як уберегти його? Якби Білогривий ніс лише одного Роська, то печенізьким коням нізащо не наздогнати б його. Їхні коні теж устеляють степ піною. Обертається назад — погоня вже близько. І у вузьких очах кочівників бачить нещадний вогонь смерті.

Душа його твердіє і упокорюється неминучості. Тільки хоча б на мить відчути під ногами ту землю, яку змалечку сходив босоніж, вийти на крутий берег біля кузні, глянути на річку, далекі луки, по яких зараз бродять бусли. Підставити обличчя вітрові, вдихнути його для останнього войовничого крику. І коли побачив на високому пагорбі дерево, спрямував коня до нього. Колись це була могутня сосна, кора якої палахкотіла на сонці чистим вогнем, немов полум'я вихоплювалось із глибини землі. Орли гніздилися на ній, і молоді птахи падали вниз, пробуючи ще слабкі крила. Та хіба вистояти сосні проти степових вітрів — висушили і зломили вони її. Залишився від неї лише стовбур. Стояв білий і рівний, як бойовий спис. Старійшина зістрибнув з коня і підійшов до нього, провів рукою по дереву. Стовбур був гладенький і теплий. «Сонце часто зупиняє на ньому свій погляд... Отож і мене бачитиме завжди, душу мою не залишить напризволяще, а поведе за собою в мою рідну землю», — глянув під ноги, підібрав і відкинув кілька сухих гілок, ніби розчищаючи для себе місце.

— Дядьку Родь, ви чого? — запитав Росько, і раптом страшний здогад промайнув у його очах: — Ні, ні, не треба! Не залишайтеся!.. Білогривий сильний, ми втечемо від погоні. Гляньте, уже вечір надходить! А то я теж з вами...— голос Роська урвався.

Старійшина похитав головою:

— Боги визначили під цим деревом кінець мого життя. Я чую голоси своїх предків, вони кличуть мене до себе...

Росько хотів заперечити, але дядько Родь зупинив його владним помахом руки:

— Я ще можу трохи прожити, але тоді я вкраду життя в тебе. З нас двох може врятуватися лише один. Я, старійшина Родь, велю тобі їхати по руських землях і попереджувати про небезпеку!.. Нехай готуються до брані з кочовими людьми!

Росько впав на кінську шию, занурив обличчя в білу гриву. Старійшина підійшов до нього, легенько доторкнувся:

— Не побивайся за мною, така воля богів... Нема більше на світі огнищан, але багато родів на нашій землі, вони приймуть тебе... Бо всі

ми — один великий рід, ім'я якому Русь. Їдь до них, попередь! — І він плазом шаблі вдарив коня.

Кінь злякано захропів і пустився чвалом через видолинок. Роcько ще міцніше вчепився в гриву, плечі його здригалися. Білогривий. Оце й усе, що в нього залишилося від минулого…

Старійшина залишився наодинці з світом. Випростався, глянув з пагорба — і далеч відкрилася перед ним незмірна. Річка переорала степ, і він уклонився їй:

— Пропустиш мою душу в рідну весь…— Мовив до трав: — Ростіть густі й високі, щоб звір усілякий водився серед вас. А ще прошу, коли руські люди з полону втікатимуть, то щоб схоронили…

Глянув у небо і ледь не застогнав старий воїн, бо воно було високе і синє-синє. Та відігнав гіркоту, тільки подумав: «Добре буде там моїй душі». Найнижче уклонився землі:

— Щоб була ти завжди плодюча й квітуча, щоб ворогів поглинула… А ще хочу, щоб топтали тебе ноги Роськових дітей і внуків… Врятуй його, вистели рівну дорогу. А моє тіло прийми до себе.

Попрощався старійшина огнищан із річкою й травами, небом та землею, і вони почули його голос, бо налили такою силою, що тіло його аж дзвеніло. Махнув шаблею — погнав вітер, тупнув ногою — пагорб захилитався. А тут уже й печеніги насідають звідусіль. Та підходити близько остерігаються, бо страшний і лютий був у свої останні хвилини старійшина Родь. А він гукав їм:

— Налітайте, поганці, налітайте! Я стою руською заставою у Дикому полі! І вам її не обійти, не скуштувавши моєї шаблі. Підходьте, підходьте… Гу-у-ра-а-а-а!..

Довго бився з кочовими людьми старий огнищанин. Розвівався на сухому вітрі сивий чуб, очі зблискували завзяттям і відвагою, шабля блискавицею злітала над головами ворогів. І нічого не могли вдіяти проти нього вони. І в чорних печенізьких серцях оселився острах, бо гадали, що це не людина б'ється з ними, а сам дух. Накинули на нього аркан, але і його встиг розрубати огнищанин. Тоді воїн, дикого вигляду якого жахалися самі печеніги, під'їхав і замахнувся на нього ззаду. Старійшина Родь не встиг відбити цього удару. Він тільки побачив, що сонце зірвалося з неба, розкололось на безліч дрібних вогненних скалок, і вони болюче впали йому в очі…

Мов невидима стріла вдарила в груди Роськові, він скрикнув і оглянувся. Суха сосна пробила небо, і на самій її верхівці побачив він зелену гілку.

Аж до заходу сонця гналися за молодим огнищанином печеніги. Білогривий припадав до самісінької землі, і звук його копит захлинався в тупоті коней переслідувачів. Роcько вже не підганяв Білогривого і не відчував руху. Тільки люті погляди пропікали спину, і йому хотілося впасти на землю й заплющити очі міцно-міцно. Та раптом тупіт позаду урвався. Це сталося так несподівано, що боявся повірити. Обережно

озирнувся — печеніги справді зупинилися, збуджено перемовлялись і тицяли руками в бік річки.

Роcько й собі глянув туди. Від річки, що відгородилася од степу очеретами, швидко наближався гурт людей. Ішли мовчазні й грізні, наче виросли із зелених присмерків, що вже виповзали на берег.

— Бродники... бродники... Люди з плавнів... Злі духи наслали їх!..— загаласували печеніги й заходились шмагати коней, але вперед їх не пускали, крутилися на місці.

Молодий огнищанин нерішуче роззирався навсібіч, аж поки чийсь голос не гримнув на нього:

— Чого шию, мов гусак; витягуєш, навіщо під стрілу підставляєш? Ану ж, швидко з коня, ховайся у траву!..

Роcько вмить опинився на землі, над ним засвистіли стріли. Два печеніги відразу ж були збиті, а інші, розпачливо верескнувши і підхопивши повіддя убитих коней, кинулися навтьоки.

Тільки широкий слід залишився після них.

Довго вели бродники Роcька драглистими стежками. Йшли слід у слід виважуючи кожен крок, і лише високі тички вказували безпечний шлях. Та їх теж треба було вміти розрізняти, бо бродники ставили й такі, котрі могли завести непроханих гостей у трясовини, звідки ще ніхто не повертався. Там болотяні духи хапають кожного, хто з'являється в їхніх володіннях. Страшні, незвідані це були місця. То спокійна гладінь чистої води раптом збуриться пухирцями, щось клекотить там, мов духи вечерю собі готують, то купина закружляє на місці й зникне, тільки наче хтось чавкав й сопе.

Іншим разом Роcько вжахнувся б, а це йшов, байдужо ступаючи за худим високим бродником, який весь час оглядався на нього, і в очах його прозирала недовіра. Душа молодого огнищанина рвалася назад, під ту суху сосну з зеленою гілкою, де лежав старійшина його роду. «Добре вітрові, в усіх усюдах він буває, безборонно віє над пагорбами. А мене ведуть кудись силою... І Білогривого забрали, може, теж ніколи більше не побачу...». Задумавшись, ступив крок убік й одразу провалився аж під пахви. Худий бродник схопив його обома руками за плечі, захрипів у самісіньке вухо:

— Куди тебе злі духи несуть, утопишся, й знаку не буде... Тримайся за мене, міцніше... ось так.— Він напружився, аж на тонкій шиї набрякли жили, і витягнув хлопця з трясовини.

Мешкали люди плавнів на острівці, зарослому м'якою травою, крізь яку проступала вода. Півколом тулилися одна біля одної кілька хиж з очерету. Посередині на широких пласких каменях палахкотіло вогнище. Біля нього навпочіпки сидів чоловік. Очі мав темні й глибокі, глянув на прибулих і мовчки кивнув. Роcькові захотілося сховатися від його погляду.

Наперед виступив худий бродник, поклав на плече Роcькові чіпку руку:

— Ось, Смілко, хлопця в печенігів відбили...

— То й що з того? — кинув чоловік біля вогнища.

— Каже, що до Києва прямує... Що з ним будемо робити?

— До Києва? — протягнув аж наче весело чоловік і підвівся. Був невисокий на зріст, але такий кремезний, що заступив собою вогнище і його тінь упала на Роська.— До Києва? — перепитав, підходячи ближче.— А до кого ж ти там добиваєшся? Може, боярський син?

— Гех, теж скажеш,— коротко реготнув худий бродник,— та в нього руки порепані від рала та меча...

Смілко гостро глянув на нього:

— А ти, Уше, придерж язика! Коли дозволять, тоді й скажеш. Завжди гарячкуєш...

— Та я що, я нічого,— взявся виправдуватись Уш.— Тільки хлопець розповідав, що орда випалила всі поселення на тому високому березі, багато родів у полон повела...

— І твій рід забрала? — запитав Смілко. Роська тільки кивнув головою. Хотів сказати, що й старійшину під сосною в Дикому полі, зовсім звідси неподалік, убито, але ніяк не міг розціпити зуби.

— Та його всього тіпає,— підійшов ближче ватаг бродників.— Ану накиньте на нього кожуха, хлопці! — Вмостив Роська біля вогнища, сів поруч.— То, кажеш, орда велику силу збирає, готується на Київ рушати? А ти їхав попередити? — Підкинув галуззя у вогонь.— Чули? — звернувся до своїх товаришів.—Яка буде ваша рада? Орда на стольний град іде...

— То нехай собі йде. А нам яке до цього діло? — вихопився знову Уш.— Кого попереджувати, князів та бояр? Вони мені залили сала за шкіру, вік пам'ятатиму. Через них тут гибію. Та нехай печеніги їх усіх спалять, щоб вгоріли без диму! — скреготнув зубами і аж схлипнув від люті. Щось зашепотів сам до себе, сипав прокльони.

Смілко слухав його, опустивши голову. Запала тиша. Усі чекали, яке слово вимовить ватаг. Він підвівся, оглянув бродників:

— Ми теж не по своїй волі тут опинились, кожного сюди пригнало лихо... Та не про це нині мовиться. Ти забув, Уш, що, окрім князів, бояр та купців, у Києві ще багато людей є, роби зі своїми жонами та унотами... Боярам що, вони і відкупитись можуть. А ці чим відкупляться, своїм життям? Налетить орда зненацька — одних порубає, інших у полон забере. Нікому буде й оплакувати руську землю. Чуєш? — Але той не відгукнувся. Тоді Смілко владно сказав: — Ось що, треба вивести хлопця на гостинець[1], може, валка купецька трапиться. А ні, то сам нехай добивається, дорогу покажете. Коня має добрячого, перепочине ніч і гайда... Уше, ти поведеш!

Худий бродник зірвався з місця:

---

[1] Гостинець — шлях, яким їздять купці-гості.

— Не поведу! Не поведу, хоч киньте у найглибшу трясовину болотяним духам! Про мене, то нехай увесь світ візьметься вогнем, так мені гірко.— Очі Уша палали ненавистю.

Ватаг бродників зупинив на ньому важкий погляд, і вся його постать наливалася гнівом. Усі притихли, бо знали, що в такі хвилини Смілко стає нещадним. Але той вгамував свій гнів і тихо промовив:

— Хіба ти забув свій рід, Уше? Хіба відступив від віри богів предків? Руська земля — це не тільки бояри та князі, а й простий люд... Чуєш, Уше?

— Чую...— стиха відповів худий бродник.

Ще тільки займався день, а Уш уже вів молодого огнищанина. З ними йшло півсотні заспаних і похмурих бродників. Росько на Білогривому то далеко обганяв їх, з високих могильників роззирався навкруг, щоб вчасно помітити небезпеку, то плентався позаду, випасаючи коня. Наступного дня почали траплятися гайки, а далі йшли бори, що темними смугами перепиняли Дике поле. Серед дерев звуки і голоси лунали приглушено й затаєно.

Нарешті Уш показав на сліди коліс, що виднілися на пригірку, а далі зникали в лісі. Залягли неподалік. Бродники відразу ж уклалися перепочити, навіть, не виставивши сторожі. Росько, здивований такою безтурботністю, сам став набиватись у вивідники. Та Уш тільки відмахнувся:

— Ет, краще відлежуйся, бо дорога на тебе чекає нелегка. А тут нам остерігатись нікого. Це нас нехай бояться і обходять,— вуста його скривились у посмішці, а в очах —- виклик і погорда, ніби перед ним стояв не хлопець, а котрийсь із тих, хто завдав йому страждань, загнав у похмурі плавні. — Орда ще далеко, а княжі люди сюди не заходять. Тут, хлопче, межа Дикого поля, далі вже руська земля...

Прокинулися від натужного рипіння возів, погейкування погоничів, ревіння худоби та іржання коней. Купецька валка котилася з пригірка. Бродники наче й не спали, підхопили зброю і перегородили дорогу. Уш з-під руки хвилю видивлявся на валку, потім вдоволено гмикнув:

— Київський купець додому добивається... З Хозарії повертається, багато худоби набрав і табун коней гонить.

Передні вози, наштовхнувшись на лаву бродників, зупинились. Над валкою заклубилась хмара куряви. Ось з неї вихопився вершник. Угледівши бродників, рвучко зупинив коня.

— Що за одні? Чого заступили шлях? Я київський гість Крутій. Торгував у хозарських землях, додому повертаюсь. Маю від князя дозвіл на проїзд у його землях.

Уш виступив наперед, махнув своїм товаришам, щоб опустили списи й луки.

— А тут землі не княжі.— Подумав і додав: — І не боярські... Тут ми владарюємо, бродники. Чув про таких, а може, й зустрічався колись?

Купець при цих словах схопився за меч, заволав:

— Люди, люди! Сторожа, до мене! Ось ці голодранці князя гудять, добро намірились забрати! Ми будемо оборонятись. Чуєте, ви? — І замахав на бродників мечем.— Ми вас порубаємо, кляті здирники. Свого добра не нажили, то на чуже зазіхаєте?..— погрожував, а в самого очі злякано бігали.

— Не пащекуй, київський купець! — урвав його мову Уш.— Не клени нас марно, бо огніваюсь — тоді ніщо тобі не допоможе. Слухай уважно, щоб утямив усе добряче. Цього разу ми не зачепимо тебе, хоч у моїх хлопців руки так і сверблять розв'язати твої міхи.— Обернувся і весело, заохочуюче підморгнув бродникам. Але ті дивилися похмуро й погрозливо.— Не зачепимо цього разу,— повторив,— бо така воля нашого ватага. Велів він оцього отрока,— показав на Роська,— до Києва взяти з собою. Вість везе він у руські землі. Орда йде незліченною силою, попередити треба князя, люд у весях, щоб готувалися до бойовиська...

— Печеніги йдуть... печеніги йдуть... Треба вість нести до Києва швидше, швидше...— загомоніли слуги та сторожові воїни купця. Роззиралися, гуртувались ближче до возів, ніби печеніги вже чатували на них у ліску. Тільки Крутій полегшено зітхнув, витер спітніле чоло. Видно, звістка про ординців його не дуже стурбувала. Чіпко оглянув Роська, руки, плечі, наче збирався на них клунок докласти, затримав погляд на Білогривому.

— А кінь чий?

— Тепер його, у хана викрав...— відповів Уш.

— О-о-о, сам Куря їздив? Добрячого товару вартий цей кінь,— заздрісно прискалив око купець.

Роська обійняв за шию коня, немов заступаючи собою, спідлоба кинув гострий погляд на Крутія. Той улесливо посміхнувся до нього:

— Тримайся ближче до мене, отроче. Я доведу тебе до Києва...— ще раз глипнув на Білогривого, не стримався: — Однак доброго коня маєш, князям на ньому тільки їздити,— і, зриваючись на крик, скомандував: — Рушай, рушай!

Ще довго виднілися на пригірку бродники. Стояли нерухомо, і Роськові здавалося, що то молоді дерева вибігли на крутизну і дивляться йому вслід.

Купець вказав огнищанинові місце біля себе, і той слухняно їхав поруч. Чим далі вони від'їжджали від того місця, де його перестріли бродники, тим більшою пихою наливався він. Тепер уже неприховано милувався Білогривим, а Роська ніби й не помічав. Хлопець з ненавистю поглядав на його широку спину, гачкуватий, ніби в коршака, ніс: «Це той жорстокий і підступний купець, який у порубі тримав Брича... Багато робів у нього, біжать за возами, підпирають їх у рівчаках та яругах. А Крутій ще й нагаєм шмагає. Спробував би мене...»

Валка рухалася швидко. Худобу і коней погнали іншою дорогою, де були добрі випаси, залишились тільки вози з поклажею. Тому навіть

уночі не зупинялися. Провідник якимсь дивом тримався дороги, мабуть, боги вели його. Це був невисокий чоловік, засмаглий і наче висушений на сонці. Обличчя дрібне, тільки з-під густих брів пильно дивилися сині очі. Йшов попереду і ступав так легко й невтомно, що валка ледь устигала за ним. Це була, мабуть, єдина людина, до якої купець ставився з запопадливістю. Прозивали його Бігун. Молодий огнищанин часто ловив на собі його погляд, і тоді, мовби крізь синяву неба, падав на нього сонячний промінчик. Коли ж Росько якось опинився поруч, запитав:

— Ти й справді вість несеш у Київ? Сам орду бачив?

— Мене печеніги в полон вели, а я утік,— гордо відказав хлопець. А тоді занепокоївся: — А ми встигнемо попередити, не забаримось?

— Устигнемо, звірся на мене... Мене жоден печеніг не дожене...— засміявся Бігун, і дрібні зморшки всіяли його обличчя.

Степова гроза наздогнала валку перед самісіньким ранком. Червоний диск сонця тільки виткнувся з-за обрію, як його затулило чорними хмарами. Сонце ворушилось під ними, кидало сліпучі стріли, які з гуркотом і шипінням пролітали над подорожніми, падали серед дерев, підпалюючи зелене листя. Вода вирувала під ногами, під нею губилась дорога, але Крутій підганяв Бігуна, і той вів валку крізь грозу.

Сам же купець з кількома слугами зупинився під розлогим дубом. Завернув з собою І Роська:

— Нехай вози їдуть далі. Ми на конях швидко їх наздоженемо. А поки що спочинь, хлопче, а то ще звалишся під копита коня, змарнів зовсім... Лягай спочинь, ми тебе збудимо...

Говорив улесливо, аж в рухах з'явилась незвична поспішність. Він метушився перед хлопцем, а сам усе заступав йому дорогу, відтіснював далі, у ліс. Сторожа мовчки стежила за припрохуванням хазяїна, списи тримала напоготові. «Чого це вони на мене вовками дивляться? — зиркав на Крутієвих слуг Росько.— Їхній купець так солодко мовить, так піклується, а вони ладні накинутись на мене». Вибрав під дубом суху місцину, скоцюрбився, зігріваючись.

І відразу ж заснув, мов пірнув у темну воду. Понесла вона його повз береги, високі й зелені. Розгойдувалось гілля дуба над ним, а йому здавалось, що це вимахують крилами сонячні птахи. І жевріє, розростається в ньому нетерпіння, бо знає напевне, що вони зараз скидатимуть на землю своє сяюче пір'я. Від цього чекання серце б'ється гучно-гучно. Ось зблиснуло світло, впало на лице. Йому б руки простягнути, схопити ту пір'їну, а не має сил... «Що ж мені діяти? Пір'я мимо летить, у землю вгрузає. Боги, допоможіть спіймати! Рід свій порятувати! Допоможіть...» — схлипнув Росько і прокинувся.

Сторопіло озирнувся навколо. Де це він? Якийсь ліс, птахи виспівують чисто й дзвінко, дерева обступили, сонце крізь листя пробивається, мерехтить сліпучими цятками по траві, йому повіки лоскоче... Потім згадав купецьку валку, Крутія, його сторожу. Але куди вони всі поділися?

— Еге-е-й...— спочатку тихо, а потім дужче гукнув: — Еге-е-е-й!..

Та голос його загубився серед дерев, навіть птахи не примовкли.

Росько схопився, вибіг на дорогу — на мокрій землі залишилися тільки сліди кінських копит.

— Покинули... забрали коня і втекли... Перуне, покарай того клятого Крутія, покарай!.. — упав на дорогу, загамселив кулаками по слідах, сльози розпачу й відчаю закапали з очей.

Довго лежав, аж поки сонце не зупинилось над ним. Теж завмерло нерухомо, упершись палючими променями в мокру землю. Вони підповзали під Роська і легесенько підштовхували, дихали спекотно в лице.

Тоді він підвівся й пішов дорогою. А сонце гналося за ним і все підштовхувало. Спочатку ніяк не міг зрозуміти, що воно від нього хоче. А потім вжахнувся від думки: «А моя вість? А якщо той підступний Крутій не попередить киян? Орда ж, мабуть, уже зібралася, може, уже й рушила... Я й так забарився... Треба поспішати».

Прискорив ходу, і тепер уже сонце котилося попереду, висушувало дорогу, висвітлювало баюри та рівчаки, щоб не спіткнувся. Скрадався темним лісом, перебігав широкі долини, перебродив ручаї. Ноги його так стомились, що якоїсь ночі загубили дорогу. Тоді він вийшов до річки й подався берегом, проти течії.

І весь час поглядав на той бік, до круті лісисті схили тіснили річку. Десь на них, на високій горі, стоїть Київ. Який він? Кажуть, хижі там великі, кліті в князя та бояр просторі, ніяк добром не наповнятьсся. Круг града вежі високі стоять, і сторожа на них день і ніч чатує. Грізно блищать їхні списи, гострі мечі мають, відлякують вони ворогів. Але ж печеніги задумали напасти. Бо хочуть заскочити зненацька, та й силу велику зібрали. Озирався і назад. Коли траплявся пригірок чи гінке дерево, видирався на них і пильно вдивлявся у той бік, де залишився степ. Кожна хмара, яку вітер гнав від небокраю, сповнювала серце острахом, бо ввижалося, що це курява стоїть над ордою.

Війне вітерець, пробіжить між листям, застрягне десь у дуплі, щоб зі свистом потім вихопитись звідти, а Роськові здавалося, ніби лунають голоси печенізьких воїнів, їхні несамовиті посвисти. Стадо оленів, нажахане ведмежим духом, кинеться крізь ліщину, промчить з тріском крізь її хащі, а там по висхлому болоту, і воно загуде під копитами, мов дерев'яний міст. А хлопця ці звуки підганяють, і він уже не йде, а підтюпцем біжить. Хоч і треба під ноги дивитись, адже берег — не дорога вкочена, а все ж мигцем на річку встигав глянути. Нею наввипередки з ним бігли сонячні промені, залишаючи на хвилях зблиски своїх слідів. Широка й рівна дорога була перед ними, тому й витанцьовували, перебігали по білих косах.

Часто на заваді ставали кущі, що теж забродили далеко у воду, і вона вимивала вирви біля їхнього коріння. Росько остерігався підходити до них близько, бо там щось схлипувало й сичало. На цьому боці

ліс зовсім інший, ніж на протилежному березі. Там, на крутих схилах, дерева були низькі й тулилися одне до одного, мов м'які купи зеленого листя. Роськові ж шлях перепиняли високі похмурі дерева, які гули, не здригаючись віттям, темніли стовбурами. Кора на них порепалась, висіла віхтями, оголюючи білу деревину, наче її хтось нещадно порубав шаблями.

З-під них віяв сухий вітер, обпалював тіло, Тоді хлопець заходив у воду, хлюпався в ній. Ногами відчував її нестримний біг і дивувався, що ніде нема їй зупину ні на мить. Мабуть, не має вона ні початку, ні краю. Отак і йтиме він супроти неї день-ніч, ніч-день, аж поки забуде, куди й навіщо прямує. Вечорами, коли зелене листя дерев на протилежному боці загортало в свої купи сонце, з лісів виливалися сутінки, ховали під собою річку. Небо світлішало і аж наче зривалося з місця, пливло кудись, згрібаючи до великих сяючих куп дрібні горошини зірок...

УЗДОВЖ ВЕЛИКОЇ РІЧКИ

Звиклий до мандрів та блукань, молодий огнищанин ішов швидко й легко. Далека дорога, здається, не виточувала з нього силу, а навпаки, наливала тіло ще більшою, непогамовною, рвучкою, аж тіснилася вона в грудях, лоскітливим болем стискала плечі. Кудись мусив її подіти. Обводив навкруг задерикуватим, чіпким поглядом, вишукуючи когось чи щось, до чого можна було б присікатись, на чому зміг би виказати свою кмітливість та непоступливість.

Але ніщо не заступало шлях, не кидало виклик, жодної живої душі. Навіть річка застигла у берегах, розсунула їх широким плесом і упокорилась. Сонце розгладило на ній найтонші брижі, лише де-не-де сліпучо зблискувало, ніби падали з нього у річку золоті краплі сліз, розбиваючи нерухомість води.

Росько не стишує ходи, тільки раз у раз поглядає вгору, чи й справді сонце не зменшується. Ні, наче ще більшає. Здогадливо усміхається, воно ж холодної ночі остудиться, ковалі в далеких землях наклепають нові обручі — й завтра воно знову викотиться велике й чисте.

А по праву руку теж наче вода, тільки зелена й пахуча, у ній пташки купаються, лише сплеску не чути, а легке шарудіння, вдоволене вуркотіння чи сполоханий писк і знову тихо. Ближче до берега трави зовсім мало, зрідка жмутики з-під піску випручуються, а далі густішає так, що й поглядом не проб'єшся. Пора квітування уже минула. Хоч подекуди ще можна було примітити на стеблах білу цятку пелюстки, але й вона вже була напівобгоріла. Вона скручувалась, наче від болю, і Росько знав, що то жар сонця входить у неї, випиває всю її чисту білість.

Жухне, осипається останній цвіт, висихає і порохом вкриває зелену землю. Ніби ніколи й не було його. Та все ж щось залишилось від нього, коли так медвяно й густо пахнуть трави. Пахощі пливуть до річки, і Росько йде крізь них, мов крізь невидимий дим, який обкурює його і змушує стримувати дихання. Щось нагадують вони йому невиразне, але солодке й сумне. І вже не лише пахощі обгортають його, а примішується до них щось схоже на шепіт чи шемрання, ніби хтось іде травами, збираючи насіння, і воно розприскується, дрібне й тверде, крапельками прозорого дощику. А то вчуваються далекі крики, але ні слів не розібрати, ні звуку не впіймати слухом, лише відлуння…

То степи згадались, то вони його манять, свої звуки й пахощі на всі боки розкидають, розвіюють, щоб знайти його, нагадати про себе Але навіщо вони йому? Хіба ж простелиться колись туди до них його дорога? Ці думки позбавляють його душу спокою і врівноваженості, а від цього зникають упевненість та завзятість, які тільки що давали йому снагу стати хоч проти всього світу.

Ось він збиває ноги, зголоднілий, дихає, мов запалений кінь, бо квапиться. Не дав собі спочинку, а куди поспішав? Орда надійде? То й що з того, хіба він не знайде собі безпечної місцини? Заб'ється десь у байрак чи під деревом ямку вигребе і затихне там. Хай там хоч що колотиться навколо, а він виживе, знову для нього світитиме сонце, вітер студитиме розпашіле обличчя, а дощ обмиватиме тіло. Як добре стояти під літньою зливою, скинути сорочку і підставляти під теплі струмені груди, плечі, підвести голову й захлинатись у воді, відпирхуючись і ковтаючи її! Небесна вода чиста й прозора, поки не впаде на землю. Якщо набрати її в пригорщі, то здається, ніби тримаєш у долонях крихітку неба. Вона не має смаку, а тому очищає тіло, вимиває всі хвороби, збігають вони разом з нею і стікають глибоко під землю.

Тож чому не прагнути жити, щоб викупатись під теплими дощами? Хіба це не краще, ніж поспішати, прямуючи до небаченого ніколи Києва? Та й ще невідомо, чим для нього скінчиться оця подорож. І раніше сумніви й невпевненість охоплювали Роська, коли він думав про княжий град, намагався подумки уявити зустріч з княгинею Ольгою. Найчастіше бачилася пишною і гамірливою. Ось він іде, навкруг палахкотять вогнища, гарячим вітром тягне від них, стіною дружинники стоять у кольчугах та блискучих шоломах, кожен з мечем оголеним на плечі. Уздрівши його, вдарили вони мечами по щитах, і все навкруг задзвеніло, загримотіло, аж гайвороння сполохано знялося в небо і закружляло над градом, гадаючи, що то земля розкололась. А біля дворища княжого дівчата у вікнах стрічають його, серед них і Літану вглядів, щось силкується вона йому сказати, навіть губами ворушить, а вголос вимовити не сміє, бо на ґанку стара княгиня вивищується. А Роськові здається, що стоїть вона на дівочих плечах. Їх багато, тих дівчат. І хоч убрані вони, мов на Купала, їм зовсім не весело, в очах кожної туга й затаєне благання. Він розуміє чому, бо зібрано їх з усіх підвладних

земель, степових і лісових, щоб слугували та догоджали княгині безмовно. Не відпустить вона вже нікого з них, звікують на її дворищі, за високою стіною града. Тож хіба не журитимешся, не побиватимешся за рідною стороною десь у закутку? І хіба замінить її вбрання та князівська ласка?

Шкода Роськові стає тих підневільних заквітчаних дівчат, і він уриває думку. Не треба йому такої зустрічі в княгинею. Нехай краще проведуть його до неї потайки, щоб ніхто й не примітив. Отак буде краще, бо несе він вість лиху, від якої не одне серце здригнеться від страху.

Лиха вість... лиха вість... А що, коли княгині вже відома? Може, уже той Крутій із своєю валкою досяг Києва? Купець не зволікатиме, поспішить на князівське дворище. Може, уже й побував там, усе переповів, заслужив ласки старої володарки. Ще й на Роська різні намови звів, він, мовляв, з роду огнищанського, який став супроти її дружини, посадника вигнав і його садибу з димом по вітру пустив. Або ще й гірше може вигадати лихий купецький язик: хоча б таке, що Роська посланий печенігами для вивідування. Хотів його купець із собою взяти, на віз посадити, але той не дався, утік темної ночі, навіть коня свого покинув напризволяще. Ще й виведе перед княжі очі Білогривого. Скаже: «Дивіться на цього коня, степовий, норов має шалений. Хіба у ваших стайнях є такі? Це тому огнищанину в орді подарували, щоб швидше повертався». Довіриться княгиня Крутію, нагодує, напоїть, дозволить жити на своєму дворищі. А коли Роська з'явиться, звелить схопити його, кинути у поруб, де темінь очі виїдає, а вогкість руки та ноги скручує. Старечі очі княгині сльозяться, висхлі губи тремтять від люті, сухим пальцем вона тицяє Роськові ледь не в груди й репетує: «У поруб вивідника, у поруб! Зачиніть міцно, ще й ляду зверху колодою прикладіть... Нехай знає, як чужинців на нашу землю приводити...»

І так виразно усе це видиться Роськові, що острах проймає його, він стискав кулаки:

— Лжа це... Лжа... Не вірте купцеві... То він сам мене сонного обікрав!.. — шепоче, ледь розтуляючи губи.

Їх мовби судома зводить, важко ворушити ними, бо клекочуть у грудях образливі слова. Та тільки й того, бо палять йому груди, бо кому їх викажеш, кого вдариш ними? Тому гайворонню, що чорною хмарою полетіло у бік сонця? Хоч би стріла була, то вцілив би, може, вгамував би свою гнівливість. А ще над ким позбиткуватись? Сонце не дістанеш, небо не вхопиш, річку не перепиниш. Усе більше від нього, сильніше чи меткіше. А менше теж вивертається, вислизає чи на безпечну відстань відлітає. Спробуй ось рибу спіймати голими руками, хоч вона біля самого берега скидається, тільки Кружальця по воді розходяться. Комарів хмарка над ним в'ється, дзвенить тонюсінько.

Роська пішов далі, а комарі за ним. Уже не відмахувався, нехай в'ються. Обсідають неспокійні думки. Кепсько, ніг не чує під собою. Комарикам добре, виспівуй та крильцями тріпочи. І як вони один одного

обминають, бо ж таким клубком літають? Бач, клубком, поодинці не хочуть.

І люди так, збираються до гурту завжди. Один хижу ладнає, а другий теж поблизу свою тулить, а там і третій, ще хтось, і дивись — уже й весь ціла виросла. Мабуть, їхня огнищанська колись так згуртувалась. То тільки віщуни оселяються віддалік. Та це й зрозуміло, бо їм треба з богами свою мову вести, щоб ніхто не заважав, не втручався і не накликав біди на весь рід. А посадник Воротило? Чому ж тоді він відгородився високою стіною од людей та ще й лютооких охоронців тримав? Багатство мав велике, ходив увесь час похмурий і недовірливий, щовечора обходив своє дворище, кожну шпарину між колодами затуляв, перевіряв, обмацував волохатими руками кожну клямку, кожен засув, чи міцно зачинені, чи не проберється якийсь крадій.

Що йому треба було, чому не жилося в мирі й спокою? Данину огнищани несли справно, князя не хулили і мечі супроти нього не гострили, з дружиною його ходили, куди б не покликав. А Воротилові все замало, заздрісно, мабуть, що в огнищанських хижах вогонь горить, що вони пісень співають вечорами. А може, це й згубило рід? Бо не знайшли в собі огнищани ні загребущості, ні лихих намірів, ні зневаги до інших родів, не зазіхали на їхні землі й хижі. Мали землю під ногами, небо над головою, воду до їжі й гадали, що досить для спокійного життя, що ніхто не відбере цього у них.

А вийшло, що не лише відібрали землю, воду, а й небо зав'язали неволею, бо хто відає, де, в яких краях терплять муки. «Муки-ки-ки-кики...» Роcько аж здригнувся, почувши цей пронизливий скрик. «Хто це так повторив мої думки?..» — озирнувся, вишукуючи того невідомого. Але нікого, навіть жодної тіні, лише чайка стрілою мигнула над водою і зникла, мовби й справді від гніву Роська втікаючи. Сонце сховало її за блискучою непроникною стіною, що перегородила річку. Ще долинуло: «Ки-ги, ки-ги, ки-ги...», а хлопцеві почулося: «До-га-няй-й-й! До-га-няй-й-й!..» А потім враз урвалося, мов чайка під воду пірнула, і він зрозумів, що то духи з ним перегукуються, дають про себе знати. Його не схвилювало таке відкриття, навіть не намагався впіймати поглядом їхні тіні. Добрі вони чи злі, допомагають йому чи всідаються на плечі, щоб стомити якнайшвидше, його не дуже й непокоїло. Що йому з того? Хіба духи винні в тому, що на його рід упало лихо? Хіба вони вимахували мечами, рубаючи огнищан, підсовували палаючі віхті під стріхи їхніх хиж чи в'язали сирцем руки? Ні, не вони, бо самі безтілесні, не можуть ні стріл пускать, ні мечами кресать.

Роcько знає: то були люди, які мали руки й ноги, мали хижацький норов і завидющі очі. Ех, якби напитись десь сили страшенної, то він би і сам посік варягів, не дозволив княжим дружинникам над своїми родовичами збиткуватись, а печенігів розсіяв би в степах. Жили б тоді огнищани у спокої й злагоді, ніхто не посмів би ступити на їхню землю.

А того Крутія втопив би у цій річці, ще й зверху його товаром прикидав, щоб не виплив.

Ото була б кара ворогам! Тільки б сили йому, сили… А супроти сили ніхто не вистоїть, навіть духи. Раніше така думка вжахнула б Роська, наповнила серце острахом і каяттям. Але не тепер, бо вже нічого йому боятися. Нічого в нього більше не залишилось: ні роду, ні хижі, жодної рідної душі. Залишився наодинці зі світом, то мусить або боронитись, або загибіти. Втратити життя? Хіба воно вже нічого не важить для нього? Душа ж у нього живе, ось він прикладе руку до грудей і відчуває — б'ється, неспокійна, гаряча. То твердне — груди розпирає, то м'якне — вогнем палить. Як же без неї тілу? Зринув чомусь перед очима степ, високий могильник і на ньому хан Куря зі своїми ординцями. І батько Ілька під копитами їхніх коней у передсмертній судомі чіпляється пальцями за жорстку степову траву. Виточили з нього душу шаблі його ж родовичів. І помститися нікому. Рідний син прокляв батька, у хана ласки запобігає.

Роська й досі не втямить, як йому вдалося молодого печеніга обдурити, вислизнути від нього і врятуватись. Та чи врятуватись? Позаду орда суне, а попереду, в Києві, може, й справді поруб чекає. То куди подітися?

Назад вороття немає, там неминуча смерть або гіркий полон. А попереду? Княжий град, а в ньому купець Крутій, посадник Воротило, варяг Кар, не дадуть і слово мовити, і близько до княгині не підпустять. Але ж там, у Києві, й Літана, його Літана. Вона вже не одне літо чекає на нього, очі, мабуть, усі видивилась. Вірить, що він прийде, порятує. Вважає сильним, сміливим, який по лезу меча пройде.

А хіба це не так? Чи не він схарапуджених коней укоськав, коли варяги вийшли на їхній берег? Він. Ще й пустив їх на пришельців, і вони збивали їх копитами, твердими копитами толочили, мов вітер снопи на ножні. Хіба не привів разом з Бричем огнищан на вільні землі? Привів, хоча й не стали вони їм рідними. Чи не він утік з печенізького полону?

Не взяли його ні мечі, ні стріла, ні вода, ні вогонь. То хіба не зуміє пробратися нишком у княжий град, поминути сторожу, вона ж не стоока? Хіба стіни граду такі високі, а колоди так щільно збиті, що не знайдеться й шпаринки, щоб протиснутись Роськові? Відшукає… А ні, то в якусь хуру забереться і з нею пройде в град. А там знайде Літану, виведе її за стіни. І підуть вони удвох вільні, нікому не підвладні… Сонце світитиме їм назустріч, хвилі набігатимуть на чистий пісок. А позаду залишатимуться сліди їхніх ніг, його великі, Літанині — маленькі…

Від цих думок Роська веселішав, хоча невиразне відчуття, що не все може й скластися саме так, гніздиться в серці. Видається йому, що дужий, але уявити, що стане з мечем супроти варязького ватажка чи Воротила, не може. Навіть подумки не наважується. Та й де роздобуде собі меча? Нічого й гадати, що силою їх переборе. То, може, вдатись до вигадки? І одразу ж мусив визнати, що і в цьому поступиться хоча б

тому Крутію. Того купця не перехитруєш, він будь-кого кругом пальця обведе, сухим з води випірне.

Росько це на собі спізнав, коня забрав, тільки сліди на грузькій дорозі залишились. Та й ті давно сонце висушило. Дякувати богам, що хоч життя не взяв.

А день поволі згасав. Сонце збирало з неба, землі, річки світло і втягувало його в себе, наливалось ним і аж пашіло жаром. «Кра-кра-кр-р-а-а!.. Кра-кра-кр-р-а-а!» Вороння зірвалося з верб, що тіснилися на піщаному пригірку, купою шугонуло вгору, і там, у високому небі, розсипалося, всіявши його ледь видними цятками. Роськові здалося, що зараз сипне звідти чорний дощ. І від передчуття, що ось-ось по ньому уперіщать холодні й болючі краплі, зіщулився. Наче й справді шукаючи захистку, звернув до верб, тим паче, що туди вела крізь верболози й трави кривуляста стежка. «Звірі протоптали, на водопій ходять. Мабуть, в озерцях вода застояна». Придивився пильніше, але розібрати щось у сутінках було важко, тільки вирізнялися на стежині кабанячі сліди, бо земля була м'яка, грузька. «Хоча б не наскочити на них»,— подумав, але остраху не відчував. Навпаки, зажеврів войовничий запал, хотілося з кимось змагатися у силі й спритності, щоб хоч так розігнати невеселі думки. Нехай хоча п'ятеро сікачів страховидних поженеться за ним, гайне через трави, тільки пісок з-під ніг летітиме. Перечекає на дереві, хай сікачі точать іклами стовбур, землю навкруг риють. А він теж зверху ребра почухає котромусь.

Тільки треба вибрати добру палицю. Довго ходив між деревами, поки не відчахнув товстеньку гілляку. З неї вийшла нічогенька палиця. Кілька разів уперіщив нею по дуплястій вербі, яка озвалася глухим зітханням і обсипала його сухою порохнявою. «Чого пирхаєшся? — Росько зазирнув у дупло.— Бач яка, теж не любиш, коли лупцюють ні за що. Болить? А мені, гадаєш, ні? Та ти хоч душі не маєш…»

Обійшов навкруг верби, постукав ще, але вже легенько, ніби й справді, щоб не завдати їй болю. Не має душі? А може, має? Бо чому ж тоді весною зеленіє листям, бризкає соками? Зимою від морозу потріскує, під вітром гуде на різні голоси, віттям відмахується.

Коли дуб віщуна біля їхньої весі дружинники підтяли сокирами, то як він стогнав і віттям чіплявся за небо. «Не впаду-у-у!.. Не впа-ду-у-у!..» — мовби чує Росько. Та впав, лише відлуння землею покотилось, лише вітер у листі закипів. Мабуть, досі трухлявий стовбур залишився, птах дзьобом ударить — проб'є. Отак і їхній огнищанський рід згинув. Тільки він іще тиняється по світу. Та чи довго? Сам же поспішає, підставляє голову і руки, щоб забили в колодки. Не піти? Повернути назад? А куди? Та й Літана ж там, чекає на нього. Кричала ж тоді з варязької лодії крізь ніч, щоб порятував її. А він пообіцяв, що знайде скрізь, у які б краї не завезли його Літану.

Пусте його обіцяння, мов вітер. Пролетів і стих. А що він сам вдіє? Ех, був би з ним відчайдух Брич. Той не залишив би його у біді, пішов

би поруч з ним, обминув би всі перешкоди. Ще й витівкою розвеселив би. Та не доведеться йому нікого веселити, бо сміх і слова з вуст мертвого не зриваються. Востаннє бачив Росько свого побратима в ту страшну годину, коли здригнулися хижі від вогню і весь охопила з усіх країв вогневиця. Брич відбивається від степовиків, які з усіх боків оточили його і у відблисках вогню хижо світяться їхні очі. Мов у вовків, що граєю зненацька заскочили тура.

Тепер Брич видається Роськові велетнем, неймовірно дужим, хоробрим і з добрим усміхом. Молодий огнищанин уже забув, що вирятував його з порубу знесиленого й здичавілого. Ні. Брич сам вийшов звідти. Бо що йому ті колоди, та ляда, варто йому тільки випростатись, ворухнути плечима, і рознесе на друзки найміцніший поруб, відчинить найтовщу браму. Згинули б огнищани уже давно, якби не вивів їх Брич у вільне поле. Не здолати б його і печенігам, якби не підкралися потайки, не навалилися гуртом. У чистому полі розметав би їх усіх Брич, усю орду.

Росько вірить, що саме так і сталося б, що тільки ніч та раптовість нападу завадили Бричу побити ворогів. Душа такого воїна після його загину мусить жити на найяскравішій зірці, щоб їй було добре видно рідну сторону, щоб допомагати тим, кого захищав і залишив на землі. І аж тепер хлопець зрозумів, що це душа його побратима добрим духом охороняла і вказувала йому безпечний шлях. Це вона застелила очі Ільку, нагнала сон на інших охоронців, пригнала до його рук Білогривого. Може, це вона відвела меча Крутія, коли Росько заснув у лісі?

То виходить, що Брич і зараз допомагає Роську? Може, десь його душа поблизу? Треба до неї заговорити, попросити поради. Але яка вона і де її шукати, він не знав. Залишився на місці, біля верби. Обіпершись однією рукою на палицю, другу простягнув перед собою.

— Бриче... Бриче, якщо твоя душа і справді біля мене, то нехай якось озветься, може, травами прошелестить або гілкою стріпне. Нехай це зробить, бо мені так самотньо і лячно на цьому світі...— несподівано для себе схлипнув і, соромлячись своїх сліз, в безпорадності притис руку до горла, намагаючись стримати ридання, що розривало груди: — Смійся наді мною, Бриче, смійся, візьми мене на кпини. Бо іншого я... не вартий... Глузуй над воїном, що має серце, мов віск...— кривив губи у посмішці, ховаючи за нею ніяковість і розгубленість.

Справді, такого від себе не чекав. Гадав, що в грудях носить замість серця твердий камінь, з якого ніколи не вичавити й сльозини ніякому горю, нічиїм збиткуванням. Хіба не повчав його Брич, що воїн мусить бути, мов кремінь, мати душу тверду й нежалісливу, навіть перед смертю не зморгнув. Але хіба він страхопуд? Смерті Росько не боїться, не благатиме пощади. Ні в кого... І плакав не тому, що відчув страх перед кимось. Йому було жаль Брича, дядька Родя, Літану, усіх огнищан. Не міг тільки збагнути, чия зла воля згнівилась на них, прирекла на загибель і страждання. Звідки взялась і де зараз? І чи вдовольнилась тим,

що накоїла, чи ще і його десь підстерігає? І чи годен хтось опиратися їй кулаками, мечем чи ось цією палицею?

Якби ж була вона видима, набрала людської подоби, мала якесь прізвисько чи іменння, почувався б тоді не таким безпорадним і приреченим. Бо людей з мечами чи без них огнищани ніколи не боялися, це відомо всім, у близькій і далекій стороні. Варягів не злякались, хоча лютість мають велику. Не послухали навіть погроз і умовлянь Воротила, не поступилися ні честю, ні п'яддю своєї землі. Хто знав, чи вдалося б княжим дружинникам загнати огнищан у лісові нетрі, якби не зрадливий посадник, що привів їх потаємними стежками аж до самих хиж роду. То, може, в усьому винен посадник?

Росько уявив його зарослe темне обличчя, маленькі очі, сльозаві й неспокійні, які він ховає під острішками брів, наче боїться, що сонце випалить їх. І хоч який мав грізний вигляд, але ніде гострінець страху не вколов хлопця. Ні, Воротило не владний ні над огнищанами, ні над їхнім життям та землями. То, може, княжа воля не знає меж, і для неї людська доля, мов пір'їна для вітру? Нікого не боїться, ні в кого захистку і помочі не просить, може, тільки в богів? Тоді навіщо град вежами високими обносить, дружину з мечами гострими круг себе гуртує? Когось теж, виходить, остерігається, з кимось не може словом тихим домовитись. Печеніги ось зле замислили супроти Києва, навалою з степів посунуть, завиють по-вовчому, арканами вимахуючи над головами. Берегтися муситиме і князь, бо для тих степовиків однаково, чия шия, боярина чи роба, зашморгують спритно.

Ото краще б нехай Воротила та Кара з його невситимими зайдами ті степовики вполювали, а огнищан відпустили. І хоч напевне знав, що цього не може статися, тепло розради зігріло душу. Та ненадовго вистачило того тепла, бо притрусили його відразу смуток і непевність. Чому так ясно видиться йому те, що минуло, і темний морок огортає день завтрашній? Мов стіна стоїть перед ним, темна й непроникна, непривітна й загадкова.

Як проникнути крізь неї, якою стежкою піти? Аби хоч зазирнути краєчком ока, щоб дізнатись — радість чекає там на нього чи зашморг лихо накине? Б'ється, б'ється думкою, а просвітку немає, ніде не прозирне рятівний, обнадійливий промінчик. І тоді прийшло розуміння, що дізнатися про все очікуване він зможе тоді, коли прямуватиме до того Києва.

Отак і завів сам себе у безвихідь, проклав вузесенький шлях до невідомого дня. Йтиме і йтиме берегом, толочитиме трави, на піску залишаючи сліди, харчуючись то рибиною, то корінцями, тамуючи спрагу з річки. І незримо ступатимуть поруч його родовичі, стріпуватиме чубом і сипатиме жартами Брич. А десь між іншим обмовиться хоч словом співчутливим, підбадьорюючим.

Він же якого тільки світу не бачив, стільки натерпівся від лихих людей, що його уже ні вогонь не пече, ні холод не студить. «Коли я був ще

безсловесним немовлям, то скотився з ліжка у вогнище... Та не впав на розпечений вугіль, бо нагодився котрийсь із богів — дмухнув на вогонь і загасив. Нічого зі мною не скоїлось, тільки три знаки відтоді ношу на тілі»,— Брич не лінувався зняти сорочку. Крижинка остраху повільно танула в Роськових грудях, коли він роздивлявся великі темні плями родимців на тілі побратима. Їх було три: на обох плечах і біля самої шиї.

І така була в них загадковість і визивна невідомість, що хлопець не міг одірвати від них погляду: «Віщун говорив, що боги прихильні до мене... Але ж вони не залишили мені ось таких відмітин. Виходить, що Брич бажаніший їм. Але навіщо прирекли вони його на такі страждання?»

Брич ще підігрівав жагучу цікавість Роська, примовляючи: «Я тепер вихоплений з полум'я і тому не маю ні перед ким страху. Боги мусять потурбуватись про мою душу після смерті, коли не хочуть звеселити мої дні на цій землі,— набирав задерикуватого вигляду.— Я і коло богів свою душу влаштую. Якщо вже вони не дали згинути їй маленькою, то нехай зглянуться на неї, стражденну, після всіх земних поневірянь. Вимиватиму та чиститиму її так, щоб блищала найяскравіше. Ото побачиш зірочку, котра сяє найдужче, знай — моя. Небо вимітатиму, щоб хмари сонце не заступали, щоб добрим людям тепло було завжди...»

Та, видно, не під силу було Бричеві вимести небо, бо дуже часто воно хмурилось, а зірок була така незліченна кількість і так вони яскравіли, що годі знайти серед них Бричеву.

Роська після його загибелі часто дивився на них. Ось і тепер сів під вербою, притулився спиною. Крізь сорочку відчуває твердість і тепло стовбура, набрав за день сонця. Блискітки зірок, дрібні й більші, то розсіюються, то стікаються докупи так щільно, що викрешуються іскорки. На котрійсь з них, може, оце сидить і Бричева душа, подає Роськові знаки. Може, щось і мовить. Напевне, бо був такий говіркий, то хіба душа застигне безмовно.

Скільки оповідок і повчань наслухався від нього Роська! Про краї, де землі простої майже немає, а тільки кам'яні брили одна на одну наповзають, аж до хмар дістають. Кригою вершини їхні закуті, струмки студеної і чистої води збігають звідти, мов саме небо ллється. Племена там живуть нікому не підвладні, бо до шаленства відважні. Тіло і дух їхні неволі не сприймають. Котрий з них і потрапить у полон, то ліпше смерть собі заподіє, кинувшись на гострі скелі, ніж дасть ярмо накинути на шию.

Та найбільше вражала завжди Роська розповідь про людей, в яких шкіра чорна-пречорна. Привозять їх з країв, де ніколи не випадає сніг, тому й ходять вони без одягу. Ніколи не посміхаються, ні з ким не розмовляють, тільки коли уже зовсім нестерпним стає біль, беззвучно плачуть. «А сльози... сльози які в них?» — запитував із завмиранням Роська. «Сльози?..— Брич заплющував очі, мовби пригадуючи. А потім тихо відказував: — Сльози такі ж, як і в нас... Бідний люд

однаково плаче в усіх країнах, на всіх мовах. Кажуть, що від сліз серце м'якшав. Мабуть, так. Хоча багач теж буває, що плаче, але тільки тоді, коли багатство розгубить. І сльози у нього чорні течуть від зненависті до світу... Бідняк же від страждань і кривди стогне, до подібного собі серцем горнеться. Дивно все ж... Здається, мусить від багатства людина щедрішати, а від злиднів навісніти. А виходить навпаки... Чому?»

Росько не знав, що відповісти. Тільки тяжко ставало йому на душі, ніби слова, запитання Брича влягалися там, а не розсівалися за вітром. Брич присувався ближче, запалювався: «Я знаю напевне, і ти теж затям, біля дверей боярина чи купця від голоду спухнеш, від холоду сконаєш, а й сухої скоринки ніхто тобі не кине. А бідар завжди на поміч стане, біля свого вогнища місце знайде... Завжди, в усіх краях...»

Аж ось коли обізвалися в Роськові слова побратима, немарно складав їх у собі, повторив: «Бідар завжди на поміч стане...» А в Києві ж теж чорний люд живе. Князь і бояри без нього обійтися не можуть. Собі град звели на високій кручі, а інших внизу тримають, біля річки. Так казав Брич.

Тепер Росько знає, куди прямувати, кому вість нести, у кого помочі просити. Приб'ється до хижі якогось кожум'яки чи скудельника, там нагодують і зігріють, порадять, що далі діяти. Літану знайдуть, слово від нього передадуть. Ніякий Крутій і Воротило із своїми мечниками не встережуть її, не заступлять Роськові шлях, бо він буде не сам.

Ніч. Місяць через річку бреде широкою сяючою стежиною. Десь у вербах птах стріпонувся. Росько по траві рукою проводить. М'яка, тепла і запашна, мов грива у коня, теж вітром напоєна. І ввижається, що пестить свого Білогривого, що це його шкіра здригається під його долонею. У всіх коней, коли вони збуджені чи нажахані, перебігають під шкірою брижі. Стрибнеш на такого коня, і наче вогнем тебе обпече.

Росько любив об'їжджати диких коней. Цього теж навчив його Брич. Скільки з них приборкали вони. І кожен мав свій норов, і кожен боронив свою непогамовану волю. їм, мабуть, здавалося, що вони непіддатливі, що впокорить їх тільки смерть. Вони ладні були розтоптати Роська, роздерти міцними зубами. А з якою ненавистю стежили за його рухами. Хлопець лише тепер зрозумів їх силу. То була ненависть безнадії.

Та в ту мить приборкування огнищанин не помічав її або ж переймався нею. І від цього сам шаленів. З усієї сили стискав ногами боки коня, і відразу світ йшов перекидьки, а сам він немов розлітався теж навсібіч. Здавалося, що це він силкується відштовхнути від себе усю землю, а вона, маленька й важка, гупає то по спині, то в груди. Але страху не було, бо для нього-просто не залишалось місця.

А потім налітав вітер, засліплював, хапав в обійми, гнув його тіло, і Росько судомно чіплявся за гриву або лягав і обіймав обіруч кінську шию. Припадав так тісно, що відчував, як напружено тремтять м'язи здичавілої тварини і поштовхами переливається кров. Спрямовував

коня до річки, гнав берегом, і бризки обсипали його. Копита розбивали воду і звуки залишалися далеко позаду. Доганяли уже потім... хлюп-хлюп-хлюп...

Звуки долітали так виразно, що Росько підвів голову й здивовано став роздивлятися: «Хіба й справді вчулося? А може, річка зберегла їх десь у своїх глибинних вирвах і відгукнулась на його спомини?..»

Прислухався, сподіваючись почути ще й кінське запалене хропіння, але замість цього біля самого берега весло зачепило за борт човна і чийсь голос заходився вичитувати комусь. Слова зливалися у невиразне невдоволене бурмотіння. Від цього нічна тиша і спокій, серед яких спочивав Росько, зникли, злякано розсипались. І відразу ж скрадливо, нечутно накотилася настороженість. Ще нічого не міг помітити, а кров уже шугонула до скронь і терпко обсипало іскорками тривожної невідомості.

Тільки тепер відчув, що з річки вітер наганяє холодну вологість, підхоплює її і вихлюпує на дерева. Стріпується важко листя. Знову все завмерло. Провів рукою по траві, але вона тепер не нагадувала гриву розшаленілого коня. Була шорстка і непіддатлива, ніби теж настовбурчилась від тих незрозумілих звуків. Ось знову вони виринули з тиші, уже біля самого берега.

Росько тісніше припав до стовбура дерева, наче шукаючи в нього захистку. Пригнувся, щоб краще бачити. Справді, це був човен. Якісь тіні метушилися біля нього, витягували на берег, лише зрідка зронювали слово, підохочуючи одне одного. А потім враз вони зникли, мов розтанули. «Принишкли... мабуть, вистежують. Тікати чи зачекати?» — позадкував, не відриваючи погляду від темної плями човна, під ногою хруснула гілка, і він завмер на місці, присів. «Почули... зараз кинуться на мене»,— стиснув палицю і озирнувся, остерігаючись, щоб не заскочили зненацька.

Але невідомі нічим не виказали себе. Тоді хлопець, виважуючи кожен крок, повернувся до верби. Тут його не так просто помітити. Та й заскочити несподівано тож важко. Потім розміркував, що їх не може бути багато, адже довбанка зовсім утла, така витримає не більше двохтрьох дорослих чоловіків. А що це воїни, був певен. Бо хто наважиться серед ночі, отак покрадьки, причалювати на березі? Лише з лихим умислом отак ховаються, вилежуються у травах, на когось чигаючи. Але на кого?

Росько ще за дня роздивився добряче, ніде не було й знаку людського житла. Вороння тоді б звило гнізда не на цих прибережних вербах, а біля людських осель. Ось тільки ще раніше видалось йому, що стежина до верб протоптана. Ще тоді зринула підозра, але ж сам себе заспокоїв, що це звірина на водопій ходить. Тепер і має, потрапив у засідку. Бо кого ще тут можуть вистежувати, крім нього?

Це той купець запопався його зі світу зжити. Мабуть, спохватився, що залишив у лісі живого. То й послав оце своїх здирників, щоб

спіймали і... Не встиг і додумати, бо дві постаті безшелесно з'явилися майже поруч, і він від здивування й несподіванки втупився у них широко розкритими очима. Тіні зупинилися і теж ніби дивилися на нього. Одна з них намірилась іти до верби, Росько уже й палицею замірився: «Уперіщу, а там гайну щодуху. Поки оговтаються... далеко буду».

Та друга тінь нетерпляче махнула рукою, і невідомі розтанули в темряві.

Росько перевів дух. Страх відпустив його, але почувався таким кволим, що, тримаючись руками за дерево, зсунувся донизу. «Зовсім я знесилився... Далеко б не втік. Треба передихнути і далі від цього місця...» Та влежати спокійно не давала думка про невідомих. Хто вони? Чого нишпорять тихцем серед ночі, на кого полюють? А якщо це ординські вивідувачі? Авжеж, це вони, більше нікому никати в цих краях.

Страх підганяв хутчіше тікати від небезпеки, але цікавість дізнатись про невідомих стримувала, нагострювала слух, немов підштовхувала: «Не барися, вистеж їх, дізнайся про їхні умисли, підслухай». Може, він і не наважився б податися за невідомими, бо де там їх вишукувати в темряві, мабуть, уже далеко встигли відійти, якби з того боку не долинув плескіт, притишений скрик і потім роздратований голос. «Котрийсь упав!.. Збочив із стежини і в озерце,— здогадався Росько.— А його супутник знову накинувся з докорами».

Це його розвеселило, він зовсім заспокоївся і, вже не вагаючись, подався назирці за невідомими. Ні, він не йшов за ними, а мов перелітав з місця на місце, від куща до куща, в той же час відчуваючи під ногами кожну купину, гілочку й травину.

Входила в нього легка й нещадна сила, яка робила тіло слухняним і спритним, виганяла з душі страх та сумніви. Знав, що тепер уже не відступиться, пильнуватиме за тими, що пробивалися попереду.

А ті й зовсім не остерігались, збивали з кущів росу, і звідти, перелякано скрикуючи, випурхували сонні птахи. «Ху-у-р-р-р... ху-у-р-р-р!..» — линуло над Роськом, і темні грудки знову падали в трави. Птахи спросоння в нічній пітьмі не знали, куди летіти, і шукали порятунку на землі.

Біля місяця притулилася хмаринка. Вона то обгортала його, і тоді враз усе навкруг поглинала темінь, то розповзалася, немов набухаючи його світлом, і донизу котилася тремтлива хвиля.

На узліссі невідомі на якусь хвильку загаялися, ніби остерігаючись заглибитись у непроникливу стіну дерев. Потім узяли трохи праворуч і ярком рушили далі в ліс. Росько перечекав якийсь час, залігши під дикою грушею, згодом подався за ними.

Здалеку ліс видавався темним і неприступним, а насправді дерева росли купами, тісно переплітаючись віттям і тулячись стовбурами. Вони бовваніли на галявинах, затаєно, мов таємничі городища. Здавалося, що якась невідома і нещадна сила виганяє з них людей на ніч. Вони гасять свої вогнища, забирають худобу, свій скарб і йдуть

кудись у безпечну місцину. А городища остигають, вітер вивіює з них дух житла. А вранці, коли сонце розгорне ніч і висвітлить кожну травинку, знову гамірно стане біля цих городищ, рипітимуть вози, мукатимуть корови, гратимуться діти...

Росько так замріявся, що мало не наткнувся на тих, кого вистежував. Вони сиділи навпочіпки на галявині, щось розплутуючи. Довго вовтузились на одному місці, аж у молодого огнищанина затерпли ноги, бо присів раптово і тепер лежав під деревом якось боком, незручно, аж забивало дихання. Але влягтися зручніше навіть не намагався, бо увага його була прикута до невідомих, до того, що діялося на галявині.

«Що вони лаштують, то розплутують, то зв'язують? І все навпомацки, переступають, високо піднімаючи ноги, наче чаплі. Смішно, особливо отой менший...» — Росько не змигне, кожен рух невідомих стереже. Та видно зовсім кепсько, бо ось так навпочіпки відсуваються вони далі і далі, аж до купи дерев. Ось-ось сховаються під нею. «Хіба що поповзти за ними? Помітять... І де той місяць... Чого та хмаринка до нього причепилася?» — Росько дивиться вгору, набирає в груди повітря, ніби наміряється дмухнути на ту хмаринку. «Швидше, швидше, місяцю, скидай з себе її!..» — підганяв, аж нетерпляче кулаком по стовбурові погупував.

Може, й допомогло, бо хмаринка сповзла з місяця і стало світліше. Росько глянув на галявину і не стримався — ойкнув. Отой менший виявився зовсім не грізним воїном, як гадав молодий огнищанин, а... тендітним дівчам. До того ж іще й лякливим та безпомічним, бо це ж він весь час спотикався заточувався і озирався навсібіч, накликаючи на себе гнів свого супутника. То був міцний хлопець, може, на однедруге літо старший за Роська. Саме він, хоч, здається, був поглинутий своєю справою, почув Роськів вигук. Враз випростався і з-під сорочки вихопив широкого ножа. Виставив його перед собою і напружено вдивлявся в той бік, звідки полинув підозрілий звук. Біля його ніг, зіщулившись, принишкла дівчинка. З усього було видно, що хлопець готовий зустріти невідому загрозу сміливо.

Та Роськові було не до цього. Він, стримуючись, давився сміхом. Треба ж такого страху на нього нагнати! Гадав, що це печенізькі вивідувачі чи посіпаки купця Крутія полюють на нього. А виявляється, що стільки натерпівся від оцих, які самі нажахані. Скрадався за ними, уявляв себе сильним і спритним, замість того, щоб спати, притулившись до теплого стовбура верби. «Ну, постривайте!.. Я вам віддячу, нажену такого страху...» Він підвівся, покректуючи, бо ноги підгиналися, а в боку добряче-таки боліло, і вдарив палицею по кущах, затупотів.

Дівчинка метнулася до хлопця, притулилась до нього, той аж заточився. Завмерли обоє. Місяць висвітив їхні зіщулені постаті, бліді обличчя і широко розкриті очі. А Росько заходився ще дужче гарцювати в кущах, зчісував палицею з них листя, ламав гілки і при цьому гухкав, стогнав і тонко повискував. Але не випускав з поля зору хлопця

і дівчинку. Страх скував їм руки і ноги, тільки зирили в той бік, звідки долинали незрозумілі звуки...

Як боронитися, хлопець не знав, а тому вирішив податися якнайдалі від цього небезпечного місця. Став задкувати, дівчинку йому довелося нести мало не на руках. Та лезо ножа, широке і гостре, спрямоване було в той бік, звідки чулася загроза.

Може, саме це й стримувало бажання Роська показатися їм. Хто відає, чим це може закінчитися для нього. Хлопець дужий і сміливець неабиякий, очима так і зблискує, ножаку виставив наперед, стиснув його з такою силою, що аж сорочка нап'ялася від м'язів. Треба подати їм людський голос, заспокоїти, з'явитися перед ними.

Та дуже вже тішив Роська їхній переляк. Притулив човником долоні до рота: «Гу-гу-у-у-у!.. Гу-гу-у-у-у!» Ніколи не сподівався, що його крик так вплине на хлопця та дівчину. Вони так рвучко зірвалися з місця, що аж місячне світло клубком збилося круг них. Потім ще кілька разів майнули їхні постаті і зникли. Роська вистрибом погнався за ними, вимахуючи палицею над головою: «Держи їх, лови!.. Гу-гу-у-у-у!.. Переймай!»

Пробіг трохи, зупинився захеканий. Якийсь час ще чути було тупотіння ніг, тріск кущів, а потім стихло. Хоч як дослухався огнищанин, але більше не долинуло жодного звуку. Тільки тепер зрозумів, що настрахав їх добряче. «Втекли... Але куди? Може, десь затаїлися»,— подався в той бік, куди побігли хлопець з дівчиною. Спробував гукнути:

— Егей, де ви? Не бійтеся, я вам нічого злого не зроблю! Егей! — Та у відповіді, ніхто не відгукнувся.

Кинувся в один бік, в інший. Та де там, хіба щось видивишся у цих хащах. З усіх боків насуваються дерева, а попід ними гущавина гороїжиться. Тепер бачить Росько, що купи дерев зовсім не схожі на городища, а людським духом тут і не пахне.

Потинявся огнищанин сюди-туди, потім, боячись заблукати, вернувся назад, на галявину. А вона теж ніби змінилась, бо раніше видавалась просторою, рівною, вистеленою травами в пояс. А тепер корчі якісь під ноги лізли, глибокі вирви підступно зяяли чорними ротами. Обережно обходив їх, картаючи себе за свої невдалі виграшки: «Ну навіщо було мені таке здіймати? Хіба не ліпше з ними по-людському зійтися, поговорити?.. Вони ж, мабуть, тутешні, допомогли б мені, нагодували, шлях на Київ указали... Я б їм теж став у пригоді, про орду попередив би... Але що їх сюди, привело?»

Росько присів і заходився нишпорити руками в траві. Відразу натрапив на волячі жили: «Ага, ось чого вони сюди внадилися, сильця розставили... Зайців та птахів ловлять... Що ж, нехай залишаються, не займатиму». Ще подумалося, що, може, повернуться, тоді й порозуміються.

Та сподівання його, мабуть, були марні. Навкруг тільки настороженість і затаєність. Вітер налітав зверху, кружляв по галявині,

підхоплював біля пеньків віхті сухої трави і вимахував ними, а Роськові здавалося, що це сваряться на нього лісові духи, аж моторошно стало.

ВОЛЬНОМУ – ВОЛЯ

Намірився було піти в той бік, де, як гадав, мала бути річка, але покружляв серед дерев і повернувся назад. Місяць уже зовсім збляк, тільки пляма залишилась, і світла від неї майже не було. Зате зірки іскрилися, але була в їхній яскравості холодна відчуженість, ніби вони теж осуджували Роськові витівки.

Сяк-так перебився він до ранку під деревом. Коли пробіг поглядом по галявині, помітив, що в траві, де були поставлені сильця, щось ворушилося. «Еге, видно, таки знали оті нічні полювальники цю місцину, щось упіймалося...— Тихцем підійшов ближче.— Може, вдасться поласувати?»

Але це було всього-на-всього вовченя. Ще зовсім мале, кволе, воно борсалось у густій траві, ледь чутно повискуючи. Задня лапка потрапила у зашморг з волової жили, і вовченя смикалося, ще тісніше затягуючи його.

— Як ти сюди потрапило? — Роська нагнувся над ним.— Чого тебе носить так рано, ще до схід сонця? Ну, не скигли, не скигли. Зараз я тебе звільню. Ось так, потерпи... Бач, аж у тіло в'їлася,— послабив зашморг, вивільнив лапку, подмухав на неї.— Ось і усе гаразд. Тепер ти вільний. Тільки куди тебе подіти? В тебе ж, мабуть, десь лігво є, бо я нічого не маю, взяти тебе нікуди...

Підхопив вовченя на руки, випростався. А воно тицялося в груди, тільки постогнувало, і серце колотилось так, аж усе тіпалося.

На якийсь час хлопець забув про своє бідування, бо треба було кудись подіти оце безпомічне створіння. Десь же, мабуть, неподалік лігво вовчиці, бо хіба здалеку воно приповзло б. «Може, пошукати? — і відразу ж застерігся: — А якщо його матір здибаю, що робитиму? Ще накинеться... Краще віднесу трохи далі, щоб не заплуталось, а там як знає собі».

Та ступив він лише кілька кроків, бо на галявину вистрибнула величезна вовчиця. Вона бігла, принюхуючись, низько опустивши голову. Помітивши Роська, різко зупинилася, аж лапами сковзнула по лискучій траві. Шерсть на загривку здибилась, і вона поволі присідала на задні лапи.

«Палиця... Де моя палиця?..» — огнищанин кинув швидкий погляд навкруг себе, палиця лежала за кілька кроків позаду. «Ну й телепень, залишитись у таку мить голіруч. Якщо кинеться, то я присяду і схоплю в оберемок. Щоб у горло не вчепилась».

— На тобі його,— кинув вовченя на землю.— Тягни його в своє лігво. Та не пропечи мене поглядом своїм вовчим, я ж витягнув його з зашморгу, не лютуй, не лютуй...

Примовляючи, так рівним, спокійним голосом, щоб не сполохати напружену застиглість хижака різким вигуком, посувався до палиці. Вовченя теж поповзло на звук його голосу, і Росько не стримався, копнув його ногою:

— Куди ти! Ондечки твоя мати ікласта, йди до неї...

Вовчиця стрибнула вперед, але не на огнищанина. Вона накрила тілом своє дитя, кілька разів лизнула тремтяче тіло. Росько ж, як присів, так і застиг, з жахом очікуючи, що звір вчепиться пазурами в тіло. Не зводячи очей з вовчиці, нишпорив рукою за спиною.

Нарешті, ось вона, палиця. Тепер ніколи не випустить з рук, носитиме всюди, спатиме, поклавши біля себе. Міцно стис палицю.

Вітер, скрадаючись поміж дерев, вихопився на галявину, впав у трави. На якусь хвильку затих, забурлив, поповзли прозорі струмені по землі, випиваючи нічну вологу з стебел, і вони, звільняючись від роси, легшали, вигиналися і тремтіли. А вітер упав на них зверху, розворушив, і кожна травинка, звиваючись, потягнулась тонким жалом до Роська.

Мимоволі відступив, вимахуючи перед собою палицею. «Це вовчиця своїх духів прикликала... Стікаються з усього лісу. Ага, ось уже підсвистують і підвивають, та тоненько як, мов зголодніли і просять чогось.. Треба хутчіш з цієї галявини тікати, тільки спиною до вовчиці не повертатись...» — Повільно відходив, стримуючи поглядом знавіснілу силу, що вигинала горбом спину звіра. Коли відчув м'який доторк гілок, прожогом кинувся геть...

Уже й рятівне дерево зовсім близько, товсту гілляку коромислом вигнуло над землею. З розгону кинути на неї тіло, а потім аж на самісінькій верхівці опинився б. Уже примірявся, випростувався і напружувався для стрибка, коли позаду шелеснули кущі.

Зрозумів, що не встигає, і дерево вмить віддалилось, бо в ньому вже не було потреби, воно вже перебувало за тією безпечною межею, куди не проникнути. Йому не вистачило всього кілька кроків. Обернувся, перехопив палицю обіруч і замірився. Та вдарити не встиг, бо довге, худе тіло з рудими підпалинами на боках майнуло над ним. Ухилився, підставляючи плече, але удар був такий сильний, що він упав. Інстинктивно викинув угору ноги, п'яти ковзнули по випнутих у напруженні ребрах, по шорсткій шерсті, вибиваючи з неї різкий смердючий запах. Відчув ту дику силу, яка клекотіла в тілі вовчиці і яка валилася на нього, тягнулася гострими іклами до його горла. Але страх, знесилюючий і безпорадний, не пройняв душу огнищанина, просто у нього не було часу злякатися.

Увесь світ зараз заступила ошкірена пащека, забита клубками жовтої піни. Вовчиця шматувала пазурами грубе полотно сорочки, високо

закидаючи догори голову. На шиї напиналися у судомі товсті жили. І тільки в цю мить відчуття небезпеки гостро пронизало кожен його м'яз, вибухнуло пекельним вогнем у грудях. Страх розливався по усьому тілу, роблячи його нечуттєвим до болю...

Гаряче дихання виривалося з грудей, вихоплювало з горлянки якісь хрипкі звуки, відбираючи в нього пам'ять і людську подобу. Бо оволоділо знетямлене і знавісніле бажання зберегти своє життя. Шкірив зуби, дряпався нігтями, крутився гнучким тілом на всі боки...

І, жахаючись оцієї своєї здичавілості, підкоряючись її нестримній силі, видушив з грудей несамовитий зойк. Вовчиця на якусь мить відсахнулася, і це врятувало Роська. Штурхнув палицею її прямо в пащу і в'юном вивернувся з-під неї. Позадкував і притулився спиною до дерева.

Вовчиця кружляла навколо нього, щоразу підбираючись ближче. Кілька разів намірялась стрибнути. Та Росько не давав, завзято вимахував палицею, що аж висвистувала. Але довго так тривати не могло, уже й руки заніміли, підгиналися ноги. Від різких рухів в очі били сліпучі спалахи, які миттєво згасали в білій пітьмі. Крізь неї нічого не було видно, вовчиці теж. Може, її вже немає?

Але туман розсіювався, і знову бачив її напружене тіло, що погойдувалось на сильних лапах. Міцніше стис палицю, добре розуміючи, що може покладатися лише на неї, на один удар. І готувався завдати його, лише не змигнути б, тільки б ясність не зникла з очей. Щільніше, до болю, притулився до стовбура, щоб відштовхнутись у будь-яку мить і кинутися назустріч нападниці.

І все-таки, мабуть, змигнув, бо не помітив, звідки вилетіла стріла. Тільки посвист, і вона вп'ялася в ногу вовчиці. Її підкинуло вгору, скрутило в клубок і кинуло на землю. Перекотившись кілька разів, ламаючи стрілу, вовчиця шугонула в кущі, тягнучи за собою протяжне виття.

Усе сталося так несподівано, що Росько нічого не втямив, не міг збагнути, звідки взялася та стріла. Не відводив погляду від того місця, куди зникла вовчиця. Очікував, що ось-ось вона вистрибне звідти, ламаючи кущі, знавісніла й роз'ярена болем. І лише, коли затихло вдалині виття, випустив з рук палицю, не сів, а швидше впав біля дерева.

Хтось зупинився над ним, кинув на нього свою тінь. Хотів підвести голову, але не вистачило сил, солодка знемога притисла тіло до землі, і травинка лоскотала щоку. Розплющив очі, по травинці повзла комаха, ворушачи вусиками. «Ти глянь, жива... І як вона вціліла, адже ми тут так гарцювали з тією вовчицею. Могли ж розчавити...» Переймався жалістю і каяттям, прислухаючись до звуків, принюхуючись до запахів, немов справді повертаючись до життя.

Хтось стояв над ним, роздивлявся його, кволого, знесиленого. Але це не викликало в Роська роздратування чи ніяковості, не було і страху, хоч знав, що невідомий озброєний і меткий стрілець. Не мав ні сил, ні бажання цікавитись ним, хоча б вимовити слово вдячності за

порятунок. Якби ось так безмовно постояв і потім пішов, Роcько не зупинив би, не гукнув. Не хотілось ні чиїхось розпитувань, ні співчуття, ні навіть допомоги.

«Нагодився вчасно, порятував і йди собі далі,— подумки відганяв свого нежданого рятівника.— А я вже й сам собі дам раду. Ось оклигаю, трохи відпочину...» Але тінь не рухалась, а невідомий нічим не виказував себе. Роськові здавалося, що лежить він уже давно, а той все стоїть над ним. Пора б уже і голос подати або ж хоч підступити ближче. «Оце-то мовчун натрапив на мене... А може, це дух лісовий, а вони ж по-людському не мовлять, тільки шелестять та висвистують. Стоїть і гадає, мертвий я чи живий...» І, щоб самому впевнитись, ворухнув ногою, пальцями зібрав жмутик трави і затис. Потім почав повільно підводитись і нарешті сів, глянув на свого рятівника.

Він і справді скидався на лісового духа, в усякому разі лісовий дух саме таким уявлявся Роськові. Сонце стояло за його спиною і, здавалося, пронизувало наскрізь його невисоку постать, вимивало золотою водою сиве волосся, що спадало на плечі, довгу бороду, виполіскувало білу сорочку. Такий легкий, зовсім невагомий, аж наче не на землі стоїть. «А може, це мені примарилось?» — огнищанин махнув перед очима рукою. Ні, ось ногами переступив. І, побоюючись, що він зараз сяде на сонячні промені й полетить, розтане серед дерев, Роcько спробував підвестися, але його зупинив голос:

— Сиди, хлопче, відпочинь... Натерпівся страху, еге ж? А мене не бійся, я людину чи звіра марно не зобиджу...

Роcько усміхається, бо хіба такий може комусь заподіяти зло. І як він тільки сміливо в цьому грізному лісі бродить, де стільки звірів і пасток.

— Хто ти? — вимовив стиха, ніби після всього пережитого забув людську мову і тільки зараз знаходив слова.

— Буркуном мене звуть,— чоловік наблизився, присів перед огнищанином навпочіпки, поклав біля себе лук зі стрілами.— Тільки колись я мав зовсім інше ймення... Торкайло,— глянув на хлопця очікуюче. Очі в нього були вицвілі й чисті, тільки по золотій цяточці в кожному, і мерехтять вони, мов маленькі сонечка.

— Як це... інше ймення? В нашому роду такого не буває... Старійшини нарекли якимсь іменем, віщун переказав його Перунові... Й людина повинна берегти його. А у вас якось...— Роcько недовірливо і водночас захоплено глянув на цього незвичайного чоловіка. Той теж дивився на нього, і в очах було заохочення та вдоволення з хлопцевого дивування.

Крапельки сонечок у його очах заіскрились, сховалися під примруженими повіками, а замість цього посипались у бороду чисті горошини сміху. Хотілося підставити долоні, зібрати, а потім пересипати й розглядати.

— Давно те було, літ та й літ минуло. Оці дерева, мабуть, були не вищі за тебе... — Уже не сміявся, і сонечка погасли, згоріли. Тільки наче гірким димком війнуло у вічі.— Мій рід жив на землях, за якими

падало сонце. Це далеко звідси, я тепер і дорогу туди забув. А може, й ні... Бо інколи уві сні мені здається, що я йду в ті землі, поспішаю і весь час озираюсь, ніби хтось женеться за мною, лихий і непомітний. Озирнуся, нікого немає, тільки чиясь чорна тінь майне. Я біжу стрімголов, і ось-ось відкриються переді мною річка, долина, в якій стояли хижі мого роду, уже й дими видніються... І голоси рідні, знайомі чуються, кличуть мене. І така радість охоплює мене, і такий страх роздирає груди, що тіло моє стає то легким-легким, то ледь ноги волочу... Ніяк не можу наблизитись до тих димів та голосів, і гукнути сили немає... А потім усе зникає... Що це зі мною діється? Може, я й справді там буваю, може, настане час і я ступлю на землю свого роду, нап'юся чистої води з джерела, де стояла наша хижа? Як ти гадаєш, хлопче?

Росько хотів сказати, що він теж у снах ходить по землях свого роду, чує голоси матері, Літани, навідується до кузні дядька Родя і гріється біля вогню. Але ж він знав, що їх там немає, що рід огнищан загубився в степах, а старійшину смерть наздогнала під засохлою сосною на високому пагорбі. Через те і не йме віри Росько тому, що з ним діється у снах. Але хіба про це розкажеш, хіба можна взяти свою душу, показати оцьому лісовому незнайомцеві: дивись, мовляв, яка вона збентежена і сповнена розпачу, бо я теж безрідний тепер і блукаю, осиротілий і беззахисний, ось із вами у дрімучому лісі. Але не вмів так розповісти огнищанин, тільки скрушно хитнув головою і винувато глянув на свого рятівника.

Той, зрозумівши його розгубленість та вагання, підбадьорююче всміхнувся.

— Не журись, хлопче, і не лякайся чужої сторони... Поживеш у ній, звикнеш... Я теж у твої літа никав неприкаяно по світу, ніде було голову прихилити, забув своє ймення, бо ніхто про нього не питав... Тільки інколи, забившись у якусь нору чи рятуючись від звірів на дереві, я кликав свою матір. І вона приходила, гладила теплою долонею по голові, втішала: «Не плач, сину, не плач... Боги поб'ють тих чужинців, які забрали нашу землю і оселилися в наших хижах... Не плач, сину...» Та від її слів я знову згадував той жахливий день, коли зненацька з лісу вийшли чужинці. Вони мали грізний і безжальний вигляд, довгі мечі, на головах залізні шоломи, на яких гостряками їжачились роги. Вони накинулись на нас і були нещадні... Врятуватись пощастило тільки мені і ще комусь, але я, хоча й блукав по лісах навкруг селища ще багато днів, нікого не надибав із своїх родовичів. Зате чужинців було повно, вони якось помітили мене і кинулись переслідувати. Ледве втік, забився в такі хащі, де й звір не живе.

Але не загибів я там, вийшов у степи безводні. Там і натрапила на мене дружина князя... Став я служити йому, ревно служив. За вміння влучно стріляти прозвали мене Торкайло, бо кого торкнеться моя стріла, того й смерть настигає.

Ходив з князем скрізь... І до моря, і в Греччину, і до північних народів. Воював їх, бо палахкотіла в мені ненависть до всіх чужинців, гадав, що так я помщуся тим, хто знищив мій рід. І не хотів бачити, що ті, на чию землю ступаю з мечем, теж мають мене за чужинця. Зрозумів це лише тоді, коли в одному з бойовиськ і мої груди пробила стріла. Князь поспішав, і мене залишили напризволяще в якійсь хижі. Але люди, яких ми упокорили, не захотіли мене тримати й вигнали.

І побрів я геть, і смерть ішла за мною назирці, дихала на мене гаряче й жадібно. Вичікувала, що ось-ось упаду і більше не підведусь... Та щоразу я знаходив сили, не піддавався. Отак і добився до княжого града. Але й звідти мене вигнали, бо не мав більше сили служити князеві.

Тоді я дуже пожалкував, що вмів так влучно вціляти і що так багато людей знайшли свою загибель від моїх стріл. Серце так кидалось у грудях, немовби всі болі загублених мною людей пронизували його. Смерть уже нахилилася наді мною і поклала холодну руку мені на груди. Але сказав їй, що більше не пускатиму стріли в людей ніколи. І вона відступила.

А я пішов шукати місце, де б міг оселитися далі від людей. А щоб ніщо не нагадувало про минуле, забув своє ймення...

Живу тепер в оцьому лісі. Тут вольному — воля... Ніхто не дав в руки меча і не велить іти завойовувати інші племена, ніхто не загадує платити данину... Тут один Даждьбог владарює: вранці пошле сонце — і весь світ прокидається, сховає його — і все спочиває... Не чути брязкоту зброї, людського плачу, не видно князівських та боярських хоромів... Не бачив я тут людей. Хоча ні,— усміхнувся, і в очах знову крапельки сонця мерехтять,— припливають аж із того берега двоє, брат і сестричка, сильця розставляють, найчастіше тоді, коли споночіє.

Мабуть, від княжих доглядачів хороняться... Але ж, видно, забувають про те й інколи починають пустувати, то весь ліс розбудять. А сміх у дівчини такий дзвінкий! Так колись сміялася моя сестричка...

— Та я ж бачив, вони на човні пристали до берега і в ліс подалися, а я за ними... Гадав, що вивідачі печенізькі чи крадії якісь. Потім розглядів ближче і як закричу: «Гу-гу-у-у-у!» Ох і настрахав! Так втікали, тільки загоготіло за ними.

Росько повеселів, реготав, аж за траву хапався. Та все на свого рятівника поглядав. Чи його теж сміх розбирає? Але в його очах побачив тільки сум і ніби німий докір. Зрозумів, що вчинив негаразд із тими полювальниками, що не треба було таким похвалятися. Тому почав запевняти:

— Таж вони і не дуже налякались... А втекли тому, що не бачили мене, темінь же кругом. Прийдуть вони ще, ось побачите, прийдуть. Ех,— гупнув кулаком по коліну,— якби я не поспішав до княжого граду, то переплив би на той бік, розшукав їх і признався... Нехай приходять. Про вас сказав би...

— Про мене? — стріпнувся чоловік.— А навіщо? Нехай думають, що тут немає людей. Ліс великий, надибають місцину, де звіра і птахів можна ловити. Усім вистачить: їм, мені, князеві та його боярам...

— А хіба це княжий ліс?

— Не відаю. Його я тут не бачив. Ловчих його взстрічав, б'ють звіра безжально, не всіх і забирають з собою. А то трапиться — поранять, звір у хащі схованку знайде і там конає... Якщо надибаю, то лікую, потім до себе заберу.

— А вовчиця? Вона така люта, стерегтися і вам треба. Стрибне із засідки... Гайда наздоженемо і доб'ємо,— Росько вже ладен був зірватись, наздоганяти і вистежувати.

— Негоже без потреби бити. А що вона над тобою лютувала, так то в ній помста нуртувала. Хтось в її лігві побував, загриз вовченят. Отож вона і накинулась на тебе, бо захищала своє дитя, свій рід... Хіба ти не так учинив би? А я її тільки легенько остеріг, стрілою торкнув..

— І влучно ж ви її вцілили, в самісіньку ногу, бо ще мить, і вона стрибнула б... Влучно, недарма вас прозвали Торкайлом.

— Я забув його...

— То у вас немає іменння?

— Чому ж, у лісі всі кличуть дідом Буркуном...

— Хто — всі? Людей же в лісі немає! Мовите ви, діду, якось незрозуміло.— Росько аж руками розвів, озирнувся навкруги, ніби шукаючи підтримки і заохочення своєму здивуванню.

Але ніхто, крім нього, мабуть, не тільки не знаходив нічого незвичайного в словах лісового чоловіка, а й взагалі не прислухався до їхньої розмови. Промені сонця перебігали з листочка на листочок, обвівали дерева і траву золотою мжичкою. Десь там, за її завісою, невидимі птахи виспівували сильно й чисто, а на галявині випурхували метелики. Вони злітали на якусь мить аж до верхівок дерев, а потім плавно падали, всідалися на сонячні плями і тремтіли всім тілом. Від цього з їхніх крилець ніби осипався блискучий духмяний порох. Здавалося, що ось-ось від них залишаться тільки купки білого попелу. Росько махає руками, гонить вітер: летіть, мовляв, летіть. Та метелики лише щільніше прилипають до листків.

Лісовий чоловік весело і якось по-змовницькому позирав на хлопця:

— Питаєш, хто мене тут у лісі так прозивав? А все: дерева, звірі, птахи, вітер, а взимку мороз і сніг...

— Але ж хіба вони вміють щось мовити? — не знає вже огнищанин, дивуватись чи ні.

— По-своєму вміють... Авжеж, уміють. А по-іншому й бути не може. Якщо жива істота, якщо бігає, літає чи плаває, то мусить про себе знак подавати... Або й тебе роздивитись, іншим передати, що ти за людина, з якими намірами прибився сюди. Я на них, коли тут оселився, часто насварювався, бо весь час кругом мене крутились, зазирали з усіх боків, згори... Та й перемовитись хотілось з ким-небудь, голос хоча б свій

почути. Йду, бувало, лісом, щось під ніс собі бурмочу, а вони передражнюють: «Бу-бу-бу, р-р-р, ку-ку-ку, ні-ні-ні-і-і-і...» Отак і став зватись я Буркуном... Але ж ходімо краще до моєї хижі, спочинеш, підхарчуєшся, а то, я бачу, ти геть кволий...

Росько, заточуючись, ледве встигав за дідом Буркуном, який легко ступав попереду і вів його серед дерев. Огнищанин іще й досі не міг отямитись, не знав, вірити чи ні тому, що говорив йому цей незвичайний лісовик.

Ні, щось тут не так, якась загадковість таїлася в усьому. Хіба може людина хоронитись одинаком у пущі багато літ? І де це чувано, щоб звірі та птахи імення їй давали? І нехай у Роська вуса тільки пробиваються, і він спочатку зробить, а потім подумає, бо в його літа боги ще не наділяють людей мудрістю, але напевне знає, що так з людиною не буває...

А дід Буркун ішов собі, і дерева розступалися перед ним, яруги вирівнювались, і струмки обтікали. Вітер над ним перемішував сонячне світло у вітті дерев, і воно спадало додолу зеленим дощем.

Легко йшлося Роськові слідом за лісовиком, жодна галузка не тріснe під ногою, жодний пеньок не перепинить дорогу. І хижа в діда Буркуна зрубана з білих колод, обсмикана з усіх боків копичка сіна з одного краю двору в інший ніби перекочується. І бджоли, мабуть, аж до сонця літають мед брати, бо падали звідкись згори.

Не розібратися в усьому цьому молодому огнищанинові, тільки поглядає навкруги та дивується. А дід Буркун його пригощає, примовляючи:

— Оце, щоб ноги прудкі були, мов у оленя, а оце, щоб сила ведмежа в тілі збиралася... Пий оцей напій, він зір прочищає. Та весь кухоль, увесь до денця. Ще й сон міцненький тобі пригорнемо цією травкою...

І пригорнув, бо тільки вклався Росько на копичку, а вона й поплила по двору, похитуючись. А сонце теж над нею кружляє, червоною мітлою обмітає, у теплі хвилі хлопця закутує. Дід Буркун посеред двору стоїть білий і ясний, сміється і руки широко розкинув, мовби ловить копицю. «Не треба, діду,— шепоче Росько,— не треба, не зупиняйте, нехай пливе...»

Уночі хтось приходив до копички, великий і темний. Смикав з-під Роська сіно, хрумтів і важко дихав. Росько хотів доторкнутися, але ніяк не міг ворухнути рукою...

Дід розбудив огнищанина раненько, ще тільки верхівка дня витикалася край неба.

— Розплющуй очі, Даждьбог уже сонце котить через ліси. Ти мусиш прошкувати назирці за ним, нехай воно увесь час гріє тобі ліву щоку. Ось тобі вузлик з готовизною, снідатимеш у дорозі. Пройдеш ліс, степ відкриється перед тобою, а ти за сонцем тримайся. А там уже недовго йтимеш, застава руська стоятиме, дружинники княжі. Усе їм і перекажеш. Не гайся, неси вість,— підганяв хлопця, аж легенько

підштовхував і все поглядав на схід сонця.— Йди, йди! А там, може, і я приб'юсь до княжого града... Лиха година настала для родів наших... Знову Торкайлом стану...

Узяв вузлика Росько до рук, постояв якусь хвильку, опустивши голову, мовби вагаючись. Повернув голову до діда Буркуна, ніби хотів щось запитати, але тільки губами ворухнув. А потім зірвався і швидко, майже підтюпцем, подався стежиною, що ледь виднілася в густій траві. Стривожені кущі неохоче розступилися перед ним, струсивши на нього краплі роси. Не звертав уваги, рвучко відхиляв гілки, мовби злостився на них за ту гіркоту, що стискала серце. Одійшовши далеченько, зупинився, наче спіткнувшись. Повільно озирнувся, але за деревами нічого не було видно, тільки з-за лісу висувалося крізь туман велике сонце.

ЗА ЗЕМЛЮ РУСЬКУ

Росько поспішав. Ішов, як і напучував його дід Буркун, так, щоб сонце увесь час світило з лівого боку. Стежити за ним було зовсім не просто, бо навкруг гудів дрімучий ліс. Могутні дуби та височенні сосни, мов дві ворожі дружини, тіснили одна одну. Грізно простягали гілки і вимахували ними, ніби чекаючи войовничого кличу, щоб затіяти бойовисько. Вони нахилялися, коли Росько пробирався під ними, хапали за плечі, ніби заманюючи до себе.

Намагався прошмигнути якнайшвидше і найнепомітніше, тому й на перепочинок не зупинявся. Та особливо тривожне передчуття охоплювало його, коли доводилося долати яруги, зарості чагарника. Щоразу, перед тим як спуститися крутим схилом, зупинявся і вишукував сонце, якусь мить широко розплющеними очима дивився на нього, і воно заспліплювало його. Так і ніс його в невидющих очах, майже навмання долаючи глибокі урвиська. Звідти дихало холодною вогкістю, глуха тиша залягала в їх глибочині, пробиваючись подекуди невдоволеним бурмотінням невидимих струмків. Під ногами чавкало, і пріле листя прилипало до одягу. Йому здавалося, що хтось мокрими руками хапає за ноги.

Іноді сонячні промені пробивалися до самого дна яруги, тоді в їхньому світлі серед клубків туману ворушилися якісь примари. Було бридко й моторошно. Траплялися галявини, захаращені потрощеними деревами, мовби гарцювали на них у нестримній люті велетенські звірі. Росько довго не наважувався ступати через такі звалища, ніби побоюючись, що оті звірі десь іще тут, принишкли і підстерігають його.

Якось і справді, коли затріщав під ним напівзгнилий стовбур, заворушилась неподалік бура купа, і хтось підвівся, ледь не сягаючи головою верхівок дерев, кошлатий і розлючений. «Ведмідь! Що ж це я?.. Просто в лапи до нього?» — Якусь мить незмигно дивилися одне одному у вічі, аж поки туга сила не крутонула Роська і не змела з стовбура.

Далі мигнуло над ним небо, він підстрибнув високо-високо, ухопився за нього руками, пригнув собі під ноги і побіг по пружній стежинці. Вона тільки тоненько подзвонювала під ним, мов прозора молода крига.

Та чим далі мчав цією стежиною, тим вужчала вона. Ноги спорскували з неї, чухралися об гострі краї і їх ніби обпалювало вогнем. І ось уже від тієї дзвінкої стежини залишився лише промінь, який переливається барвами і який Росько ловить руками. Але щоразу він ламається, і огнищанин лише спотикається. А кошлата тінь позаду невідступно суне, зрідка тільки вичавлюючи з себе коротке схлипування...

І цього разу пощастило хлопцеві уникнути пазурів звіра, бо відкрилося перед ним глиняне урочище з крутими схилами. А за ним уже котився назустріч степ. Росько, ні на мить не вагаючись, кинувся вниз. На протилежний бік йому вдалося видертися легко, хоч: він був майже прямовисний. Обтрусився і глянув у бік лісу. Звідти вихопився ведмідь, лише тепер Росько помітив, що він був худющий і накульгував на задню лапу. Побачивши хлопця, звір побіг, але закляк над урвищем. Тицьнувся туди-сюди, потупцював на місці, спробував і собі спуститися донизу, але в останню мить щось його зупинило. Мабуть, відчув, що не стане сили видертися на той схил, де стоїть людина. Тільки, зачепившись за кущ, повисів над прірвою, подригав короткими ногами, шукаючи опори.

Росько заулюлюкав, шкодував, що не може уперіщити грудкою затятого переслідувача. Зрозумів, що той йому не страшний, бо зовсім кволий, охляв, мабуть, після хвороби, або ж хтось поранив: «Може, з туром не розминувся. А то й на сікача міг нарватися».

— Що, схопив облизня, худоребрий? Гадав — наздоженеш? А дзуськи, я не від таких тікав,— не стримався Росько.

Ведмідь витягнув у бік хлопця морду, принюхуючись. Глухо схлипнув і побрів перевальцем назад, до лісу.

Огнищанин не став чекати, поки звір сховається серед дерев, а й собі подався в протилежний бік. Хотів пополуднувати, але вузлик з харчами десь загубив. Ще обмацав боки, груди, мовби сподіваючись знайти щось, потім тільки спересердя сплюнув. Згадав діда Буркуна, як той припрошував його при нагоді завертати в гостину: «Ні-і-і, діду, мене у цей ліс тепер мотузком не затягнеш. З усіх боків остерігайся, щоб хтось не вкусив чи пазурами не вчепився. Я краще в степ знову піду. Мені б Білогривого роздобути. Ось тільки до того Києва доб'юся...»

Тепер чомусь був упевнений, що дійде, і все там у нього складеться гаразд. Уже недалеко, ось і шлях сонця урветься за краєм неба. Десь тут поблизу мусить стояти і застава. Так казав дід Буркун.

Вітерець і справді приніс запах диму. Росько й зовсім повеселів, ноги самі понесли в той бік. Уявив вогнище, казан булькотить на тринозі, а навкруг бородаті суворі воїни. І він серед них сьорбає, обпікаючись, юшку і розповідає про все.

Дружинники мовчки слухають і лише насторожено вдивляються в сутінки, за якими ховається степ. Потім вони візьмуться гострити мечі, і полиски вогню перебігатимуть по блискучих лезах, тремтітимуть на обвітрених обличчях. А найстарший серед них звелить напоїти найпрудкішого коня. Потім підведе до Роська. «Неси вість до княжого града,— скаже.— А потім повертайся, такий сміливець нам завжди в пригоді стане. Та й норов тих степовиків ти знаєш...»

Де ж тільки та застава? Димом тягне, але навкруги голий степ, ніде й цятки не помітно. А дід Буркун запевняв, що здалеку її видно, бо височить на пагорбі з колод викладений зруб і дозорець на ньому. Очі мав зіркі, здалеку помітить. Та щось немає ні зрубу, ні дозорця. «Може, той кульгавий ведмідь мене а дороги збив, не в той бік гнав? — Роськo примірився на сонце.— Та ні ж, унось час воно гріло ліву щоку... І вже краєчком треться об далекі горби. Там десь річка, піду туди. Треба встигнути, поки не споночіло. Ондечки щось бовваніє...»

То була справді застава. Але краще б огнищанин обійшов її стороною. Ще коли біг крутосхилом, припорошеним сивою вечоровою тінню, серце щемом взялося, аж подих забивало. Весь час очікував, що ось зараз гримне зверху грізний голос, запитуючи: хто він і від якої біди рятується?

Але ніхто не зупинив Роська, не підвівся назустріч, поклавши руку на меча. Та й уже ніколи не підведеться. Зрозумів це, коли опинився на пагорбі: на пожухлій ковилі лежали дружинники мертвим сном. Видно, їх заскочили зненацька за вечерею, бо казан перекинуто і ложки навкруг. Тільки, мабуть, устигли стати в коло, спиною до спини, довгими списами боронячись від нападників. Тоді ті побили їх, майже в кожного стримить стріла в грудях, мов хижі птахи залишили свої дзьоби... Вогнище затоптане, колоди розкидано, і вони лежать у траві, мов підтяті воїни, тільки одна жевріє блискітками вогню. Він то розгорявся, то загасав, пирхаючи клубками диму, що котилися схилом крутояру і далі в степ. Сонце уже сховалося, вихори кривавого туману з'явилися в тому місці, закручували небо в свою шалену круговерть, лягали бронзовими відблисками на лиця загиблих дружинників. Вітер ворушив довгі чуби, ніби силкувався підвести їх... Мертво... Моторошно...

Страх проймає огнищанина і гонить геть. Хто вони, ті нападники? Хіба орда уже дійшла аж сюди і її передові загони зненацька напали на заставу, вмертвили сторожу? А як тепер бути йому? Як же пробратись до княжого града? Хитрі степовики уже, мабуть, заступили всі шляхи-дороги, ще десь на засідку наскочить... Треба бути напоготові. І коли назустріч у хисткому мареві сутінок став, хтось підводитись, Роськo сахнувся убік. Як він шкодував, що не підняв на заставі одного з мечів, дружинникам вони уже непотрібні, а йому було б оце чим захиститись.

— Хто ти? — якомога грізно гукнув Роськo.— Хто ти?

У відповідь тільки хрипіння і протяжний стогін. Огнищанин насторожено вичікував: «Людина чи звір там притаївся? Що йому від мене

треба? А може, то поранений дружинник?» Виважуючи кожен крок, наблизився. У високій траві справді лежав на лівому боку воїн. Росько, уже не остерігаючись, кинувся до нього:

— Ти... ти... Тобі боляче? Я зараз... зараз допоможу... потерпи... — силкувався покласти його на спину, але той тільки дужче тулився до землі.

Губи воїна ворушилися, крізь них пробився стогін і нерозбірливі слова. Огнищанин нахилився, відчуваючи гаряче дихання воїна, Впіймав шепіт:

— Не треба... не треба... В груди мене вцілено наскрізь... Я серце... тримаю... Не зачіпай... бо тільки мук зазнаю... Кров уся вийшла з мене...— Голос його ставав тихшим, мовби і його висотувала смерть. А він схлипував і проштовхував слова крізь неслухняні вуста.

Враз голос пробився такий дзвінкий і чистий, аж Росько здригнувся:

— Ти русич, скажи, ти русич? Біжи у княжий град, вість неси — печеніги на руську землю прийшли... Неси вість, чуєш? Річкою йди, там у затоці довбанка є... знайди... А в Києві, у нижньому місті, хижа є... Кує там різну кузнь Дей... То неньо мій... перекажи...

Голос дружинника осікся, повіки тремтіли, а під ними здригалися очі:

— Сонце... сонце хочу побачити... Як воно жаром пахнуло на мене... Де воно, покажи... Гріє... воно...

Росько подивився на небо, голос його затремтів:

— Ось воно, над нами...

Але воїн уже не чув його слів. Смерть провела по його обличчю рукою, і воно зблідло. Росько аж здригнувся, немов теж відчув її холодний доторк. Підхопився, замахав руками, відганяючи її від себе, позадкував...

Довго потім озирався і прислухався. Йому ввижалося, що хтось нечутно скрадається за ним. Річка, виявилось, була зовсім близько. Росько побродив берегом туди-сюди, але довбанки не знайшов, бо вже геть стемніло. Постояв у задумі, остуджуючи в собі нестримне бажання кинутись у воду, а далі покластися на волю богів. Та куди плисти, де той берег, ще течія закрутить, занесе невідомо куди. Ні, треба цього боку триматись, пильнувати за вогнями княжого града, вони вкажуть дорогу... Звісно, довбанкою безпечніше, бистрина не зіб'є, вир не закрутить. Та не шукати ж ту довбанку до ранку. Тут стільки тих схованок, що й удень не надибаєш її, краще не гаяти часу.

А може, він так загаявся, що його вість уже запізніла і орда витоптує кіньми траву під стінами града? Та ні, заспокоював себе, орда непомітно не пройшла б... Якщо до хана Курі зійшлися всі улуси, з близьких та далеких степів, то земля гудітиме і ревище стоятиме над землями руських родів ніколи не чуване. Кілька разів вчувався йому кінський тупіт, притишені голоси і змовницький шепіт. Огнищанин зупинявся й перечікував. Страху не відчував, ніби за ці дні він вийшов з нього

весь отим холодком з грудей, який щоразу, коли насувалась небезпека, терпкою кволістю розливався по тілу.

Поруч була річка, спокійна й могутня, вона вселяла упевненість і надію на порятунок. Знав, що в будь-яку мить може пірнути у воду, відгородитись від лихих очей і дзижчання стріл... Та ніхто не підстерігав його, не влаштовував підступних пасток. Ніхто не загрожував його життю. Можна було безборонно йти.

Ніч надійно ховала його, легко розступаючись і знову закутуючи у темний сувій, що безшелесно лягав на берег, річку, дерева. І чим пильніше огнищанин вдивлявся в них, тим сильніше проймало його дивне відчуття, що він зв'язаний з ними, що він ніби їхнє продовження. І здавалося, якщо скрикне, то все навкруги відгукнеться зойком, підхопить його річка, береги, понесуть глибинними вирвами, яругами і пагорбами, передаватимуть від дерева до дерева. І прозвучить він засторогою людям, сповістить про небезпеку.

Кожен, хто почує той поклик, здогадається, навіщо його послав огнищанин, і знатиме, що йому діяти. Якісь слова звучатимуть у ньому, зрозумілі тим, кому загрожує небезпека. Росько зітхає, змахує крапельки поту з лиця. Ні, не вистачить у нього сили кинути такий гук. То тільки боги громом можуть збудити усю землю, пригнути до землі дерева, прогнути береги, щоб річка вилилась, затопила виярки і долини. А йому ось навіть дихати важко, ніби хтось стискає груди міцними обіймами. Де вже тут голос подати...

Ех, мав би хоч ріг тура, яким дядько Родь скликав родовичів на бойовисько чи полювання. Протяжний і розкотистий звук його ніби пронизував небо, пробивав хмари, дощ чи сніг. Був грізний, вимогливий і водночас таїлась у ньому тривожна загадковість. Він вилітав з рога тура і вже існував сам по собі, відриваючи людей од звичних справ, вишитовхував із хиж. Завжди, коли Росько чув гук родового рога, його охоплював неспокій. Та це відчуття тривало якусь мить, бо ріг туркотів безугавно, наповнюючи його такою чистою силою і радісним передчуттям, що в грудях теж починало щось звучати, відгукуючись на поклик. Ще й тепер, хоча Росько вже став воїном, він вірить, що ясної днини бачив дзвінкі й прозоро-блискучі звуки рога, які летіли в небо...

Темінь заполоняє річку, змішується з водою. Але збурена течія злизує її, скородить тонкими гребінцями хвиль, оббризкує коло берега піною. Пітьма піднімається вище, тільки подекуди звисають над водою її смоляні коси, загрозливо погойдуючись. Ніч дивилася на землю холодним оком місяця, який то затягувався хмаркою, то відкривався, похмурий і непривітний.

Посвітлішало... Мерехтіння перебігає по воді. Погляд прикипає до нього, збуджуючи передчуття, що ось-ось ці блискітки зберуться в клубок, і звідти випорсне сліпучий промінь світла, ударить в очі. А далі розітне ніч і ляже незгасною стежиною, вказуючи Роськові шлях.

Тільки до протилежного берега світло не сягає. Він ледь вгадується десь там, за водою, чорний, змертвілий, мов обвуглений. Німотна тиша застигла там. Коли він оживе, обкладений вогнищами тих, хто живе в княжому граді? Серед них мусить бути і вогнище того коваля Дея, в хижу якого огнищанин принесе страшну вість про смерть його сина від шаблі степовика.

Росько хотів уявити того Дея, його родовичів. Як сприймуть вони розповідь про загибель руської застави на високому пагорбі за річкою? Як зустрінуть, може, прокльонами за те, що приніс гіркі слова в їхній рід? «Та хіба ж це моя вина? — взявся виправдуватись огнищанин, ніби вже стояв перед родовичами коваля Дея.— То ж старійшина Родь і боги вклали мені у вуста цю страшну вість і звеліли нести в руські землі. Хіба міг не скоритись їхній волі? Я воїн свого роду. А рід мій з руських племен. Ось я і прийшов до княжого града і до вас теж... Прийшов сказати, що син ваш загинув...»

Ці останні слова, вимовлені подумки, раптом вразили його, ніби тільки тепер упевнився, що то він був на заставі, що йому мовив свою останню волю молодий дружинник. І розгубився: з одного боку, наче для нього і на краще стало, бо має до кого в княжому граді йти, а з іншого виходить, що принесе в хижу коваля Дея горе і сльози. А там дізнаються і про смерть інших воїнів на заставі.

Ще зараз ніхто нічого не відає, ще чекають їх, богам дари складають, вимолюючи для них щасливого повернення до рідної домівки, до своїх чад... А тут з'являється Росько і... «Е ні,— збунтувалась думка,— нехай краще хтось інший». Росько навіть озирнувся, мовби хтось і справді був поруч, на кого можна перекласти свій страшний тягар. Але нікого біля нього не було, сам він бреде берегом. І річка, місяць, зірки, дізнавшись, куди і з якою вістю він іде, отьмарились, пригасли й віддалилися.

Знову попереду стелилась непевність і невідомість. І хоча огнищанин не зупинився, а, навпаки, навіть прискорив ходу, неспокій охоплював його дужче і дужче. Але виникав і ятрив душу не тому, що саме він стане лихим вісником. І водночас почував себе винуватцем чийогось горя... Ні, ні, щось інше вселяло в груди неспокій.

Раніше він не бачив і не знав тих, кому ніс вість. Спочатку йшов, ніби у безвість, швидше гнаний страхом і бажанням знайти захисток. Звеліли простувати до Києва, і він пішов. По кому ударить вість, хто відгукнеться на неї, не відав. Наче в маренні уявлялися люди: багато сивих дідів, чоловіків, жінок і дітей. Усі вони безіменні й безмовні. Серце огнищанина не здригалося, коли уявляв їх усіх гуртом. А тут виявляється, що його вість уже вибрала собі людей, на яких упаде. Ще він не доніс її, а вона вже випустила пазурі. І не сховати їх, не зламати, бо сама вона невидима таїться в словах. Роськових словах... То, може, змовчати, сховати в собі? Краще обійти ту хижу коваля і податися до княгині. Нехай вона вимовить ту вість. А хто ж тоді допоможе йому в Києві знайти Літану? Самому погасити іскорку надії, яка зародилася

після слів, що зірвалися тихим шелестом з вуст умираючого дружинника. Почувався так, ніби вже втупились у нього пекучі очі Воротила, а пожадливий погляд Крутія обмацував тіло, приміряючись, чи не можна щось здерти. А з сіріючого мороку прозирав і обличчя Кара, нещадного варязького ватага...

Хоч би ці кляті очерети не заважали, а то плутаються під ногами, обкручуються гнилим слизьким мотуззям. І як це він не розгледів очеретів, пішов навпростець? Але ж хіба побачиш у такій пітьмі? Розсував руками попереду очерет. «Жа-а-ах! Жа-а-ах!» — розтікалась стіна очеретів, і було в цих звуках щось зловісне. Звідки взялися вони на його шляху? Ніби ж ішов піщаним берегом, чиста хвиля під ноги лягала... А зараз так важко, ніби хтось за ноги вчепився і волочиться ва ним.

Звернув трішки праворуч, де берег крутіше виповзав з очеретів, скидаючи з себе в'язке плетиво. Тільки зітхнув полегшено, ступивши кілька кроків по твердій землі, як навкруг нечутно знялися з-під ніг і закружляли чорні пластівці. Завмер на місці, але вони не припинили свій рух, липли до нього, оточували з усіх боків. «Та це ж випалені очерети!» Не злякався, але якесь бридке почуття охопило хлопця. Чорний шлях лежав перед Роськом, але він не пішов ним.

ВОГНІ НА ПАГОРБАХ

Вирішив пробитися до чистої води, бо тільки звідти зможе побачити протилежний берег. Десь загухкав невидимий птах, потім ще і ще, мовби подаючи комусь знак. У Роська тривожно закалатало серце, і він поспішив на голос птаха. А той кликав і кликав, розкидаючи в ніч застережливі звуки.

Тільки коли пробився огнищанин до води, зрозумів, що то добрі духи не дали йому збитися з шляху, привели сюди, на цю місцину, звідки побачив далекі вогні...

Повірив у те, що вони існують, що вони запалені для нього, відразу. А ще зрозумів, що далі йти в нього не вистачило б снаги, що десь би й справді заблукав. Ця думка вжахнула його, наче відібрала останні сіли, і він сів у воду. «Я до вас так довго йшов... Тільки не зникайте, ось відпочину і попливу до вас... Тільки не зникайте...» Губи його ледве ворушились, але вірив, що його благання чують на тому березі ті, хто запалив вогнища. І вони уже підкидають хмизу, щоб полум'я шугало вище, висвітлюючись на півнеба.

Підвів голову, ніби й справді очікуючи побачити багрянець над собою, але темінь не зрушила з неба, не розворушив її жоден промінчик. Тільки місяць розгойдувався між хмарами, сповзаючи нижче й нижче за пагорби. Світло його не проникало до землі, і ніч збивалася тугими непроникними клубками. Здавалося, що котяться вони над річкою,

наганяючи на берег хвилі. Хлюп-хлюп на Роська, хлюпають то на руки, то аж до лиця дістають. А то раптом під груди підходять і тягнуть за собою, глухо вуркочучи.

«Тягніть, несіть мене... Я й сам зараз ляжу на вас...— Росько знехотя відповзає вище, підганяє себе:— Треба плисти, поки місяць у небі не розтанув,— силувано усміхається,— удень за сонце тримався, а оце доводиться і до місяця очима прив'язуватись».

Як тихо вода до ніг лащиться, лежати б отак нерухомо, закутаному в тишу. Нехай краще все повз нього проходить, не зачіпаючи, не торкаючись навіть подихом вітру. Плине річка, хмари, ніч... І знову дивне почуття охоплює огнищанина, ніби не він зараз лежить на піщаному березі, а хтось дуже знайомий, думки, бажання і наміри якого добре відомі йому. А сам Росько теж тут, біля нього, легкий, сповнений сил і жаги діяти. Співчуття роїться в його серці, але він пересилює себе і береться смикати того, хто скулився на піску: «Скільки можна спочивати!.. Долежишся, що вогні згаснуть. А там і ніч мине. Орда десь близько ходить, а ті у граді нічого не відають. Глянь, вода з-під тебе пісок вимиває, ніби у яму ховає».

Наче підкоряючись цьому голосу, Росько знехотя підводиться, з нього дзюркотять цівки води, а хвилі ще хапають за ноги. Відчуття присутності когось, хто вмовляє його збиратися в дорогу, зникає. Похитуючись, намагаючись ступати твердо, бреде берегом, вишукуючи не стільки зручну місцину, скільки приміряючись, щоб бистрина знесла його просто до вогнів. А вони то з'являються, то зникають, ніби той берег вихитується. «Ні, я вже вас не втрачу з очей... я вас примітив і доберуся... від мене не сховаєтесь. Річка мене не злякає...» — розпалював себе отаким похвалянням, наливаючись затягою і впертою силою.

Дивився тепер тільки на річку, настороженим слухом ловив її могутній поклик. Ще він звучав притишено, схлипуючи на мілководді. Хвилі хлюпали в драглистий берег і з-під нього хтось відгукувався м'яко, підступно. «Провалиться колись річка у ці драговиська, виб'є яму і поллється в землю...» — наче вчулося йому оте клекотання, з яким вода падала б у вирву, але страху не відчув. Забрів по груди, вітер застережливо свиснув, крутонувся навкруги нього, а потім, поплескуючи по воді, подався кудись у ніч. Росько, ніби побоюючись втратити його слід, сильно відштовхнувся од берега, і бистрина підхопила його.

Спочатку вона аж виштовхувала хлопця, ніби заважав її стрімкому плину, а потім заходилася шарпати з усіх боків, крутити ним туди-сюди. Холодні струмені били по ногах, і вони дерев'яніли. Росько бовтав ними з усієї сили, вигинався тілом, і течія трохи вгамовувалась. Тоді перевертався горілиць, розкидав руки і відпочивав. Вода відгороджувала його від світу, тільки хвилі терлися одна об одну з тихим шемранням.

Десь на середині натрапив на дерево, яке стриміло над водою лише гострими гілляками, ніби й справді росло на дні. Росько зрадів, схопився за нього, все ж легше буде. Але течія висмикнула дерево з його рук,

з бульканням втягнула у виpуючу глибочінь. У Роська залишилось лише кілька мокрих листочків, які мовби тремтіли в долоні. Бив руками й ногами, тільки виляски по воді розбігалися. Передихнув аж тоді, коли відчув, що з кожним помахом тіло його уже не розтинає хвилі, а ніби глибше й глибше занурюється. І нічим дихати. Вода тисне... тисне, затягуючи в вузьку щілину, стінки якої хисткі й звивисті.

Огнищанин розриває їх руками, а вони знову сходяться, з жахною невблаганністю твердішають. Руки вже лише ковзають по щілині...

— Пусти... пусти!..— захлинаючись, кричить комусь Роська.— Найду... в граді требище Перуна... жертву принесу!.. Пус-ти-и-и, злий дух!

А далі вже не слова, а давке схлипування виривалося з грудей. І тоді йому видалося, що зовсім поруч випірнуло оте дерево, нависло над ним гіллям. Ось воно зовсім низько, лише простягнути руку. З усіх сил кинув тіло вгору і вхопився за дерево. Це тривало якусь мить, навіть не встиг відчути пальцями твердість гілки. Та й цього вистачило, щоб ухопити повітря, вгледіти місяць, який розповзався блідою плямою по небу.

А під ним ніч кошлатими лаписьками скрадається по землі, брьохає по річці, однією з них наступає на Роська, притоплює його. Та він опирається, вимахує руками. Витягує шию, хапається поглядом за вогні на березі. «Г-е-е-й! Пор-р-р-яту-йте!!.. Г-е-е-й!..» — здається, волає кожна його жилка, благає про порятунок, але вода ховає у собі всі звуки.

А ніч враз наповнилась якимсь шумовинням, шерхіт течії дужчав, і бистрина несла огнищанина, мов тріску. Виснажене довгою і небезпечною дорогою тіло не могло довго опиратися її стрімкості та нестримності. Очі злипалися, наче на нього ураз навалилися всі безсонні ночі. Марно шукав ногами опори, бо річка глибше й глибше провалювалась під ним. Та це тривало лише мить, бо торкнувся ногами піщаного дна. Дужо відштовхнувся — і ось вони, вогні...

Тільки чомусь вони стікали згори, ніби з неба, до річки. А вона підхоплювала їх і розкидала по хвилях, несла назустріч... Ось вони підпливли зовсім близько, аж жаром напнули в обличчя, задушливий гарячий дим забився аж у груди. І там теж зажеврів пекучий пломінь, який не могла загасити вода усієї річки.

Хотів зупинити ті вогні, гукнути до людей, голоси яких чулися зовсім поруч, щоб не пускали їх по хвилях. Вода ж рознесе їх в усі краї, тоді вогнем візьметься вся земля. І він закричав:

— Е-е-е-ге-е-й! По-ря-ту-у-у-йте!.. Лю-ди-и-и!

Течія крутила ним, водяні духи то хапали за ноги і притоплювали, то легко виштовхували. Роська майже нічого не відчував, не бачив ні місяця на небі, ні вогнів на березі. Та й чи були вони колись? Здавалося, що і його самого вже немає, а тільки голос іще живе, напинається струною в грудях, і він тягнеться, тягнеться. Вода заливає його, а він пробивається, волаючи не про поміч, а тільки мовби провіщаючи змертвілому, збитому в чорний клубок світові теж неминучу загибель. І

світ справді провалювався в темну зяючу глибочінь... Тільки було дивно, що звідти йому назустріч сунувся палахтючий віхоть.

Розпачливі зойки, що долинали з річки, давно вже почули на березі. Бородаті носії, які розвантажували валку купця Крутія, зупинилися, вдивляючись у ніч. У світлі вогнищ бронзово блищали спітнілі лиця, високо здіймались широкі груди, пальці набряклих рук дрібно тремтіли. Якусь хвильку вдивлялися у непроникливість ночі, мовчки перезирнулись і, хоч ніхто й слова не зронив, зрозуміли один одного: «Людина на річці... Треба на поміч поспішати, довбанку взяти».

Та ніхто з носіїв не встиг і кроку ступити, бо налетів купецький наглядач Топтун, хитроокий черевань, замахав на носіїв пухкими ручками, забідкався, ніби вони намірилися його зіпхнути у воду.

— Куди це ви? Куди зібралися? Навіщо вам та халепа?.. Хтось репетує? — Топтун і собі наставив у бік річки вухо, аж навшпиньки звівся.— А може, то водяник заманює вас?.. Пливіть, мовляв, пливіть, дурненькі. А потім за ноги та шубовсть. Не подумали про це? Отож беріться краще до роботи, а то не встигнемо. Тоді не бачити вам обіцяного пригощення. У нас купець щедрий, але на дурничку в нього не розживешся. Вранці, коли тільки відчинять ворота в княжий град, наші підводи з товаром мусять першими переїхати міст. Швиденько, швиденько, нумо!..— примовляв солоденьким голосом і ручками вимахував, припрошуючи.

Носії тупцювали на місці, нерішуче стенали дужими плечима і позирали на річку вже з побоюванням. Дехто таки піддався на ці умовляння, рушив до возів, але тут звідкись із темряви вивернувся в'юном Бігун. Невідомо, чого він крутився на пристані, бо плату з купця за те, що провів його валку через степи і ліси, уже одержав і міг би податися в будь-який бік. Але щось його утримувало біля купецьких возів, може, шкода було розлучатися з погоничами, чи не мав де заночувати і перечікував до ранку, але зараз з'явився перед Топтуном, невеличкий, меткий і якийсь наїжачений. Топтун дивився на нього згори вниз, здивований і розгублений.

Бігун підступив до нього, сухеньким кулачком тицьнув під бік: — Ти навіщо, купецький прихвостню, збиваєш їх з пантелику? Бач, що вигадав: водяник заманює... Там людина потопає, на поміч кличе. Мабуть, щось погнало її через річку такої пори... Може, вість якусь несе? Не слухайте його, кияни, цього череваня! Він, щоб догодити купцеві, батька рідного втопить у цій річці. Гайда!..— І перший легко стрибнув з пристані вниз, де на воді погойдувались човни. За ним метнулося двоє молодих носіїв. Миттю одв'язали вузьку довбанку і дужо змахнули веслами. Бігун тільки встиг гукнути:

— Дайте чимось присвітити! — І хтось кинув йому смолоскип.

Молоді носії погнали човен у ніч. З-під весел виприскували бризки, зблискували у полум'ї смолоскипа, і здавалося, що й справді хтось причаївся під водою і розлючено відпльовується. Бігун, звісившись із

човна й далеко відставивши руку, водив смолоскипом, з якого падали блискучі краплі, з шипінням дзьобаючи річку.

— Правуй на ліву руку більше! Ось, чуєте, знову кричить... Веселіше, хлопці, веселіше! — гукав Бігун, а вітер збивав його голос і лише уривки слів долітали до веслярів. Ті губилися і гребли врізнобій. Довбанка кружляла на місці, з усіх боків на неї наскакували хвилі. Тоді їхній керманич обертав до них маленьке зморшкувате обличчя, з болем і ніби образою звертався до них, затинаючись:

— Та куди ж ви правуєте, хлопці? Ех, ви!.. Він же отамечки десь кричить... Я його добре чую. Піддайте трошки, та тільки разом, улад.— Перекинув смолоскипа в другу руку, ще далі звісився за борт і радісно скрикнув:

— Та ось він! Зараз я його... ще трошки... Гребіть! — гукнув дужче: — Тримайся, добрий чоловіче, тримайся!..

Керманич жбурнув смолоскип на днище човна, один з гребців підхопив його і став присвічувати. Бігун нахилився, напружуючись усім своїм маленьким тілом, перевалив Роська через борт, і той важко впав на дно човна горілиць, підвернувши одну руку під себе.

Бігун випростав її, нахилився над хлопцем, припав вухом до грудей:

— Живий... тільки води наковтався, аж булькотить увесь... Ану ж присвіти нижче,— звелів гребцеві. Оглянув змарніле обличчя хлопця, усього його. Наче щось знайоме видалося в ньому, але тільки скрушно мовив:

— Який же він виснажений... І як тільки наважився перебиратись вночі через річку, вітер зірвався... Видно, підганяла його неабияка справа... Га, хлопці?

Та, веслярі нічого на це не відповіли, а лише вертіли на всі боки головами. Нарешті один з них стривожено сказав:

— Треба швидше повертатись, а то туману нагонить. Водяник гнівається, що ми цього хлопця вирятували, не дали йому. Ану, хутчіш!..— підганяв свого товариша.

Течія знесла їх далеченько, і тому назад вони довго пливли попід берегом, натикаючись на корчі і пробиваючись крізь струхнявілий хмиз, якого щовесни наносило з круч. На причалі, не бачачи їх, кричали підбадьорливо. А потім враз змовкли голоси. Мабуть, носії й погоничі вирішили, що справдились Топтунові слова і їх забрав водяник. Ондечки туману якого наслав, аж ніч білою стала.

І коли човен зненацька випірнув біля самої пристані, натовп зраділо загудів. Збилися тісною купою навколо врятованого, роздивлялися бліде обличчя, пошерхлі губи, дослухалися до хрипкого дихання.

— Гляньте, він же ще унот, літ мав небагато...

— А відчайдуха...— докинув хтось.

— Відчайдуха-то відчайдуха, але яка нетерплячка погнала його через річку оце зараз?..— замислено промовив Бігун. Слова його прозвучали

так тихо, а сам він, маленький і непоказний, загубився серед кремезних носіїв, що ніхто і не почув.

Один з гребців широкою долонею підтримував голову порятованого, а другою розплутував мокрі пасма волосся, що прилипли до щоки. Враз відсмикнув руку, глянув перелякано, а потім гукнув:

— Гей, люди! Поки ми його тут роздивляємось, він же зовсім задубіє. До нього торкнутись не можна, холодний, як крига...

— Треба до вогнища, до вогнища...— загомоніли всі разом, заметушилися.— Та вкутати чимось... Кожуха давайте!

— Стійте! — перебив цей гамір дужий голос, і Крутій, розсовуючи плечима людей, пробивався до порятованого. За ним, покивуючи і розтягуючи товсті губи в улесливій посмішці, дибав Топтун.

Купець важкою брилою, заступаючи його від усіх, навис над порятованим.

— Топтуне, присвіти! — звелів.

Одного швидкого погляду йому було досить, щоб упізнати молодого огнищанина. Рвучко випростався, обвів поглядом своїх погоничів, носіїв, підозріло втупився в обличчя Бігуна: «А цей чого тут огинається? Упізнав чи ні? Щось треба зробити, але що? І як цей хлопець добився без коня в таку далеч? Пропав тепер Білогривий... Варяги добрячу ціну за нього дали б». Повернувся до Топтуна:

— Скажи, нехай до хижі, де я зупинився, несуть цього втопленика,— улесливо посміхнувся, надав голосові стурбованості: — Чого він буде просто неба коцюбнути? У мене тепло, харчів удосталь, одежину сяку-таку знайду, а то на ньому одне дрантя. Я його сам до тями приведу. Несіть!

Рушив попереду, впевнений, що його послухаються,

Гребці, які врятували Роська, дужими руками підхопили його легке тіло, подалися за купцем. Довго плутали темними звивистими вуличками, аж поки добралися до його хижі. Занесли, поклали на широку лаву, мовчки вклонилися купцеві і вийшли.

Крутій умостився за грубезним дубовим столом, заставленим мисками з їжею, підпер обома руками голову і завмер, не зводячи погляду з огнищанина. А той тільки стогнав і час від часу зводив над собою руку і немічно змахував нею, наче гріб чи відштовхував когось.

Йому й справді здавалося, що його несе стрімка течія. Туга нестримна сила тримала його так цупко, що не мав сили ворухнутись, чув жебоніння води, але не бачив її. «То як же я пливу? Хіба може бути річка без води? Куди ж вона поділась? І як світло навкруг... І як чисто, неба зовсім не видно... Сонця теж... А де ж воно? Якісь вогненні смуги з усіх боків вгору тягнуться. Мов сліпучі струмені води. Це сонце народжується. Бо ж земля без сонця не може бути. Тільки не проґавити б ту мить, треба дивитись...»

Роська напружує вір, але на очі щось тисне, і вони наливаються болем. А тут ще й дим густий звідкись валує, заступає світло. Огнищанин

жахається: «Як же тепер я знайду землю? Мені ж ні на що обіпертись». Раптом дерево перед ним з'явилось, безлисте і мокре. Тягнеться до нього Росько, хоче вхопити і розплющує очі.

Над ним стеля низька, задимлена, по ній миготять тільки тьмяні відблиски світильника. Росько не бачить його, мов десь з-під землі пробиваються смуги світла, червоного й тремтливого. Воно то спалахувало яскравіше, то кудись западало, і хижу враз заливала важка темінь. Щось було в цьому тривожне й загрозливе. Хлопець силкується підвестися, бо, розпростертий на цій твердій, вичовганій до блиску лаві, почувається беззахисним і немічним, нездатним навіть голос подати. Але проти кого боронитись?

І відразу ж відчув на собі чийсь пильний погляд. Тепер уже розрізняє велику нерухому тінь, що притисла долівку, упіймав стримуване дихання. Так ось чого його весь час не полишало відчуття тривоги! Тут хтось причаївся. Треба його знайти, хоч поглядом випитати, що йому треба, чому не озивається. Нарешті Росько сідає, його хилить уперед, але він тримається за лаву. Підводить голову і бачить перед собою чоловіка, який наліг важким тілом на стіл і незмигно дивиться на нього. «Та це ж Крутій! — аж сахається огнищанин і відкидається назад, тулиться спиною до стіни. Йому хочеться знову заплющити очі й поринути в небуття, де його, підхопила б річка, закрутила течія. Нехай краще водяні духи чіпляються і виснуть на ногах, ніж зустрітися з цим купцем. Може, зв'язав його? Але ж ні, ось руками можна ворушити, ногами переступати. Тільки якісь вони неслухняні, мов не свої. «Яким побитом я тут опинився? Хто мене сюди приволік?» — Росько згадує, не помічаючи, що шепоче:

— Річка, слизький стовбур дерева... вогні на березі... Потім кудись вони поділися і пітьма огорнула... Довго так було... довго... Душа вирівалася з мене, але нікуди їй було, кругом Вода...

Шепіт його то уривається, то дужчає і ледь не переходить у крик. Крутій, прислухаючись до його мови, випростувався, підставляючи бородате обличчя під світло. Широко розкрив рота, наче збирався зареготати, кущики брів поповзли вгору, і він гарикнув:

— Ти... ти, послухай!.. Зачекай! Що ти там белькочеш? Боги відібрали в тебе розум...

Росько вмовк. Важко дихав. Безтямним поглядом обвів хижу, натрапив на миски і вже не міг одірватись від них. Ще стримувався, але рука мимоволі тягнулася до коржа, що лежав скраю.

Крутій помітив голодний зблиск його очей, глипнув кілька разів на миски і на огнищанина, ніби ніяк не міг второпати, чого той тягнеться худою рукою до столу. Про щось розмірковував, хитнув раз-другий кудлатою головою, а потім глузлива посмішка викривила губи, і він присунув миску ближче до огнищанина.

Росько їв, низько нахилившись над столом, забувши і про цього купця, від якого стільки натерпівся, і про вість, яка гнала його через степи

й ліси, кинула в річку, привела в цю напівтемну хижу. Тільки кілька разів глипнув гостро на купця, ніби застерігаючи від того, щоб не спробував відібрати.

Купець під цими поглядами спохмурнів, поклав руки на стіл перед собою, стиснув у кулаки. Вираз нетерпіння все частіше з'являвся на його обличчі. Нарешті не витримав:

— Чи не досить, уноте? Так ти всі мої харчі переведеш...

Молодий огнищанин з жалем відсунув миску, відкинувся назад, притулившись до стіни. Уже трохи оговтався, але його хилило на сон, і він ледве стримувався, щоб не склепити очі. Хотів заперечити Крутію, сказати, що він уже не унот, а молодий воїн і побував у січі з печенігами, та лише ковзнув по ньому збайдужілим поглядом.

Зненацька купець, стіл, миски на ньому крутнулися перед ним і кудись зникли. Широка лава, тверда й прохолодна, мов кінь скакнула під ним, потягнула за собою. Та це тривало лише мить, бо Росько жахнувся і розплющив очі, поглядом знайшов купця. Полегшено зітхнув, той сидів за столом: «Хоча б не розморило мене... Треба пильнувати, а то зв'яже сонного. Еге ж, він мене і при пам'яті зв'яже, ще й своїх посіпак гукне... А в мене під рукою нічого нема...» І ще подумав уже вкотре про те, що в найскрутніші хвилини опиняється беззахисний перед загрозою. «Боронитимусь... нігтями балухи йому видряпаю... Бучу зчиню, хтось, може, почує... Але ж і глухо навкруг, жоден звук не проб'ється... Тільки не виказати б страху». І Росько змусив себе сісти рівніше, ще й з якимсь зухвальством втупився на Крутія. Той мугикнув і запитав:

— Чого ти? Бачу, тримаєш супроти мене лихі думки. Гадаєш, що то я тебе в лісі залишив, еге ж? — притишив голос, нахилився нижче над столом, аж борода вмочилася в миску.— Топтун мене намовив. Мовляв, невідомий і підозрілий цей огнищанин, так він тебе кличе. Та ще й з бродниками водиться. Підіслали ті, щоб вивідати про наші товари. Богами клянусь, моєї вини немає...

Говорив, але очі відводив убік, твердими пальцями взяв коржа і заходився кришити, набрав повну жменю і кинув до рота. Кришки розсипались по бороді, і купець став трусити нею, мов віником.

Росько розвів руками:

— Навіщо про це гомоніти... я ж прийшов...

— Швидко бігаєш,— підхопив Крутій.— Я оце тільки з валкою до берега пристав, ще й на вози товар не переклав, а ти вже й з'явився... Може, коня десь роздобув?

— Добрі люди вивели з тих лісів,— з притиском відмовив молодий огнищанин.— Коротшу путь вказали. А про мого коня ти краще за мене відаєш, де він і хто його забрав.

— Люди вивели? З якими людьми ти спізнався? — стривожено підвівся з-за столу купець.— Кажи! Чому ж вони тебе без помочі в річці серед ночі кинули?

— Прийдуть вони, ще прийдуть, тоді декому непереливки буде,— якомога загадковіше відповів Росько, ще й до вуст палець приклав, ніби остерігаючись виказати зайве.

Крутієві ж не сиділося. Поторгав стіл, забрязкотіли миски, чаші. Відійшов трохи і одразу ж сховався у темному закутку, чимось грюкнув, аж у хлопця похололо в грудях. Потім щось там забурмотів, наче шептався з нічними духами. Аж ось з'явився, лихим вогнем очиць обпалив хлопця.

— То, кажеш, люди прийдуть?.. А які люди, чи не степовики? Чи не орду сюди ведеш, шлях їй показуєш, га? Ось дам знати княжим людям, візьмуть вони тебе і запитають...

— А я сам до них піду,— Росько теж підвівся.— Мені нічого боятись, я правдиву вість несу. А хто лжі твоїй повірить, то нехай на той берег перескочить, там руська застава побита лежить печенізькими стрілами. Піду до княгині, сам усе розповім, Ще й нагороду дасть, усі так мені казали. Уклонюся низько, попрошу — нехай вернуть усе, що забрали. І коня теж...

На обличчі Крутія знову з'явилась улеслива посмішка:

— Тепер бачу, що правду мовиш. Але навіщо тобі самому до княжого града на Гору йти? Ти зовсім кволий, ще десь заблукаєш. Та й сторожа вночі не пустить. Я сам схожу, мене там знають. А ти спочинь, я ось тобі кожуха під боки підмощу...— нахилився під стіл.

— Ні, ні, я не буду лягати! — крикнув молодий огнищанин, підозрюючи в кожному слові й рухові купця лихі наміри. Додав твердо: — Піду! Не затримуй мене силою! Я в княжий град вість несу! Княгиня огнівається...

— Що ж, вольному воля,— витиснув знехотя з себе Крутій.

І Росько, почувши ці слова, аж здригнувся. Здалося, що не купець їх вимовив, а Буркун. Навіть озирнувся на всі боки, мовби й справді сподіваючись узріти його білу постать з луком за плечима. «Тоді б цей купець не посмів нахвалятися, забився б у темний куток. Але чому одні й ті ж слова так по-різному звучать? Дивно якось... Дід мовив про волю, який звіра і птаха дарма не зобидить. І цей теж губами це слово теребить, а сам пантрує, щоб когось волі позбавити. Як же це так?»

Купець, гадаючи, що огнищанин вагається, знову взявся за своє:

— Не ходи, хлопче!.. Покладись на мене. Я все княгині переповім.

Та Росько, мовби й справді набравшись сили і впевненості від самої тільки згадки про діда Буркуна, заперечливо похитав головою:

— Ні, я сам... Випусти мене...

Купець ледь не спопеляв його поглядом, але скорився:

— Гаразд, не триматиму. Зараз провідника гукну,— прочинив важкі двері. Назустріч йому кинувся Топтун. Купець голосно до нього: — Проведеш нашого гостя на Гору, сторожі скажеш, що вість важливу несе!..— І стиха на вухо, майже не розтуляючи губів: — Та веди через глинища. Там і вдень в'язи скрутиш, а зараз ніч. Десь звалиться в

урвище чи яму, гончарі їх там глибочезних надовбали... А як ні, то сам допоможи йому туди впасти. Тільки щоб і не писнув. Второпав? — І вів далі, уже не стримуючи голосу: — А за це одержиш від мене братеницю[1] велику, в хозарській землі зроблену, золотом оздоблену...

Топтун стис великі кулаки, виразно покрутив ними перед собою.

Оце перешіптування, а найбільше незрозуміла щедрість купця видалися огнищанинові підозрілими. «Мені б тільки з цієї задушливої хижі вибратись, а то мов у порубі. А там я раду собі дам...» — заспокоїв себе.

Топтун не дав йому роздивитись, заступив собою півсвіту, міцно взяв за рукав сорочки і з похмурою загрозою звелів:

— Ходи за мною. І не патякай багато, а то я швидко втихомирю!

— А ти сорочку не шматуй. І не сип погрозами, не з лякливих, я ось...— Роcько навмисне говорив голосно, сподіваючись, що хтось почує їхнє сперечання і нагодиться. Та закінчити не встиг свого обурення, бо Топтун так турнув його, що заледве язика не проковтнув. Зопалу намірився було відповісти тим же, але побачив майже під носом величезні кулаки купецького наглядача і постерігся. Зрозумів, що той тільки цього й чекає.

Зупинилися в якомусь закапелку між напівзруйнованими коморами, стежили один за одним, і очі в кожного палахкотіли ненавистю. Роcько повів поглядом в один бік, у другий — хоч в око стрель. Вирватись із цупких лаписьк Топтуна і гайнути? Але куди, ще в яму звалишся чи на кілок втрапиш? Треба вичекати...

І Роcька вдавано покірно поплентався за своїм провідником.

Ніч. Ні місяця, ні зірок. Суцільна непроникна стіна, яка весь час відсувається і яку не можна розвести руками чи роздмухати подихом. Здається, що темінню просякло все навкруги: хижі, дерева, сама земля і круча, обриси якої пробиваються навіть крізь чорноту ночі.

Роcько вдивляється і дивне відчуття несправдешності, що коїться з ним, що відбуваються цієї ночі, охоплює його. Там, угорі, пливуть світлі цятки. І полощеться над ними небо. Він не стримується і вигукує:

— Що то за вогні? Глянь, вони рухаються, ніби по небу...

Топтун зупиняється, дивиться теж на кручу і зневажливо гмикає:

— І чого б я ото репетував? Ніколи не бачив? Та це ж сторожа з походнями[2] княжий град обходить, лиходіїв відгонить, щоб зло не вчинили.

«А сам ти не лиходій зі своїм Крутієм? Ледве вирвався од вас...— мало не спорснуло з Роcькового язика.— Та нехай, ось потраплю до княгині, вона вам вигадає кару... А потім знайду коваля Дея, батька того дружинника...»

---

[1] Братениця — велика чаша.

[2] Походня — смолоскип.

Безмовна, давка тиша. Вона ніби вигубила все навколо, залишились вони тільки удвох. Топтун веде огнищанина звивистими стежками, які то скочуються донизу, то видираються на крутосхили.

Росько весь час озирався, шукаючи світлі цятки. Довго не міг натрапити на них поглядом, а коли з'явилися, закляк на місці. Вогні були далеко, а вони з Топтуном чомусь опинилися до них спинами. «Він мене веде зовсім не до княжого града!..— Гнів з, такою силою сплеснув у грудях молодого воїна, що він забув про обережність і про страшну силу купцевого наглядача.

— Куди ти мене завів? Княжий град ондечки!..— Він, випнувши груди, стиснувши кулаки, пішов на Топтуна.

Не бачив очей свого супротивника, темінь виїла їх, заливши холодом, який плеснув на Роська безжальним струменем. Розсовуючи його плечима, віддмухуючись від крижаних голок гарячим диханням, наближався огнищанин до Топтуна. Той, широко розставивши руки, підминаючи ногами траву, рушив йому назустріч...

Вони вже майже зійшлися впритул, коли несподівано позаду почулося:

— Не смій! Не зачіпай його!

Росько обернувся на той голос, і в цей час брила криги впала на нього, розбилася на дрібні скалки, які вп'ялися в голову з дзвінким посвистом.

Опритомнів огнищанин уже пізнього ранку. Лежав у простій хижі. Не виказав ніякого здивування ні до сонячного світла, що широкою смугою падало на нього, мабуть, були відчинені двері, ні до людей, голоси яких чути було зовсім поруч. Не хотілося думати про все те, що сталося з ним учора. Вогні, річка, розлючений Крутій... Ось тільки брила криги... Звідки вона взялася серед літа і як потрапила до рук Топтуна? Ще й досі в голові дзвенять її скалки. Вони кружляють перед ним, засліплюють очі. Затуляє рукою очі, а гострі жала не зникають, поколюють, аж голова йде обертом.

Хтось нахиляється над ним, відводить його руку з обличчя:

— Оклигав трохи... Нічого, нічого... все буде гаразд...

Росько розплющує очі і бачить над собою знайоме обличчя: кошлаті брови, сива чуприна. Вдихає такий знайомий запах вогню і заліза.

— Дядьку Родь, це ви? — схопив за руку.— Ви живі? Я так і знав...— радісно засміявся. Поривався підвестися.

Та чоловік придержав його, похитав головою:

— То тобі, уноте, спросоння привиділось... Не так мене зовуть. Деєм кличуть. Оце моя кузня. Принесли тебе сюди непритомного. Той клятий Топтун...

— Це я відбив, я!.. — Невеличка постать мигнула серед сонячних променів і застигла посередині хижі.

«Та це ж Бігун! Так ось чий голос я чув уночі!»

— Я порятував цього хлопця.— Бігун гордовито пройшовся по кузні.

А далі заходився, уже, видно, не вперше, розповідати про те, як ішов назирці за Топтуном і оцим хлопчиною. І робив це так тихо, так обережно, що той купецький прихвостень навіть вухом не повів.

Бігун не міг устояти на місці, збуджено вимахував руками, пригинався і ледь не лягав на долівку, показуючи, як він вистежував, таївся. А потім кинувся на Топтуна, і хоч той тілом більший за нього, але не встояв на ногах і полетів сторчма в дерезу. Там його і зв'язав верейкою[1].

Він одверто хизувався умінням ступати безшелесно, не залишаючи ні сліду, ні запаху. А ноги має міцні, мов виковані з заліза...

Бігун пружно перестрибував через удавані ями в кузні, викликаючи схвальні вигуки людей, які юрмилися біля дверей, а за ним ганялися сонячні промені. Від цього мерехтіло в очах, і Росько знову затулився рукою. «Каже, що нікого в нього немає... Увесь світ його домівка. Піду з ним... Уклонюся низько за врятування і попрошу взяти і мене в ті світи. А вість? Перекажу княгині її, знайду Літану, заберу Білогривого... Але ж куди ми підемо, якщо печеніги кругом із степів сюди йдуть? Ні, спочатку нехай збере княгиня рать, проженемо їх, а потім можна йти далі від цих Крутіїв, Топтунів та Воротилів. Якби ж знати, де така земля є...

А Білогривого залишу, віддам цьому ковалеві, в кузні якого так тепло й гарно. Навіть дим зовсім не їдкий. Як він сказав його кличуть? Десь я вже ніби чув це ім'я... Серед бродників ніхто його не мовив. Дід Буркун? Ні, це вже було потім, коли, я вийшов з лісу... Застава... побиті дружинники...»

— Знаю... Я знаю вас, дядьку Дей! — вигукнув Росько.

Завмер на місці Бігун, урвавши свою скоромовку, стих гомін. І коли коваль нахилився над Роськом, той схопив його за руку:

— Я вість несу... з орди утік, печеніги наздогнали, вбили дядька Родя... А я оце прийшов... -— аж схлипнув.

Коваль, не розуміючи його схвильованості, хитнув головою скрушно:

— Натерпівся ти, уноте... А про орду ми вже знаємо. Бігун усе розповів, та й ти всю ніч марив, воював зі степовиками, стріли пускав, ще й по-їхньому щось мовив... Та ти не побивайся так,— заспокійливо додав: — У моїй хижі з тобою нічого лихого не станеться. Тобі треба підхарчуватись, зараз я гукну,— хотів вивільнити руку, але Росько не відпускав і усе повторював:

— Я вість несу... я вість несу... Лиха вона і для твого роду...

Коваль пильно подивився на нього, і усміх зник з його очей:

— Мій рід увесь тут, ми слухаємо тебе, віснику...

— На тому березі я йшов степом, сонце перейшло вже все небо... Я поспішав, майже біг підтюпцем. Спочатку я почув запах диму, а потім побачив людей... Вони лежали всі на високому пагорбі. Стріли стриміли в їхніх тілах. Мені здавалося, що це очерет проріс на сухій землі.

[1] Верейка — мотузок.

Тільки на одного з тих людей я надибав далі, він повз до річки, але духи смерті йшли слідом за ним... Я бачив їх, бачив зблизька...— затнувся, широко розплющеними очима втупився кудись за двері, де за сонячною світлою стіною переливалась і жила річка, а далі за нею той степ. Під його безтямним поглядом люди розступилися, а він витягував шию і напружував тіло, мовби вже наближався до того страшного місця: — Вони всі були у білому, якісь хисткі й розпливчасті... То пластались мов туман біля самісінької землі, то рвалися вгору і там полоскотіли під вітром, наче напнуте вітрило... Скажіть, хіба духи смерті за кожним ходять, зазирають у вічі кожній людині?

— Ти забув про того дружинника,— суворо нагадав коваль.— Хто він і чому загинув?

Росько швидко глянув на нього, затримав погляд, ніби приміряючись чи щось виважуючи в собі. Тривало це мить, але встиг побачити, як болем налилися очі могутнього чоловіка, який стояв над ним, і хтось наче вигукнув десь здалеку до Роська застережливо: «Мовчи, не відповідай!» — але слова уже мимоволі зривалися з його вуст:

— Їх побили печеніги... Заскочили зненацька. А цей дружинник помер теж. І назвався він твоїм сином... Коваля Дея з нижнього града...

І тоді побачив огнищанин взагалі щось дивне — наче високу постать огорнув чистий дим, і вона підвела обидві руки, махнула ними, ніби розганяючи його і задихаючись у ньому. Десь за тим димом скрикнула жінка. Тільки звідки цей дим узявся, чому зір Роськові затуманив?

А потім він розвіявся, і знову показався коваль Дей. Щось у ньому змінилося. Але що? Здавалося, вість ту страшну забрав з собою дим, бо коваль стояв перед людьми високий, ясноокий, могутні груди спокійно дихають. А біля них, ніби захищаючись чи погрожуючи комусь, тримав руки. І хлопець зрозумів, що саме вони в коваля якісь інші. Не тільки важкі й великі. Вони мовби жили окремо від нього, були гнівні й загрозливі, нещадні й сильні. І в той же час стражденні й безпорадні.

І всі присутні люди дивилися на руки коваля Дея. Дивилися з якимсь жалем і надією. Тоді він одвернувся від них, втомлено переступаючи, підійшов до горна, підкинув вугілля і взявся за міхи. Загуділо, залопотіло, жарко задихав горн. Обличчя коваля стало зосередженим і незворушним. Тільки очі волого блищали, але вогонь швидко висушував їх, випалював з них чорноту, і вони знову ясніли на засмаглому обличчі.

Аж ось він вихопив з вогню довгу залізну штибу, однією рукою кинув на ковадло, другою перехопив молоток і комусь кивнув головою. Легко розсуваючи крутими плечима людей, до нього підійшов хлопець, такий же статурний і ясноокий, як і він, закатав рукава вилинялої сорочки. Легко схопив молот і завигравав ним над плечем, прицілюючись і чекаючи знаку коваля. Дей ворухнув бровою.

Важкі удари пробудили землю, і вона, скинувши ранкову сонливість, ледь чутно, м'яко здригалася під ногами. Звуки туго оббігали по всіх закутках кузні, пробивалися до дверей і котились вузькими вуличками.

«Чого це я розлігся, ніби й справді немічний? — Росько підхопився, підійшов ближче до горна і побачив, що дядько Дей кує меча.— Так ось якої роботи жадали його руки!.. Ось чому вони страждали і гнівалися!..» Огнищанин невідривно дивився на вогонь, на розпечене залізне жало, яке від кожного удару молота витягувалось і гострішало.

Кожен удар, глухе зітхання заліза і дзенькіт молота відгукувались щоразу в ньому тремтливою радістю. Він уже не міг встояти на місці, переступав з ноги на ногу, підстрибував і нахилявся. Його руки теж тримали, молота і гупали ним по залізу. Звуки злітали розмірено, дужо, і Росько підставляв їм руки, ноги, плечі. А коли відірвав погляд од вогню і озирнувся, то побачив, що люди в кузні теж підкоряються цим звукам і рухаються їм у лад.

Та ось часто й дзвінко озвалося залізо під молотком самого коваля, і кремезні постаті мовби ледь піднялися над долівкою, рухались легко й спритно. Руки їхні уже ніби стискали мечі, а очі шукали ворога. Глянути йому гостро й загрозливо у вічі, побачити там страх і вдарити мечем. З одного боку, з другого, а потім пригнутись і затулилися щитом. І так безліч разів...

Зупинились лише тоді, коли Дей занурив потемнілого меча у діжку, і вода засичала, забулькотіла від його гарячого доторку.

Та ще не скоро вляглося збудження. І очі зблискували завзято, і груди високо здіймались, і руки стискалися загрозливо. Бігун легко ступав серед людей, зазирав пильно у вічі, ніби вивіряючи кожного. Зупинився біля Роська:

— Уноте, ти приніс нам вість, добивався з далеких країв, щоб попередити нас... І люд київський мовить тобі вдячне слово. Ти відбився од свого роду, живи у нас, матимеш питво та їжу. Але ми ніколи не чули про рід огнищан. Розкажи нам...

Довго не міг Росько здобутися на слово, бо враз згадалося все його життя і поневіряння, а сонце так липло до очей, що вони наливалися сльозами. Світ замерехтів перед ним і нічого вже не розібрати, все зрушилося в ньому і потекло безшелесно. Зникли в тій круговерті стіни, піднялася стеля і хмаркою стала. І розказував Росько сонцю і небу, вітрові та деревам про викрадену матір і напад варягів, безмежжя степів і лютих кочівників, про загибель роду й зрадливого Крутія...

А люди все йшли та йшли до хижі коваля Дея, і незабаром їх стало так багато, що заступили сонце, і сльози висохли на очах огнищанина. Тепер він уже міг дивитися на всіх сухими очима. І йому здавалося, що цих людей він знає давно, що вони чекали його, після довгих блукань він оце повернувся до своїх родовичів. І усіх він їх упізнає. Оті пахнуть залізом і вугіллям — це ковалі, а в тих руки у глині — то скудельники[1], а з м'язистими руками — кожум'яки. Біля дверей з сітями на плечах примостилися рибалки, а там далі біліють кучерики стружки в бородах та чубах теслів. Та найбільше ковалів, Сварогових дітей, зібралося в

[1] Скудельники — гончарі.

хижі Дея. Оточили Роська, мов охорона, неповороткі, закіптюжені, тіло в кожного аж ломить від сили, що застоялась у плечах, грудях, руках. Стоять мовчазні, але в очах тремтять вогники гніву й рішучості.

Слухає чорний київський люд молодого огнищанина, ловить кожне слово. Тільки перезирнуться кожум'яки чи рибалки та сумно зітхнуть, бо виходить, що лихо по всій землі бродить, ніякими перевесищами йому дорогу не заступиш, ні в які шкіряні міхи не зав'яжеш. Бо виходить, що не тільки над ними безборонно чинять скорий суд і розправу бояри, княжі посадники і тіуни, бо ніхто не відає, чи не чекає на кожного з них доля бродника, доля вигнанця, якому боги судили так і загибіти в плавнях, забути дорогу в рідний край, а може, забути і свою мову. Та бродник хоч волю має, хоч руки не закуті та й дихає вільно — ошийник роба не стискує.

Але що тут удієш, на те воля богів! То вони визначили кожному з них кувати залізо чи м'яти шкури, ралом землю орати чи вполювальником бути, а князям та боярам верховодити над ними. Вони наставлені богами, а тому мусять їх слухати, виконувати їхню волю. Мусять слухати і впокорюватись, бо живуть на одній землі, дихають одним повітрям і разом стають супроти ворогів. Ось і зараз насувається на їхні хижі лихо — темна орда з Дикого поля. Хіба вистоять вони проти неї? Отож і треба усім разом, сукупно. І загомоніли:

— На Гору! На Гору до княгині! Нехай готує дружину, нехай захистить наших жінок і дітей.

— Ходімо до княгині всі... на поклон. Нехай не дасть загинути нам із чадами від стріл печенізьких. Дозволить за стінами града сховатися...— долинало з іншого боку.

— Відсидитесь у граді, сподівайтесь! — докидали інші.— Орда оточить град, що й миша не прошмигне. Довго втримаємось... З голоду попухнемо. Треба, щоб бояри і купці свої кліті відчинили для усього люду. А не захочуть, то змусити...

— Змусити!.. Змусити!.. — луною прокотилось між яругами київського берега, між хижами і застрягло в глинищах, де зараз стриміли заступи гончарів та відмахувались куцими хвостами конячки, впряжені у візки. Цей крик докотився і до торговища біля Перунового требища. Хоч тут ніхто не знав, кого стосується «змусити», але були в цьому заклику оті розкутість та відчайдушність, які зривають з місця й кидають люд. Зрони хтось слова, щоб у річку стрибали — то й падатимуть у бистрінь течії.

Люд київський, роботящий і сумирний, не дуже охочий зчиняти бучу. Йому більше до серця горшки ліпити, різну кузнь кувати, звіра полювати чи сіно косити. Та вже якщо закипить у тих гончарів чи ковалів гнів, то обпалить не один боярський терем, спопелить не один сувій заморського сукна з купецької валки. І ніхто не дізнається, від чого спалахнув той вогонь: від сонячних променів, від полум'я біля Перунового требища чи від розпачливого голосіння жони бідаря, яка вибіжить

на вулицю і проситиме милосердя у богів, у неба, бо ж забирають їх усіх у роби. Забирають серед ясного дня, бо нічим відкупитись, нічим позику сплатити — господар занедужав і жодної куниці не вполював, жодної риби не впіймав, жодного горшка не виліпив. А боярські слуги вже тягнуть жону за довгі коси, сирцем руки в'яжуть. Буває, що мовчки дивляться на це сусіди та перехожі. Тільки очі долу опускають та скрушно головами хитають. Що ж, буває. Тоді пусткою лишається хижа, заростає бур'яном і нічні птахи оселяються на горищі. І від кожного помаху їхніх крил осипається труха з покрівлі.

Що ж, буває. Люду внизу, під Горою, живе без ліку, хиж тулиться під кручами і в яругах безліч. Хтось із князем у похід пішов і там загинув, когось річка забрала, котрогось тур на роги підняв чи варяги на чужину завезли...

Хто за ними побиватиметься, крім жони та дітей? Для князів та бояр робів вистачить.

Та буває й по-іншому, коли прокльони і голосіння скривдженої гострою стрілою вжалять серце якогось відчайдуха, і він, зібравши ватагу, стане на її захист. О, тоді тріщать дубові ворота боярської садиби, розбиваються кліті, що пахнуть медовим духом, і язики полум'я жадібно облизують сухе дерево стін. Поки захеканий боярин доб'ється до княгині, впаде до її ніг, благаючи оборони від смердів, а та пошле своїх гриднів, на місці боярської садиби чадять лише головешки та обсмалені кури кудкудакають.

Отож і зараз, коли хтось докинув, що низовий люд наміряється розбивати боярські кліті, натовп з торговища тож посунув до хижі коваля Дея. Товпилися на вулиці, зчинивши галас і вимагаючи не баритись. Нехай тільки вкаже, на кого з бояр мусять іти. Тоді Дей, кивнувши й Роськові, вийшов з хижі...

— Тихше, тихше, не галасуйте,— втихомирював найбільш палких.— Якщо так сверблять руки, то скоро матимете об що їх почухати — печеніги йдуть на Київ! — гукнув ще, уже дужче.— Чули всі? Орда хоче спалити нас!

Ця страшна вість змусила всіх замовкнути. Ще ніколи кочові люди не заходили так далеко, ще ніколи їхні коні не іржали під стінами стольного града. Видно, велику силу зібрав хан Куря, коли наважився рушити походом на руські землі.

— То що ж нам діяти? — вихопився хтось із натовпу. І в голосі були сподівання й тривога.

— До княгині підемо, щоб дозволила подільським людям на Горі від лиха сховатись. А ще нехай нам дає мечі, станемо разом з її дружиною на заборолах супроти ворога. Згода?

— Згод-а-а-а! Згода-а-а! Треба до княгині йти! — заклекотіло в натовпі.— Ми теж візьмемо мечі! За землю Руську...

— Підемо ми ось,— Дей поклав руку на плече Роськові й кивнув на Бігуна.— А ви йдіть до своїх родів, нехай жінки збирають готовизну, та

більше, бо ніхто не знає, скільки сидітимемо на Горі в облозі печенізькій... Ковалі!

— Ми тут! — виступили наперед його родовичі.

— Куйте й гартуйте мечі, та вигострюйте їх, щоб жодна печенізька кольчуга не витримала, навіть ханська,— пожартував їхній старійшина.— Теслі!

— Слухаємо тебе, Дей! — озвалися ті.

— Зрубуйте дерева й тешіть колоди. Поставимо окіллям, щоб коні нападників на них напоролися...

— Кожум'яки і дубильники!

— Ми готові! — Кремезні силачі збилися в гурт, загомоніли: — Багато шкур ми вичинили, усі віддамо.

— Міцні калантарі з них будуть.

— Жодна печенізька стріла не проб'є.

— Ото й гаразд,— похвалив їх Дей, потер чоло,— наче про все погомоніли. Тоді ми пішли до княгині...

Уже й рушив, а потім обернувся до киян, примруживши око:

— Що хочу про боярські кліті слово вам сказати. Треба буде, то відчиняться вони для нас. Княгиня звелить боярам. Не дасть нам усім з голоду загибіти.

Повернувся й повів за собою Роська та Бігуна. Натовп постояв, потім рушив за ними. Тільки ті, кому він дав наказ, понесли по хижах низових людей тривогу.

День наливався світлом, і в ньому все вище здіймався княжий град. Його то заступали дерева, то нависав він своїми вежами, здавалось, над самісінькою головою. Ось білою хмаркою закружляли над ними голуби, кинулися було супроти вітру, потім збилися в клубок, злетіли високо-високо і вмить розтанули. Роська пошукав їх поглядом, але опустив очі. Поки піднімалися крутою дорогою, він устиг глянути і на річку, і на далекі ліси. Звідси добре було видно торговище, над яким підносилась подоба Перуна. Підходили до нього люди, вклонялись і клали дари. Палахкотів на требищі вогонь, і сивобородий жрець невідривно дивився на нього. Тільки зрідка змахував широким рукавом білої сорочки, наче щось кидав у вогонь, бо полум'я щоразу зривалося вгору, клубочачись у зеленому диму. «Може, то віщун нашого роду? — придивлявся Роська.— Річка взяла його і принесла сюди, щоб тут служив Перунові».

А далі, за требищем і торговищем, кривулясті вулички та хижі, хижі. «Ой, як багато люду в Києві! Це ж скільки родів тут живе! — Глянув на Гору: — А там, мабуть, ще більше». Наздогнав коваля, торкнув за руку:

— Скажи, дядьку Дей, багато люду живе на тій Горі?

— Та вже ж,— відказав той і собі підвів погляд на вежі.— Князі й бояри люблять мати біля себе багато людей.

— А ти всіх там знаєш?

— Звідки ж мені знати,— стенув плечима коваль.— Я в їхніх хоромах не часто буваю. А тобі, хлопче, нащо?

Росько одвів убік погляд, розмірковуючи: сказати чи ні про Літану. Вирішив змовчати, бо ще нагримає, мовляв, ось-ось орда наскочить, нищитиме і палитиме наші хижі, а тобі в голові якась там Літана. «Нічого не скажу. Розпитаю у людей згодом...» — заспокоїв сам себе. А Дей не дуже й розпитував, бо ось уже й ворота княжого града. Сторожа, забачивши натовп, закалатала в била, списами наїжачилась. Коваль махнув киянам, і ті зупинились віддалік. А сам попереду. Росько і Бігун за ним, підійшли до воріт.

— Хто за старшого?

Високий воїн, мідний щит якого червоно вигравав на сонці, озвався:

— Говори, чого прийшов і навіщо людей привів?

— До княгині йдемо, вість несемо... Ось отрок з поля прибіг,— поставив перед собою Роська.— Мовить, що орда не сьогодні-завтра тут буде. Дозволь, воїне, до княгині пройти, вість важлива...

Воїн кивнув:

— Ідіть за мною. А ви,— наказав сторожі,— зачиніть ворота і нікого не впускайте. Хіба що княжий гінець добиватиметься.

Повів їх вулицями княжого града. Та Росько видивлявся не на боярські хороми за високими огорожами, а шукав Літану. Здавалося, що ось зараз ступне ще крок, і вона з'явиться перед ним, зойкне від несподіванки, кинеться до нього, припаде до грудей, і її м'яка коса лоскотатиме йому щоку. Воїн, що вів їх, застував своїм щитом Роськові вулицю, і він нагнав його, пішов поруч. Той глянув здивовано на молодого огнищанина, тільки невдоволено гмикнув.

Росько ж раптом згадав, що одяг на ньому пошматований, ноги вбиті й чорні, а чуб розкуйовджений, і спаленів від сорому. Що ж це подумає про нього Літана? Нечупара якийсь. Став хапливо обтрушуватись, розчісувати п'ятірнею чуба. Воїн схвально плеснув його по плечу, озирнувся на Дея і Бігуна:

— Тямковитий отрок. Знає, що сувора стара княгиня, не полюбляє вона недбальства ні в одязі, ні в мові. Якщо в тебе і язик знає своє діло, то ще й заслужиш милостиню в неї.— Подумав, щитом проти сонця посвітив і засумнівався: — Хоча за таку лиху вість чи й варто... Воно як глянути... з якого боку...

— Лиха вість, лиха вість,— пробурмотів Дей.— Що б з вами було, якби він не попередив? Ох, ці княжі слуги, з усього зиск хочуть мати. Хоч земля у них під ногами гори, а вони думають про княжу ласку.

Воїн почув його слова. Метнув на коваля гострий погляд:

— Нам ласка князівська добре відома — підставляй голову під меч, а груди під стрілу, коцюбни на вітрі й стужі в сторожі. Так що, чоловіче, не солодша у нас служба, ніж у смердів доля. Меч у руках не легше тримати, ніж чепіги рала.

— Еге ж, не легше...— погодився Дей.

Воїн стримав ходу, пішов поруч з ним, зітхнув:

— Сам я з-під Вручая...[1] Ще безвусим із князем Ігорем, батьком нашого князя, пішов у похід, та оце й досі меча не випускаю з рук. Ним я княжу милість заслужив, а не так, як бояри та всілякі тіуни й посадники, що цілоденно в княжих сінях товпляться.

— Як кличуть тебе, княжий дружиннику?

— Страшком прозвали, бо лютість велику маю у битві...

— Лютість до ворогів, то добре,— засміявся коваль і з повагою подивився на Страшка.

Той, коли наблизився до князівського двору, посуворішав, знову вийшов наперед. Біля широких воріт кинув бородатому воїну:

— До княгині. Вість несемо. .

Росько, входячи до княжого двору, озирнувся ще раз на вулицю: багато люду ходить по ній, навіть дівчата перебігають, але його погляд не знаходив Літани.

Потім Страшко довго вів їх через переходи і сіни, сходами, і вони рипіли під їхніми кроками. У передпокої посадив на широку лаву і звелів чекати, а сам, нахилившись, зник за низькими дверима. Згодом з'явився і махнув рукою. Бігун, коли входили, штовхнув Роська гострим ліктем у бік:

— Слова скажи і про Крутія та Білогривого. Нехай звелить віддати коня.

Не встиг відповісти, бо вже стояв посеред світлиці. Сонце вливалося крізь вузькі віконця і прикипало до чисто вимитої дощаної підлоги. Попід стінами лави, застелені килимами. Княгиня сиділа навпроти них у кріслі, худі руки лежали втомлено на колінах, промінь падав на непокриту голову і сріблив волосся, зморшки біля вуст. Тільки очі молодо зблискували, і в них таїлося щось незбагненне, притягувало зір, і острах водночас проймав. «Очі, наче в Перуна...» — подумалось Роськові. Він, як зайшов, так і завмер мов укопаний.

Не зводив очей з княгині. То оця стара, немічна жінка з тонкими руками, крізь шкіру яких просвічуються сині жилки, вигнала огнищан зі своєї землі? Але чому її слухаються відважні й сильні воїни, чому вклоняються бояри й купці, в яких повні кліті добра? Може, вона знає мову богів і вони дають їй дивну силу, якій ніхто не годен противитись? Але їхній віщун теж знався з богами, а річка забрала його. Запитати б її оце зараз, навіщо посадила Воротила до них, навіщо рід згубила його, Літану забрала. Нехай хоч її віддасть. Щось той Страшко мовив про ласку княжу за вість...

Княгиня відчула його погляд, повернула голову до нього і здивовано звела брови. Дей сприйняв це за знак говорити, схилився до підлоги довгим чубом:

— Прислали мене, коваля Дея, до тебе, наша княгине, люди з низового граду. Уклоняються тобі й просять захисту,— стримував голос, намагаючись надати йому покірливості, але лунав він у світлиці

[1] В р у ч а й — нині місто Овруч Житомирської області.

розкотисто, аж володарка відкинула сиву голову назад, мовби хотіла відсунутись. А коваль вів далі:— Отож і просимось зі своїми чадами всі перебути лиху годину на Горі. Та зроби ласку, звели нам мечі дати. А ми на стінах станемо проти печенігів...

— Відаю уже про всі ваші просьби. Тобі слід вести мову про це з моїми воєводами. Хто вість приніс? Ти? — дивилася на Роська.

Той, хоч досі вклонявся тільки Перунові, низько схилився. Коли ж випростався, то ледь помітно усміхнувся. Його вже не брав острах від погляду княгині: нічого в ньому немає страшного, просто погляд втомленої і старої жінки. Та й на обличчі лише заклопотаність.

— Ти звідки знаєш про орду?

— У полоні в кочових людей був. Мову їхню знаю, вої їхні хвалилися, що Київ збираються палити. До них ще з Греччини купці мали приплисти річкою з багатими дарами...

Княгиня Ольга звела очі на вікно, сонце вдарило в обличчя, і вона мляво піднесла руку, затулилася. Мовила, ні до кого не звертаючись:

— Виходить, підступні греччини печенізьких ханів намовляють іти на нас. Мій син Святослав їхні землі воює, а вони аж сюди руки простягають.

Сиділа замислена, щось шепотіла вже нечутно. Тільки рука, якою підпирала голову, злегка тремтіла. Потім знову глянула на Роська:

— Ти як у полон потрапив? Де твій рід сидить?

Роська озирнувся на Дея, той підбадьорююче кивнув.

— З роду я огнищанського, колись сиділи ми далеко вгорі по річці, але... але...— затнувся хлопець,— твої дружинники вигнали нас, і ми оселилися аж під Роднею[1]. А потім налетіла орда і забрала всіх з собою у Поле...

— За що ж твій рід вигнано було? — нахилилася Ольга.

— Дрібний ще був, не відаю,— схитрував хлопець, а сам очі в підлогу втупив.

Від пильного ока княгині не сховалось його хитрування, бо й сама лукаво примружила очі:

— Кажеш, дрібний був. А посадника у вашій весі я садила, як його прозивали, пам'ятаєш?

Бігун за широкою спиною коваля кахикнув раз-другий, але де там його почути молодому огнищанинові. Він дивився лише у вічі княгині й не помічав у них лукавих вогників, а наче співчуття й розраду. Прислухався тільки до слів, що їх зронювали сухі вуста старої жінки, і не шукав у них підступності, а щиру зацікавленість. Він їй усе скаже, махнув рукою:

— Та садовила... Краще б зовсім його не присилала, бо здирник великий був. Більше про себе дбав, ніж про князя. Навіщо тобі такі слуги?

Ольга опустила очі:

---

[1] Родня — місто, яке стояло там, де Рось впадав в Дніпро.

— Слуги мусять годуватися біля князя, бо тоді вони теж можуть сказати: «А навіщо нам князь, коли ми біля нього холодні й голодні?» Втямив? — наче хотіла всміхнутись, але вуста не слухались, тільки куточки їх смикалися, ніби самі на себе злостились.— Але ймення його ти скажеш нарешті?

— Воротило,— тихо відказав Росько, бо вже здогадався, навіщо княгиня так добивається в нього про посадника, але відступати було нікуди.

— А-а-а,—протягнула Ольга.— То це той рід, який пішов супроти моєї волі, підняв мечі на моїх слуг...

— Але ж послухай, княгине,— простягнув до неї руки молодий огнищанин.

— Вмовкни, отроче з роду непокірних! — І в голосі її були вже тільки суворість та безжальність. Сплеснула в долоні — відразу рипнули тихо двері позаду Роська, княгиня комусь наказала:

— Приведіть тисяцького Перегудю!

Двері знову рипнули. Почулась важка хода, і хтось густо проказав:

— Слухаю тебе, княгине]

Росько озирнувся і відразу ж упізнав воїна, який верховодив княжими дружинниками, котрі спалили огнищанську весь, а рід вигнали світ за очі. Уже й тоді сивина побила його голову, а це, коли зняв шолом і вклонився володарці, наче білим молоком облита.

Ольга грізно гукнула на тисяцького:

— То це так ти виконуєш мою волю?

— Не відаю своєї вини, княгине! Мої руки ще міцно тримають меча...— в голосі його були розгубленість і образа.

— Тримають, але не проти всіх. Я звеліла тобі покарати рід, який став з мечем проти варягів, що були на княжій службі,— худими руками вхопилась за поруччя крісла, притишила голос: — Я ж звеліла, щоб і кореня від них не залишилось. А оцей отрок, який приніс вість про печенігів, з того роду... То ти їх відпустив?

Перегудя випростався:

— Нема в тому моєї вини! Найгостріший меч не зможе всіх їх винищити, бо в них скрізь захисток. Кожне дерево, кожен листок і травинка ховають їх... То була воля богів. Та й,— глянув сміливо на княгиню,— якби цей отрок не лишився жити, то хто б тоді приніс вість у Київ? Заскочили б тоді нас печеніги зненацька...

Ольга дивилася на нього, переборюючи гнів. Суворість спала з її обличчя, і воно знову стало старим та зморшкуватим.

— Що ж, може, й справді на те була воля богів... Іди, готуйся до відсічі!

Але тут подав голос Бігун:

— Слово дозволь мовити, княгине! Я валку купця Крутія з хозарських земель привів. Цей отрок з нами йшов. І кінь у нього добрий був.

А той купець коня забрав, а самого отрока кинув. Негаразд учинив, звели покарати,— у синіх очах прохача — зухвалі вогники.

Ольга ледь ковзнула поглядом по худенькій постаті Бігуна, недбало відмахнулась:

— З тим купцем потім розберусь, зараз інші клопоти.— І до тисяцького: — А коня знайди і віддай хлопцеві, оце й буде йому наша ласка. Увечері мені скажеш. Ідіть усі!

Уклонились і вийшли. Тільки Росько подумав: «Хан забрав Білогривого, то я сам повернув, купець украв, то мені його княгиня велить віддати. А кінь-то мій...»

Та не вдалося йому увечері припасти до білої гриви свого коня, бо прибігла сторожа, яка стояла нижче по річці, й сказала, що печеніги обсіли Білгород[1] і сунуть великою силою сюди, на княжий град. Забемкали мідні била, загули сопелі та сурми, сіючи тривогу й полохаючи голубів, розлетілися на всі боки гінці, скликаючи люд до Києва, до старої княгині.

Завирувало біля її двору, бо людей стільки в град набилося, що відразу став він замалий. Де там Роськові було шукати в цій тісняві Літану чи Білогривого! Поткнувся було до якогось гридня, що видався йому привітним, запитав, чи не знає часом такої дівчини з русою косою і зеленкуватими очима на ймення Літана. Але гридень враз потемнів лицем і мало не стусонув ратищем у спину:

— Я тобі дам дівчину! Печеніги на носі, а він русу косу шукає... Бери меч і йди на стіну! Ану-у-у...

Добре, що нагодився Дей і заступився. Росько вже більше не розпитував про Літану і тримався ближче до Дея та його ковалів, які роздобули йому меча і лук із стрілами. Разом з ними забивав товсті палі у передградді, засипав землею.

Коли сховалось сонце, зачинили ворота. І вчасно, бо спочатку приглушено, а потім дужче й дужче накочувався на град грізний вал небезпеки. І ось безугавне ревище обгорнуло Гору. Люті вигуки, іржання коней, рипіння дерев'яних коліс. Здавалося, що десь прогримкотіла несусвітня гроза, небо нахилилось під вагою води і вилило її всю на землю, і оце зараз збаламучені потоки, ламаючи усе, зринули з крутих схилів, забираючи з собою все живе...

Ворогів було так багато, що темрява навкруг града ворушилася. З острахом вдивлялися кияни в ніч і не подавали голосу. Матері притискали до себе дітей і благали богів порятувати. Людям здавалося, що коли вони причаяться отут, за стінами, сидітимуть нерухомо й тихо, то ті руйнівні потоки отак з гуркотом стечуть у річку, не зачепивши їх. Тому й мовчали, здригалися від кожного вигуку і затуляли роти дітям, щоб котресь не писнуло.

Та ось ніч спалахнула вогнем — це печеніги підпалили хижі в низовому городищі. Потім нападники почали збирати хмиз, зносити дошки

[1] Білгород — сучасне село Білогородка біля Києва.

та всяке дерево, що траплялось під руки, складали купами під градом, і вони горіли, лижучи язиками стіни. Вітер ніс над обложеними червоні хмари.

Усю ніч вої київські стояли напоготові, стискаючи в руках зброю. Був серед них і Росько.

Багато днів одбивалися кияни від печенігів. Уже один раз духи ночі згризли місяць, від нього тільки окраєць залишився. Потім знову налився холодною силою і став молодим. А кочові люди не відходили. Кілька разів хан Куря підсилав своїх вершників під самі стіни, і ті пронизливими голосами страхали киян, кричали, щоб відчиняли ворота, бо однак вони їх розіб'ють. Відганяли їх стрілами.

Та настав донь, коли печенізькі коні заіржали під самісінькими стінами. Якби під ними не витоптали траву, то чужинці могли б їх спокійно випасати, бо нічого не в силах кияни їм заподіяти — не мали навіть стріл. Багато з них вбито, і віщуни на князівській Горі біля требища Перуна справляли по них тризну з рання до смеркання. Але убогі то були тризни, бо нічого дати загиблим з собою в дорогу, нічим умилостивити богів. Тут живим нічим голод і спрагу втамувати. Віщуни теж ледь тримаються на ногах, до Перуна старечими тілами туляться. Отож пробурмотить котрийсь імення вбитого воїна, щоб знали боги, і склепить стомлено повіки.

Отоді й зродилось серед голодного та спраглого люду:

— Бояри кліті нехай відчинять... кліті відчинять...

Посунули кияни до княжого двору. Та зачинилися перед ними ворота. Найзухваліші почали грюкати й ганьбити бояр, проклинаючи їхню зажерливість та скупість. І хоч удари їхні були негучні, бо що там можуть виморені люди, але почула їх княгиня, звеліла спитати, чого галас зчинили.

Коли ж почула відповідь, зібрала ліпших своїх мужів: бояр, воєвод та посадників у світлиці на раду. Паленіли вони гнівом, бо де ж це бачено, щоб смерди на їхнє добро зазіхали. Навперебій пхалися до Ольги, скаржачись, що ворог не тільки круг града стоїть, а и тут на них точить зуби. Найближче біля княжого крісла боярин Малюта усіх розштовхав. Тілом великий, а прозвали Малютою, бо все йому було мало: хоромів, землі, робів. Гукав дужо, перед обличчям княгині вимахував волохатими руками:

— Відчинимо свої кліті смердам, то скоро самі голодною смертю помремо. Краще до Курі слів[1] відправити з дарами, відкупитись!..

— Краще відчинити ворота ханові, ніж загинути від голоду. Відчинити ворота, відкупимось!..— репетували ліпші люди.[2]

— Звели, княгине, до печенігів збиратись...

---

[1] Сли — посли.

[2] Ліпші люди — найближче оточення князя: бояри, воєводи, купці.

Ольга звелась так рвучко, що аж хитнулася, за меч тисяцького Перегуді вхопилась. Мовби сили та рішучості від нього набралась, бо мовила дзвінко, владно, як колись за молодих літ:

— Замовкніть... Жодного слова не бажаю од вас чути! Легкі вони у вас, кидаєтесь ними, мов безвусі отроки...— Болем взялися її очі — Відчинити ворота! Ще ніколи за моєї пам'яті ворожі коні не ступали на вулиці Гори, ще ніколи руський князь не просив у нападників пощади! Ганьба впаде на наші голови...

Бояри і посадники, ніби й не чуючи цих болючих слів, уже не остерігаючись гніву її, товкли своє:

— До хана покірливо треба йти...

— Загинемо всі, старе й мале... Пустка лишиться на цьому місці...

— Нікому на стінах стояти... Зовсім мало воїв лишилось...

Ольга глянула на тисяцького, той опустив сиву голову. Тоді вона втратила суворість і впевненість, підійшла до віконниці — далеко видно з світлиці володарки. Довго дивилася на той берег. Потім підкликала Перегудю:

— Глянь, там видніються коругви воєводи Претича. Уже кілька днів стоїть він з дружиною на тому боці... Чому він не переправиться, чому не йде на поміч? Треба послати до нього гінця, нехай скаже: «Коли не прийдеш до киян, то здамо град, відчинимо ворота печенігам. Але будеш і ти мати ганьбу від цього...»

Тисяцький теж подивився на білі коругви дружини Претича:

— Хто ж проб'ється до нього? Печеніги стіною стоять... Але можна спробувати поспитати серед киян охочого...

Вийшов на ґанок, махнув сторожі:

— Відчиняй ворота, нехай заходить увесь люд.

Коли княжий двір наповнився гомоном, коли тривога і безнадія збила всіх у один живий клубок, голодний блиск очей схрестився на ньому, а худі руки з розчепіреними пальцями потягнулися до нього, Перегудя не відступив, не схопився за меч. Він скинув шолома, сивий чуб упав на чоло.

— Люде київський! — гукнув, і тиша залягла на княжому дворі, замкнула кожному вуста й відкрила вуха, щоб міцно вбирали слова тисяцького, бо ще ніколи не чули смерди і роби в його голосі стільки шаноби та довіри, надії й віри.— Схилятимуть потомки голови перед твоїми славними подвигами, бо силу велику зумів зупинити, своїми грудьми захистити всю Руську землю. Не зганьбили ми свого роду, свого ймення. Та й богатиреві боги не дають вічної сили...

Отож і ми обороняємось уже з останніх сил, а печеніги насідають, а лютість ворогів тільки зростає... І що ми можемо супроти їх поставити? — схилив голову. Натовп хитнувся, зітхнув єдиним духом, але ніхто не вихопився зі словом, бо що тут скажеш, бо правду мовить тисяцький Перегудя.

Але недовго стояв він, похиливши голову, простяг руку в бік річки:

— Та поміч є, люди!.. На тому березі стоїть руська дружина. Але нерішучість угніздилась у серцях її воїв. Вони гадають, що ми й самі вистоїмо супроти хана Курі. Якби вони дізналися, що б'ємося ми з останніх сил, то кинулись би через річку нам на поміч... Чуєте, люди київські, хто відважиться пробитись до руської дружини на той берег? — І на кого гляне, той опускає очі, намагається заховатися за спину інших. Матері хапали дітей за плечі, стримуючи їхню зухвалу відчаєність, жони тихою сльозою розмивали завзяття своїх чоловіків, бо йти крізь печенізькі лави — то означало шукати вірної смерті.

Вогонь надії повільно згасав у грудях старого Перегуді. Тільки видалося йому чомусь, що разом била вдарили і наче заволали людськими голосами.

— До хана покірливо треба йти...

— Загинемо всі, старе й мале... Пустка лишиться на цьому місці...

Підвів голову, ніби у неба питаючи, що ж діяти їм усім? Хіба немає більше сміливців у Руській землі? Кияни теж слідом за ним глянули вгору, дивуючись, що шукає там старий Перегудя. І в цей час з покрівлі княжого ґанку зірвався голуб, піднявся над градом високо-високо і білою стрілою майнув у бік річки, пролетів безборонно над печенізькими улусами й зник. Мов занімілі, охоплені світлою надією, стежили за ним кияни. Хтось вигукнув:

— Боги подали нам знак! Це — добрий знак!

І усі загаласували:

— Боги почули наш голос! Вони допоможуть!

— Вони сказали, що сміливець у граді...

— Треба шукати його!

Тоді наказав тисяцький ходити по всіх вежах і вулицях, по боярських хоромах і хижах смердів, серед гриднів та іншого люду, викликаючи того, хто погодився б піти на той бік. Пішли оповісники по княжому граду, і голоси їхні пробивалися навіть крізь гук бойовиська.

Перегудя залишився на ґанку. Стояв на самоті, обіпершись на меч. Щось думалось йому. Але так, ніби уві сні. Що то сліпить очі: зблиск мечів чи сонця на воді? Чому пам'ять так чіпко тримає той далекий день, коли лодії зійшлися посеред річки і над ним, малим і наляканим, забряжчали мечі? Може, тому, що вперше тоді побачив смерть і червону від крові воду? Ще й досі його очі бачать розпачливо обличчя батька, його широко відкритий у передсмертному крику рот. Шолом батьків зник у воді, а той, хто убив його, стояв на краю лодії, і переможне волання його летіло над річкою. Ось тоді Перегудя підхопив батьків меч і вразив головника[1].

Відтоді й став він воїном, відтоді й полишив його назавжди страх. Не мав його і нині, бо знав, що ніколи не схилить голови перед чужинцями, що його останній бій настане при сході сонця. А град? А князівська родина і увесь люд? Хіба залишиться отут тільки, руїна?

[1] Головник — убивця.

Руїна... Пустка... Безлюддя... На мить зринуло в пам'яті уже не раз бачене: обгорілі колоди, мов чорні списи, стримлять на місці осель, біліють кістки, здичавілі собаки, напівзогнилий човен прив'язаний до берега... Невже і на цьому місці буде то ж саме? І аж серце защеміло, а думка бунтувала, не могла змиритися з безвихіддю.

Ех, розчинити б оце ворота, вийти в чисте поле з своїми дружинниками, пустити в хід гострі мечі! Сам попереду і пішов би, нехай би знайшовся серед тих вузькооких ординців хоч один, хто вистоїть супроти нього. Ще є сила, ще досить спритності та вміння... Але сам же й остуджував свій запал: «Не годиться мені, старому воїнові, кидатись зопалу на смерть і прирікати всіх. Поб'ють нас, а тоді місто залишиться зовсім беззахисне, на мурах нікому буде стати. Якби прийшов з того боку Претич, якби прийшов... Тоді б з двох боків ми... Не прийде, то буде завтра в мене останній день... Нехай викуп несуть ханові, тільки без мене. Скажу княгині, щоб зглянулася на мої рани, не ганьбила мою гордість русича, не змушувала меча віддати ворогові, а дозволила б викликати на герць печенізького богатиря. Загину, то з честю. А поб'ю його, то нехай виходить інший.

Від цих думок тисяцький повеселішав і заспокоївся. Що ж, свою долю він уже обрав, тепер треба було подумати про киян, про всіх, хто жив у нижньому граді, а тепер пухне від голоду тут, на Горі. І дивно тоді йому стало, що ось у нього, княжого тисяцького, стиснулося серце в грудях не від згадки про княгиню та бояр, а від того передчуття лиха, яке може впасти на оцих ковалів і гончарів, кожум'як і рибалок. А ще думалось про їхні лади та чада. Раніше лиш досадливо кривився, коли зустрічав гурт жінок та непосидючу дітлашню біля них. Які ж вони галасливі й дзвінкоголосі, аж у вухах лящить.

Вважав, що від них воїнові немає ніякої помочі, тільки розтоплюють серце його своїми слізьми та благаннями. Тільки журба і сум огортають дружинника, коли йде він з князем воювати далекі землі. Серце в такого воїна скімлить, мов голодний пес. Може, тому й не наважувався завести собі ладу, а руці звичайніше було стискати руків'я меча, ніж пестити дитячу голівку. Служив князям і тілом, і помислами.

А ось тепер щось зрушилось у звичному плині його життя войовника. І не передчуття близької смерті змушує гучніше битися серце. Ні, не страх смерті. Щось незрозуміле діється в його душі. Гляне вгору — зірка блищить, а йому видається, що хтось дивиться на нього суворо й докірливо. І такою невимовною тугою війне на нього, ніби стріла застряла в грудях.

Іде вулицями града, зустріне погляд якоїсь жінки і аж наче спіткнеться об нього, бо стільки благання й надії в її очах. А ще коли тулиться біля неї хлопченя переляканим птахом, то вже й зовсім знічувався. Хоче щось мовити, але побоюється, щоб гучним голосом ще дужче не налякати унота, простягне руку, але не торкнеться світловолосої голівки, тільки подивиться на долоню свою, широку й тверду.

Та найчастіше згадує молодого огнищанина, докори княгині. Гнівний блиск її очей, сухі старечі руки вп'ялися в поруччя крісла... «Ех, княгине, княгине,— похмуро дивиться на вікна хоромів,— уноша живота свого не жалів, вість таку приніс, а ти картаєш мене за то, що не винищив його рід до кореня...» І немилість повелительки вже не лякає його, вона мовби віддалилася од нього, од усіх, хто і пильнує на вежах і підставляє груди під ворожі стріли. «Це ж там десь і той огнищанин. Чи хоч шолом йому знайшли та є якийсь бехтерець?[1]» — занепокоєно озирнувся тисяцький.

— Гей, є тут хто? — гукнув.

З темряви висунулась постать воїна зі списом.

— Нехай приведуть огнищанина! Ну, того, що вість приніс... Та швидше його сюди, я тут чекатиму!..

Воїн хутко кинувся виконувати наказ, розмахуючи списом.

Перегудя ж усівся на приступку князівського ґанку, поставив меча перед собою, зіперся обіруч. Ніч. Гостроверхі вежі стримлять. Вогнища на вулицях, хиткі тіні воїнів, брязкіт зброї. Серце старого войовника втішається цими звуками і видивом. Звичність у них і передчуття близького бойовиська.

Тільки в небі, що нависло над градом чорним куполом, непевність. Холодний блиск зірок. Якась вкрадливість таїться в їхній застиглості. То затягує їх у глибочінь, у безодню, яку тільки й помітно вночі, то яскравим спалахом летять вони назустріч очам. А небо ось зсувається усе враз над головою, тягне за собою зірки. Перегудя міцніше стискає руків'я меча, бо здається, що крутий берег і град на ньому теж повертають за зірками, аж ніби земля здригнулася під ногами. І грім загуркотів притишено, але грізно. Довго збирався на силі, пробував свою міць то понад берегом, то в полі, за стінами града, то попід самісінькими кручами, відбиваючись рокітливо у проваллях. Аж згодом, вигулявшись і налившись лютою силою, загримкотів, мовби оскаженілі табуни коней примчали з степів і враз загарцювали попід стінами. Ось вони ближче і ближче, вдарились у ворота.

«Еге, та це ж не грім! — підхопився Перегудя.— Що ж це я дрімаю? А це орда на приступ іде». І в цей час загули била, скликаючи оборонців града. Купки воїнів, поспіхом одягаючи бойові обладунки й стривожено перегукуючись, поспішали на вежі. У спочивальні княгині запалили світильники, з вузьких віконниць лягли на широкі кам'яні брили, якими було вистелено двір, довгі смуги. Зблиснули краплі роси і згасли. Тисяцький нахилився, провів рукою по траві, що рідко пробивалася між брилами. Долоня стала вогкою, і він притулив її до обличчя, ніби відганяючи гіркі думи.

Коли зійшли кияни на стіни і стали на них, серця їхні сповнилися жахом. З усіх боків орда підступала до града. Печеніги йшли без вогнів. Десь там унизу товклася тьма людей, роз'ятрених жадобою руйнування

[1] Бехтерець — кольчуга.

і нищення. Здавалося, що то річка, витіснена з берегів ордою, бурунилась попід стінами, наливала захисні рови і піднімалася вище й вище. Ось-ось вона перехлюпне через вежі, потопить у собі все живе. Де взяти сили й мужності, щоб серце не здригнулося від страху? В якому вогні спалити легкодухість і розпач? Проти кого боронитись, коли найзіркіші очі безсилі побачити ворога, пробитися крізь пітьму?

Не розрізнити в ній ні голосів, ні тупоту ніг. Суцільне людське ревище, що захлинається у власній люті. І тільки, наче піна на гребенях темних хвиль, буруняться оголені мечі…

Київські воїни, зморені голодом і цілоденним сторожуванням, заціпеніло дивились на те, як з темряви витикаються драбини і гаками вгризаються у верхні краї зрубів. Стоять незворушно, ніби й не чують, як гатять оббиті залізом колоди, розбивають дубову браму. Удари зливаються в майже суцільний гуркіт, який чути у всьому граді і від якого нікуди було сховатись. А ще це безнастанне пронизливе галайкання під мурами, в якому не можна розрізнити жодного слова. Тому й здавалося, що то не люди обсіли їх з усіх боків, а якісь небачені істоти, дикі й несамовиті, які не знають, що таке смерть, а тому й не підвладні страхові. Тоді як від них боронитися? Чи й візьме їх меч? Де тисяцький, інші бояри та воєводи? Чому не видно варягів, хвацьких та запопадливих тоді, коли треба привести до покори якийсь рід русичів?

Може, зібралися всі оце зараз у князівських хоромах та й раду знову ведуть про те, щоб відкупитись від зажерливого хана? Дати йому золота, хутра, меду та зерна, всього, чого забажає, аби тільки повернувся в свої степи. А ще нехай візьме людей… І не в одного з тих, хто сидів за мурами, стиснулося серце від думки, що, може, і його поведуть ординці вв'язаного в далекі землі, де й доведеться згинути. Куди ж подітись, де знайти безпечне місце, щоб перечекати оцю лиху годину? Та кожен розумів, що нікуди сховатись, що єдиний вихід — боронитися мечем. Треба стояти на оцих вежах, які зводили їхні роди, звідки так далеко видно…

Чорна ніч тремтіла від войовничих криків та гупання таранів. Ці звуки проникали скрізь, чути їх і в боярських хоромах, і в оселях бідняків. Матері тулили до себе малих дітей, з несамовитою пристрастю обціловуючи і пестячи їх, наче це могло захистити любих чад від майбутніх нещасть. Купка згорблених, уже зовсім старезних дідів товпилася біля требища Перуна. Дивилася на вогнище незмигно, з покірливістю. На вицвілі очі накочувались сльози, але не було сили підняти руку й витерти їх.

Вогонь требища не зігрівав їхні тіла, лише в душі кожного гніздилися гіркота і сум, що судилося їм бачити загибель землі руської. А ще ятрив старечі серця жаль, що руки немічні мають і не годні тримати зброю. Але діди не нарікали на свою долю, бо така воля богів. Людина, як і всяка тварини чи дерево, росте від землі, наливається силою, щось робить: чи оре ниву, б'є звіра, чи ліпить горшки. Потім настає час,

коли людина збивається з рівної ходи і підпирає тіло костуром, а воно все гнеться і гнеться до землі. Смерть за смертю йде, поживу шукає, а життя до життя тулиться. Нема на кого ремствувати і кого проклинати.

Вогонь біля требища кволо блимає, ось-ось згасне. Тільки вітер ще видуває червоні струмені з попелу. Витесана з дуба подоба Перуна важкою брилою нависла над вогнем, ніби вбирала скляними очима останні пломені. Приреченість у зігнутих постатях дідів...

Та ось один з них, мабуть, колись високий і дужий, підводить голову, і молодечий запал спалахує в очах, а голос набуває колишньої сили.

— Там духи смерті,— тицяє рукою у бік, де чути гупання та крики,— нехай візьмуть моє життя і вдовольняться... Тоді, може, хтось молодий залишиться, не вб'ють його... Одведіть мене на вежі!..

Двоє старих побратимів, що намагаються триматися рівно, підхоплюють його під руки, і вони повільно рушають вуличкою. З-за рогу в цей час вибігає Дей зі своїми ковалями і налітає на них.

Він гнівний і запальний, бо кияни стовбичать на вежах, наче й не готуючись до відсічі. То він зібрав своїх і кинувся оце до брами, щоб відігнати печенігів, бо грубезні дубові дошки уже тріскаються. Уздрівши дідів, які теж шкандибають до брами, кричить:

— Куди це вас духи ведуть?

Діди зупиняються, підсліпувато дивляться на воїнів, обмацують їхнє бойове спорядження. Мовчать, тільки схвально похитують головами та сухими вустами щось шепотять. Старійшина ковалів не на жарт гнівається за цю затримку, але мовчить, бо негоже підвищувати голос на старших за віком. Тому знову питає:

— Куди прямуєте в таку лиху годину?

— Йдемо туди, де смерть... Нехай нас візьме, а вас обмине...— здобувається на відповідь котрийсь з дідів.

Дей велить, і голос його лунає твердо:

— Нічого по смерть ходити! Краще йдіть назад до требища і паліть вогонь, а то ось-ось погасне. Паліть вогонь, щоб Перун бачив нас... А ми його. Чуєте?

Діди згідно кивають і рушають назад, до вогнища. Та чим підтримати в ньому життя? Жодної хмизини не знайти, бо все підбирають смоловари, які цілоденно палять вогонь на вежах під великими чанами. Самі чорні, закіптюжені й галасливі, вони вже розібрали тини, околля навколо боярських садиб, а це взялися і до бретяниць[1].

Діди розбрелися по вуличках, вишукуючи поживу для вогнища Перуна, але нічого не знаходили. Тоді знову зійшлися біля требища і покидали у вогонь свої костури. Вогонь облизав їх, шугонув угору, і полиски заграли на зморшкуватих обличчях дідів. А вони стояли, міцно вхопившись один за одного, і дивилися на вогнище. Росько на мить затримав на них погляд, чомусь зітхнув і побіг навздогінці за ковалем.

---

[1] Бретяниця — комора.

І мовби вогонь Перунового требища, хоч і не всім був видний, кинув іскру завзяття в груди оборонців княжого града. Над вежами пролунав дужий голос Перегуді:

— Бийте їх стрілами, вони товпляться купами! Кидайте каміння! Смоловари, перекидайте чани! Не баріться! Хутчіш! Хутчіш!

Грізний і владний, з довгим оголеним мечем, тисяцький переходив від однієї бійниці до іншої. І голос його будив киян. Свиснули стріли. Полетіло каміння. З шипінням потекли чорні струмені смоли. Ще не досягли вони землі, ще внизу дихали чиїсь груди, очі пожадливо паслися по вежах, роти викидали погрози, а ніч уже тужавіла, стискувалась. І випускала зі своїх кліток чорних птахів смерті... Кинулися вони з пітьми на нападників.

Роськові ще ніколи не доводилось чути такого несамовитого волання, сплетеного з болю і люті багатьох людей. Мов залізний батіг шмагонув по небу, зачепив і огнищанина, пронизав болем. Але не встиг здивуватись, бо Дей гукнув:

— Гей, ковалі-молотобійці, стережіться! Ось вони, ординці, лізуть! Не беруть їх ні стріли, ні смола... Спробуємо тепер наші мечі... Скидайте їх з мурів!..

І покотилося по всіх вежах:

— Скидай-йте-е-е!.. Скидай-йте-е-е!..

Найстаріші діди не пам'ятають такого, щоб нога чужинця ступила на вежі київські, щоб пожадливе око нападника глянуло з них на град. Завжди він з високих круч споглядав за тим, що діялося навкруг. Ішли мимо угри, а ще раніше булгари, пливли рікою лодії варягів та греччинів, багато інших племен і родів товклося в степах поблизу, але ніхто ще це наважувався стукати мечем у браму слов'янського града...

І ось темної ночі ворог з'явився на його мурах. Приземкуваті й верткі степовики випірнали з пітьми й перевальцем розбігалися в обидва боки по вежах, вимахуючи кривими шаблюками. Розпашілі в своїх овечих кожухах, підохочені близькою здобиччю. Угледівши високий княжий терем, боярські садиби, кліті з добром, нападники залементували, засвітили очима, наганяючи жах на захисників.

Та кияни вже оговталися, скінчилася для них моторошна невідомість та виснажливе очікування, вони бачили перед собою ворога і перейнялися жаданням битви. І хоч, крім бувалих дружинників, мало кому з них доводилося схрещувати зброю з степовиками, вони сміливо кинулися в бій. Посунули стіною. Зійшлися на вежах грудьми, очі в очі...

Змигнули у відблисках вогнищ мечі й упали на криві шаблі. Ноги шукали міцної опори. Тіла вигинались у неймовірному напруженні протиборства і ламались, уражені блискавицями смерті. Нападники нічого не могли вдіяти проти довгих списів русичів. Вони крутилися вужами, плазували, намагаючись знизу дістати оборонців, але ті вибивали з їхніх рук зброю й скидали їх з мурів. Та замість скинутих з мурів з'являлися все нові й нові. Вимахуючи шаблюками, з тонким

пронизливим верещанням, ніби в якомусь засліпленні, стрибали вони на гострі списи оборонців... А там унизу, на відстані польоту стріли, стояв хан Куря, вузькими очима стежив за боєм на вежах, сухими губами жував тонкий жорсткий вус. Коли з мурів руського града долітав розпачливий лемент його ординців, люто зблискував очима, цьвохкав нагаєм, і нова тисяча нападників, бігла на приступ...

Тисяцький звелів Деєві зібрати тих, хто мав лука, і поставити біля бійниць. Нехай збивають нападників, не дають їм вибиратися на вежі. І щоб кидали стріли вниз, бо десь там ховався в темряві хан.

— Може, котрийсь і вцілить...— зронив Перегудя.— Та пошли когось із молодших воїнів печенізькі стріли збирати, бо своїх обмаль... Ото заверещать, коли вгледять, що їхніми стрілами вціляємо.

Дей нагледів Роська і переказав слова тисяцького. Той почав було сперечатись, мовляв, не для того він прийшов сюди, щоб винюхувати печенізькі стріли в закапелках, нехай цим займаються ті, хто ще не має сили тримати меча. Але старійшина ковалів не дослухав його заперечень:

— Роби те, що звелено!..

Огнищанин, невдоволено бурмочучи щось, скорився, заходився вишукувати стріли, які прилетіли з-за мурів. Виявилось, що їх чималенько накидали печеніги: стриміли в колодах бійниць, стінах осель і навіть у стовбурах дерев. Спочатку здивувався силі, з якою їх було послано з-за меж града, а потім здогадався, що це стріляли вже ті, хто видерся по драбинах нагору. І відразу, нагадуючи про небезпеку, свиснула повз вухо стріла. Роська пригнув голову і закляк. Глянув уздовж вулиці і побачив дідів. А над ними Перуна, краплі роси набрякли на його товстих губах.

Усі вони дивилися на нього. Роська від сорому спаленів. Оце-то він — відчайдух! Що ж вони подумають про його рід? Але ж і свист цих печенізьких стріл моторошний. Голова сама у плечі втягується. Підвівся, перекинув оберемок стріл на плече і неквапом, виказуючи цілковиту зневагу до небезпеки, подався туди, де кипів бій.

Та розважливості йому вистачило ненадовго. Тільки вибіг східцями до бійниці, кинув біля Деєвих ковалів стріли, як із-за зрубу вихопився печеніг. Роська, замість того, щоб шмигнути до бійниці, під захист ковалів, розгубився, бо захищатися було нічим, лише одна стріла якимсь побитом залишилась у руці. Але без лука вона ні до чого, хіба що мух відгонити. Тут уже йому було не до роздумів про сором. Шабля у печеніга в руках так висвистувала, здавалась такою довгою, що огнищанин, не розбираючи дороги, сахаючись своїх і чужих, гайнув навтіки. Ординець, вишкіривши зуби і щось погрозливе вигукуючи, побіг слідом.

Серед гуку битви, серед зойків і волання Роська виразно чув його тупіт і хрипкий голос. Те, що сталося потім, огнищанин запам'ятав добре. Печеніг, захопившись погонею, віддалився од своїх. Коли ж опам'ятався, то було вже пізно, бо опинився перед гуртом людей,

сивобородих і мовчазних. Тріпотів під вітром пломінь вогню, висвітлюючи в темряві грізне обличчя бога русичів.

Тепер уже ординець затремтів від страху, зрозумівши, що вскочив у пастку. Зупинився, розгублено озираючись на всі боки. Усе було чуже, незвичне: високі стіни осель, вузькі вулички, які поглинала темрява, навіть зірок не видно. А скільки їх у степу над головою! Затримав погляд на вежах і зовсім занепав духом, бо русичі перемагали. Звідси, знизу, у відблисках вогнищ вони здавалися велетнями. Поодинокі постаті нападників металися між ними і падали за мури. Затихло гупання біля брами. Пригасли на вежах вогнища.

Печенізький воїн вагався, не знав, куди податись. Побігти назад, але ж там тільки дружинники. Чи зуміє пробитися крізь їхні довгі мечі? Спробувати врятуватись у отих кривулястих вуличках? Лише від однієї думки про це йому стало моторошно, бо ворожість прозирала тут з кожної шпарини. Відчай охопив його, таке вже було і не раз. Уже ладен був кинути зброю і покірливо впасти на коліна, благаючи пощади.

Та в цей час знову угледів того молодого воїна, за яким гнався. Той тримав у руках зброю. Росько й справді вимахував мечем, якого він, пролетівши вихором повз дідів, ухопив біля Перуна. Його, мабуть, хтось із воїнів приніс у жертву грізному богові, випрохуючи собі удачу в бою. Тепер меч прислужився огнищанинові, який сміливо рушив назустріч оторопілому печенігу. Тільки досвідченість та вправність, здобуті в багатьох походах, допомогли йому відбити шалений напад огнищанина. Росько, хоч і поступався йому в силі та вмінні, був спритніший. Заходив то з одного боку, то з другого, намагався заскочити зненацька, але близько підходити остерігався.

В його вимахуванні мечем більше було погрози, ніж справжньої небезпеки. Та помалу завзяття двобою розпалювало його, і він заходився кресати мечем по чім утрапить.

Діди, почувши брязкіт зброї, заворушились, посунули ближче. Росько, зачувши їхнє човгання, так напосів на ординця, що в того злетіла бараняча шапка. Покотилася аж до Роська. Він примірився ногою, підчепив і пожбурив до Перунового вогнища, тільки іскри сипонули.

Діди зупинилися, простежили, куди впала шапка, схвально закивали, загомоніли.

— Отак йому, поганцю!

— Лупи його, уноте!

— Не давай йому дух перевести!

Підхочування надало сили Роськові, в нього мимоволі вихопилось по-печенізьки:

— Бач, яка поміч іде! Зараз ми з тебе і кожуха знімемо...

Ординець, зачувши рідну мову, на мить закляк, переводив збентежений погляд з хлопця на дідів. Опам'ятався, коли з брязкотом упала на бруківку шабля, вибита з його рук. Росько стояв навпроти, не

наважуючись ударити беззбройну людину, хоч жалості до чужинця у серці не мав.

Волів кинути ворога на землю в рівному двобої. Хотів, щоб той боронився, щоб вкласти в, останній удар усю силу свого болю і розпуки за погублений огнищанський рід. При згадці про своїх родовичів відчув, як вогонь помсти підпалив в грудях серце, і Росько ступив уперед, виважуючи в руці меч.

Та печеніг не став чекати, крутнувся з-під удару і, відмахуючись руками, заволав:

— Візьміть кожуха! Візьміть кожуха!.. Я сам скину...

Вмить вивільнився з своєї вдяганки, мабуть, відчув полегшення, бо зірвався і побіг до веж. Хлопець кинувся навздогінці, ледь не сідаючи йому на плечі. Ніхто не встиг перепинити ординцеві шлях, він вихопився на вежу і, не вагаючись, стрибнув униз...

Росько перехилився і глянув туди. З темряви стриміли тільки поламані драбини. Кілька разів хряснув зопалу по них мечем:

— Більше не полізете!.. Знатимете, що вас тут гострі мечі чекають! Ось вам! Тріски з вас летітимуть...

Ще довго б отак нахвалявся та виказував свою зневагу до нападників, якби не зупинив його голос тисяцького:

— Хто це тут драбини січе? Прибережи свій запал, воїне! — упізнав і аж зрадів: — То це ти, огнищанине, нагониш страху на ординців? Не можу зрозуміти, де ти на свого печеніга натрапив? Усі вони з цього боку насідали, а ти його з града вигнав. Звідки він узявся? Може, котрийсь із купців разом з товаром завіз? — підсміювався Перегудя, і очі його весело зблискували.

Дружинники перезирались, бо тисяцький поводився незвично. Чимало літ водив їх у похід, але ніколи не помічали за ним схильності до жартів чи отакої уваги до молодого воїна, та ще й прибульця, родуплемені невідомого. Ніхто такого не пригадує! Куди й поділася в його голосі суворість, спала з обличчя похмурість. Усі бачили, що їхній тисяцький, хоч і в літах, але чоловік при силі й здоров'ї. Та ще більше здивувалися вони, коли Перегудя поплескав рукою по плечі огнищанина:

— І оце ти під стріли печенізькі підставляєш груди, навіть щита не маєш? Нікуди не годиться... Треба буде тобі знайти шолом, кольчугу. Та навіщо відкладати? Ходімо, огнищанине! Тим паче, я тебе шукав, щось хотів запитати...

Росько, збентежений піклуванням про себе суворого тисяцького, ледве витиснув:

— Я слухаю тебе, тисяцький... Що звелиш?

— Що звелю? Чекай, пригадаю... Ось що, хлопче...— помітив зацікавлені погляди дружинників, знову грізно нахмурився, гримнув:

— Гей, ви, досить байдикувати! Візьміться краще за бійниці, обгорілі колоди замініть! Де взяти міцніші? А де око нагледить, хоч і в княжому дворі... Та паліть вогнища. Нехай сторожа пильно дослухається. Хоч

і не віриться, що хан Куря знову полізе на вежі града, та краще бути напоготові.

Вуличками града снували люди, ніби ніч і не ткала своє чорне полотно. Перегукувались, сходилися, про щось розпитували одне одного. Голоси лунали збуджено, виразно. Якась жінка з двома дітьми перепиняла воїнів і розпитувала про свого чоловіка; бився він біля самої брами, а там так гупало, так люто галасували ординці.

Росько теж придивлявся, і серце в грудях щораз завмирало, коли помічав дівочу постать. «Літана?» — мало не зривалося з вуст. Але в темряві годі було роздивитись, і він тільки зітхав. Чомусь був упевнений, що вона теж бродить вуличками, кидається назустріч кожному воїнові, як ота жінка, вишукуючи його. Гнав думку про те, що Літана не відає про його прихід до Києва. «Знайшов би, знайшов би...— повторював.— Якби тільки не тисяцький. Походив би між людьми, розпитав би. Тут же Дей з ковалями...»

Перегудя чув зітхання молодого огнищанина, помічав невпевненість у його поведінці, але гадав, що то від страху. «Авжеж,— розмірковував тисяцький,— побувати під печенізькою шаблею і випорснути — це неабияк... Боги над ним невидимий щит тримають. Треба було б до Перуна звернути, жертву принести...»

Не зупинився, тільки стримав крок. Біля требища, відтіснивши дідів, товпилися бояри. Не приховували свого роздратування і на веселощі киян дивилися з осудом:

— Нема чого радіти, тільки хана озлобили...

— Тепер орда не відступить...

— Загинемо всі... і наші чада...

— Княгині чолом бити треба! Нехай з ординцями замириться, усе добро віддамо...

— Це все тисяцький баламутить! Йому тільки б мечем вимахувати. Що йому? Нічого не набув: ні сім'ї, ні худоби.

— Тому для нього життя нічого не важить. До княгині треба йти...

Вони не помітили Перегуді, тому не остерігались, сипали прокльони на його голову, перекладали на нього вину за всі нещастя та лихо, яких зазнає ще Київ. Одверто, в очі йому вони не наважилися б мовити таких слів. Адже відають, що вся київська дружина під його рукою. Та й мусили б пам'ятати, що князь Святослав, ідучи в похід на ромейського імператора, повелів Перегуді стерегти мир і спокій у руських землях, чинити суд і справедливість... А хіба слова, що їх розкидали бояри, не вияв непокори? Хотів уже гукнути гриднів, щоб оскіпищами списів погнали їх до княгині на суд. Та одразу ж і вгамував свій запал. «Княгиня за ними руку тягне. Серцю її вони любі, дітьми своїми називає. Обсіли з усіх боків. А моя справа — меч та поле, град стерегти...»

Віддалік гуртом стояли варяги, гостроносі й мовчазні. Серед них вивищувався їхній конунг Кар. Рука стискає меч, обличчя закуто в панцир холодної пихи. В очах зневага до метушні на вулицях, до

перешіптування бояр, до віщунів, які ніяк не можуть укоськати ягня, що належить Перунові. Воно мекає жалібно, дрібно креше ратичками по каменю, над яким віщун вивертав йому шию. Зростом віщун не поступався Карові, тільки худий та виморений.

Перегудя завжди дивувався з того, що всі Перунові слуги якісь висхлі, мов березова кора, яку вони нарекли берестою і на якій викладають лише їм відомі знаки. Таїну їхню хотілося розгадати тисяцькому. Загадковість приваблювала, але й відлякувала, бо не відав, як підступитись до віщунів. «Тепер уже не дізнаюся!» — ворухнувся жаль.

Другий віщун, маленький, жилавий, метушився над ягням, тицяючи йому в шию широким ножем. Довго б вони кректали біля нього, якби з натовпу не вихопився дебелий чоловік. Навалився усім тілом на ягня, притис до каменя, і воно затихло. «Такий і волові роги скрутить. Хто це? Я не бачив його з мечем на вежах,— придивлявся Перегудя.— Здається, купець, котрий з Хозарії привіз товар. Хвалився, що відкупиться від хана, бо коня має краси небаченої. Удатний купець. Люд київський з голоду пухне, а він коня для ординців вигулює. А що йому? Може з ними й торгівлю завести, ще й вигоду матиме. Ет, цур йому! Хіба такий стане боронити град до останнього подиху?»

Перегудя скрушно зітхнув і кивнув Роськові:

— Гайда, хутчіш! Боги допомогли сьогодні нам скинути печенігів з мурів. А чи захочуть вони зробити це завтра? Завтра...— Задумливо проказав: — Що ж чекає нас? Як мало залишилось, лише раз сонце перейде небо і все...

— Боги дають нам силу, але мечем мусимо махати ми самі. Так казав мені старійшина нашого роду дядько Родь.

Тисяцький хотів, було, прохопитись теж добрим словом про старого огнищанина, бо гаразд мовлено, ніби його думки висловив. Сам він завжди покладався на свій меч. Хотів сказати, та вчасно схаменувся, згадавши палаючі хижі огнищан, що їх підпалили його дружинники. «Гірка то була помста. Тепер її ніяким медом не підсолодити.— Придивлявся до Роська, ніби вишукуючи в його очах затаєну образу і осуд. Але той, здається, був далекий від таких думок, бо весь час озирався на купки людей біля Перунового требища.— А може, забув, може, розвіялась у блуканнях по степах та в лютій січі з печенігами туга за рідною вессю? Може, забув, хто вигнав його рід у світи? Мабуть, в серці нема гніву на мене та дружинників моїх, бо якби й досі палив він його, то не прийшов би до града з вістю. А зараз і не здогадується, до кого веду і які слова почує... Чи наважиться піти, може, на вірну смерть?»

ПОЄДИНОК

Молодий огнищанин і справді здивувався, коли опинилися вони у передпокої князівського палацу. Біля дверей на лаві дрімало двоє отроків. Один з них швидко підхопився, гнучкий і зграбний. Відразу було видно, що він меткий і непосидючий. Русяві кучері обсмалені, на обличчі сліди кіптяви, рукав каптанця розірваний.

— А я скільки вибігав, вишукуючи на вежах тебе, воєводо! Княгиня веліла привести. Я туди, я сюди, а тебе ніяк не знайду. А кругом стріли свистять, вогонь палахкотить, страхіття нечуване. Повертатися до княгині боюсь, бо гніватиметься,— бідкався, а в очах весела відчайдушність.

— Та бачу вже,— стримуючи вдоволення в голосі, сказав тисяцький,— князівське повеління виконуєш справно. Візьму тебе скоро в дружину...

— Візьмеш, воєводо? Справді? — кинувся до нього отрок.

Та Перегудя уже відчиняв двері до княжої світлиці. Отрок згорда глянув на Роська, закопилив губу, але, помітивши важкого меча в руках огнищанина і зауваживши доброзичливість в очах, наблизився. Торкнувся руків'я меча, щось намірився запитати, але у прочинені двері почувся голос тисяцького:

— Не з руки ханові взяти град наш, княгиню. Це ж не кінь, що вистрибнув на спину і гайда. Вони ж степовики, до обологи градів не звикли. Та й не мають таранів, щоб стіни бити, драбин довгих теж збивати не вміють. Стоятимемо міцно, то не візьмуть.

— А завтра, післязавтра, довго так стоятимемо? — Княгиня запитувала тихо і ніби спокійно, але голос виказував її розпач і розгубленість. Росько і отрок в передпокої аж затамували подих у передчутті, що почують від неї ще якісь страшні слова. Княгиню не втішала вість про успішне відбиття нападу печенігів.

Переступав важко у світлиці Перегудя, і сухі дошки підлоги порипували під його ногами:

— Нічого орда з нами не вдіє. А там і князь Святослав нагодиться! — ще стояв на своєму він, але упевненості в його голосі вже не було.

— Ти, я знаю, сам битимешся на вежах. Та хіба цим порятуєш мене, онуків моїх? Їм порядкувати на землі руській, і я мушу вберегти їхнє життя... А князь Святослав і не відає, що діється під його градом. Вість йому подати не можемо. Воєвода Претич на тому боці з дружиною стоїть... А як до нього добитись? Мою волю ти чув: якщо не перейде Претич на цей бік і не стане супроти печенігів, то вестиму перемови з ханом...

— На те твоя воля, княгине Ольго... Та пам'ятай, що зажерливість хана не вдовольниш золотом та хутром. Забере він з ординцями багато люду руського. Над ким повеління чинитимуть твої онуки? —

Тисяцький ходив по світлиці з кутка в куток, щоразу рвучко обертаючись.

Не стримував ні ходи, ні незгоди з словами володарки. Дух непокори нуртував у грудях. Розумів, що в таку тяжку годину мусить вгамувати свої почуття. Знав, що Ольга заради своїх онуків, врятування власного життя і бояр піде на будь-які поступки Курі. А може поступитись, схилити згідливо голову і піти в'язати київських людей, щоб своєю запопадливістю перед ворогами заслужити собі життя? А найперше треба братися за тих, які прийшли шукати захисту за цими вежами з нижнього града. Бо навіщо їм уже та воля? Усі їхні достатки, хижі спалені, й на згарищах бенкетують печеніги. Буде і тут таке саме.

Туга заступила світлицю. І привиділось тисяцькому, ніби стоїть він на цьому березі без меча й шолома, лахміттям спадає долу одяг. Якась сила скувала тіло і не дає змоги озирнутись. Та він знає, що позаду града немає, навіть дим уже розвіявся. А внизу річка теж зникла, увійшла в землю, тільки чорне багно булькотить і на ньому слід видніється, широкий і блискучий. Хто залишив його? Придивляється в жахом: це сліди ніг безлічі людей. Його погляд біжить за ними і але крайнеба, у мареві натрапляє на вервечку чоловіків, жінок і дітей. Вони далеко, але він бачить їхні згорьовані очі, чує їхні розпачливі зойки...

— Ординці заберуть киян. Людського духу не залишиться на цьому місці,— видихує знову Перегудя.

— Багато родів у Руській землі... Прийдуть сюди — і град оживе. Чого ти переймаєшся цим, воєводо? Були б князі, а люд завжди, до них тягнутиметься.— Голос Ольги лунав твердо, і не було в ньому жалю.— Сам підеш і приведеш... мечем...

Останні слова вимовила майже пошепки, але хлопці почули їх. Може, тому, що напружили слух і чекали на них, а може, тому, що тим словам нікуди було подітись. Отож знайшли шпарину і випорснули в передпокій у прочинені двері, гострі й одверті у своїй жорстокості.

«А що ж станеться зі мною? Знову бранцем мірятиму степи? Тоді навіщо з вістю добивався до Києва? Хотів порятуватися сам і Літану визволити, роди Руської землі про ординців попередити. А тепер виходить, що й мене княгиня віддасть їм. Отака її дяка!..» — Повільно обвів поглядом передпокій, ніби вишукуючи докази несправедливості, якої зазнає він за свої страждання і добрі помисли. Світильники в кутках підсліпувато блимали, тьмяно освітлюючи під стінами широкі лави, двері до княжої світлиці дубові, залізом упоперек посмуговані. Клямка стримить, мовби язик невідомого звіра. Простягнув руку, торкнувся — і клямка брязнула хижо й підступно.

— Хто там добивається? Глянь-но, воєводо! — почувся стривожений голос княгині.

Двері відчинились, на порозі став Перегудя. Грізно звів докупи брови, глянув на княжих слуг, і вони всілися рядком на лаві, принишкли. Росько прийняв руку з клямки, але погляду не опустив. Тисяцький зрозумів, що він усе чув. Ще більше спохмурнів, кивнув йому.

Обернувшись у глибину світлиці й затуляючи огнищанина широкою спиною, мовив:

— Отрока до тебе привів... Хвалиться, що мову ординців знає. Гадку маю, нехай до Претича спробує пробитись... Унот він метикуватий...

Відступив, і Росько опинився перед княгинею. Світильник стояв позаду неї, тому не видно було ні обличчя, ні очей володарки. Але хлопцеві здалося, що погляд її холодний і недовірливий.

— А він зуміє пройти? Не побоїться, вистачить у нього сміливості? Якщо вдасться дістатись до Претича, то усіх нас порятує...— Голос її пом'якшав, надія і аж наче благання звучали в ньому.

І Росько враз вибачив їй свої образи та кривду, вчинену над його родом. Забув, що мало не проклинав її зовсім недавно, за оцим порогом світлиці. Бачив перед собою немічну й настрахану стару жінку, яку всі родові покони вчили захищати і вберігати від небезпеки. Хотів бути впевненим і хвацьким, сказати щось сміливе, щоб не мала сумніву, але тисяцький випередив:

— Я ж і кажу, що отрок сміливець неабиякий. З-під меча вислизне, стрілу над собою пропустить. Та й слова печенізькі знає...

— Десь я тебе бачила, отроче. Підійди ближче! Щось ніби знайоме... Ніяк не згадаю...

Огнищанин ступив кілька кроків уперед. Княгиня нахилилась, вхопилася рукою за його плече, худі пальці до болю вп'ялися в тіло. Побачив близько очі володарки, але не було в них ні тепла, ні зацікавленості, тому й промовчав. Перегудя нахилив голову, гмикнув, ніби осудливо, та не прохопився жодним словом.

— Тоді йди... В добру путь. Нехай ніч тебе сховає і допоможуть боги...

Перегудя, щойно вийшли з світлиці й позаду грюкнули двері, добув окраєць хліба, тицьнув хлопцеві в руку:

— Підхарчуйся хоч цим. Усе ж веселіше почуватимешся. А то ще забагнеться до печенізьких казанів зазирнути,— невесело пожартував.— Мусимо поспішати, ось-ось світатиме.

На вежі звелів пригасити вогнища і поховати похідні, щоб світло не привертало уваги ординців.

Перегудя напучував огнищанина:

— Звідси тобі безпечніше буде спускатися. Окілля вони не поламали, то й не стережуться. Між колодами затаїшся, перечекаєш, оговтаєшся. Далі поповзом... А натрапить котрийсь із степовиків, прикидайся, що коня свого шукаєш. Шапка на тобі овеча, кожух теж їхній, може, й не розпізнають... Та вуздечкою перед собою махай, нехай на неї він дивиться, а не на тебе...

Аж поки не досяг рову, Росько чув його шепіт: «Та шапку на очі насунь... Вуздечкою, чуєш, вуздечкою...» Кивав згідно головою, хоч і розумів, що тисяцький уже того не бачить. Ноги ковзали по мокрих колодах стіни, мотузок теж ставав слизьким, зводило судомою пальці від напруження.

Росько не встигав знаходити опору ногам, вони ковзали по колодах, тіло враз обважніло, ніби хтось зненацька стрибнув на плечі. Зціпив зуби, закрутив мотузок навколо руки і тримався. А там і рятівна земля підставила широку спину. Полегшено зітхнув, але не випускав ще мотузок, не міг розтиснути кулак.

Згори нетерпляче кілька разів смикнули, аж боляче віддалося в плечі, і мотузок вислизнув з рук. Подмухав на долоні. Озирнувся, окілля стриміло навкруги, витолочений бур'ян попід стіною. Застояний дух чужинців, які нишпорили тут зовсім недавно, викликав відчуття небезпеки. Лише тепер зрозумів, що залишився сам і вороття назад немає. Якщо натрапить на нього зараз печенізька сторожа, то Перегудя не встигне виручити. Треба кудись сховатися та добре обдивитись, обмацати поглядом кожну колоду, кущик, зазирнути в кожну ямку. Розсуваючи бур'ян, підповз до купи хмизу, що її печеніги склали, але не встигли підпалити. Заліг за нею.

Там, у граді, йому здавалося, що легко виконає повеління княгині. Варто лише непомітно перебратися через вежі, а там, унизу, пострибом до річки. Хто з печенігів угледить його? Та й кожуха мав печенізького, шапку теж їхню, серед метушні й галасу прошмигне непомітно. Тепер же, підкравшись ближче, бачив, що ординці купами збилися навколо великих вогнищ і часто котрийсь із них витягував шию і вдивлявся у темні вежі града. Від цих поглядів Росько аж щулився і ніяк не наважувався рушити далі. Усе здавалося, що варто лише підвестися на повний зріст — і темрява завирує навколо нього.

Згадка про близький день змусила огнищанина пильніше вдивлятись за річку. І неспокій охопив його. Пробиваючись крізь дрібні хмарки, поспішала йому назустріч світанкова зоря — денниця. Вона провіщала, що духи сонця вже вимітають йому дорогу, зводять золоті стовпи. Вони щомиті вищають і вже підпирають ніч, перекидаючи її далекий край. А з-під нього ледь вихлюпується світло...

Денниця палахкотіла, і Роськові здавалося, ніби хтось величезний й грізний дивиться на нього гнівливо й вимогливо. Голос, який мовби народжувався у його грудях, підганяв: «Не барися, огнищанине! Спускайся вниз і минай печенізькі застави... Денниця сон наслала на ординців, солодкий і міцний... Поспішай!..»

І що нижче спускався, то темніше ставало. Дерева й кущі нерухомо бовваніли, і лише довго погойдувалась потривожена гілка. Окілля минув швидко. Зупинився біля дороги, що вела з нижнього града на княжу Гору. Звивиста і вибоїста, вона спадала з одного крутого пагорба на нижчий, пірнала під іще один і зникала, поглинута темрявою.

Хотів перейти її, але вагався, бо була вона біла, ніби засипана снігом чи встелена сувоєм білого полотна. Росько збентежено тупцював біля неї, гадаючи, який то знак подають йому боги. Може, й справді випала вночі пороша?.. Може, виявляють свою прихильність і наказують іти цією дорогою, де не буде йому перешкоди? Нахилився, провів рукою і підніс ближче до очей. «Та це ж сіль! — мало не вигукнув.— Мабуть, якийсь купець валку солі хотів за вежами сховати. Та не встиг, ординці перехопили. Чи вдалося ж купцеві хоч самому порятуватися? А онде і вози перекинуті». Обійшов скрадливо одного з них, доторкнувся пальцем до шкіряного, міха, розпанаханого шаблею.

Постояв, скрушно похитав головою. «Нанівець переводиться добро. Хіба збереш його потім? — Набрав кілька жмень у кишені кожуха.— Згодиться, Білогривий поласує, коли повернусь...» Стиха засміявся. Раніше не вірив, що знайде свого коня. А оце біля перекинутого воза з сіллю перейнявся впевненістю, що припаде ще до білої гриви, сяде на його спину. І з веселою рішучістю, майже не остерігаючись, Росько подався туди, до в передсвітанковій імлі виднілися печенізькі вогнища.

Не втратив відчайдушності й тоді, коли опинився зовсім близько від них. Вітер уже перегортав над річкою туман, що тягнувся до берега довгими хисткими руками. Підгрібав берег під себе, підкочуючись ближче і ближче до купи дерев, серед яких причаївся огнищанин. Хлопець вирішив перечекати, може, вітер і справді нагорне туман аж сюди. Тоді під його захистом він і прошмигне до води.

А поки що приглядався до ординців, котрі покотом лежали навколо ближнього вогнища. Більшість із них, мабуть, спала, бо тільки кожухи стовбурчились, напнуті на голови. Одного залишили пильнувати вогонь. У накинутому наопашки кожусі і збитій на потилицю шапці він вигупував худими руками в бубон. Безтямний погляд втупив перед собою, рясний піт котився з-під кудлатої шапки, а долоні легко й часто падали на напнуту шкіру. Не було в ньому ні загрозливості, ні виклику, ні вдоволення переможця, лише далекий спомин. А про що може степовик згадувати, куди прагне його душа? Тільки в степи...

Тож і цей, біля вогнища, теж блукає думкою в них, вдивляється у небокрай, звідки мчать табуни коней, вибиваючи з твердої землі звуки, миліших за які ординець ніколи не чув...

Прикинув Росько відстань до річки, але погляд наштовхнувся на туман.

І огнищанин підвівся, щільніше закутався в кожуха, насунув шапку. Дерева легко випустили його з темної схованки. А світло печенізького вогнища уже вгледіло його згорблену постать й побігло-назустріч. Ішов повагом, перевальцем. Усім своїм виглядом удавав заклопотану людину. Зупиниться на хвильку, озирнеться на всі боки, розведе руками, ще й вуздечкою брязне, мов камінчики пересипле з долоні в долоню, а то й угору, на побляклі зірки гляне, ніби загублене ним могло сховатися й там.

Такого невдаху й зупинити нікому не спаде на думку. Хіба для того, щоб покепкувати з його одяганки, що теліпається аж до п'ят. Спочатку намірився звернути трохи праворуч, де туман купчився на березі. Але там вогнище бурхало високим полум'ям, і товписько печенігів галасувало навколо нього. Одні з них умостилися біля самого вогню, інші скрадалися один за одним, вимахували шаблями і вигейкували войовничо, погрозливо. А деякі никали віддалік, недовірливо й насторожено вдивляючись у темряву. Цих Росько мусив остерігатись особливо, завбачливо обходити. «Ні, туди й близько не треба потикатись. Краще пройти тут, де всі сплять, тільки один гупав в бубон. Може, не примітить...» — Мимоволі прискорив ходу, передчуваючи близькість річки. Тільки б не наскочити біля річки на кінну сторожу, бо ті можуть уплав за ним кинутись. На конях не побояться води. Десь тут мала бути та піщана мілина, про яку говорив тисяцький. Якщо потрапити на неї, то можна мало не до середини річки дійти...

А ніч розповзалась, закипала чистими сполохами, ніби це зірки розсипалися над землею і зникали без сліду.

Над берегом у сірій імлі вирізнялися вежі града. Росько озирнувся на них і здалося йому, що вгледів постать Перегуді, а поруч з ним жінку в білому одязі...

Махнути б їм рукою, щоб упевнилися, що виконує їхню волю і не побоїться пройти серед ординців. Звуки бубона котилися заспокійливо, немов обплітаючи огнищанина невидимою сіттю, крізь яку можна було пройти, нічого не остерігаючись. Та раптом вони умовкли, і сіть лунко тріснула.

Краї її зачепили хлопця і обкрутилися навколо грудей, аж подих забило.

І він зупинився, занімів. Руки й ноги заклякли, хоч подумки підганяв себе: «Переступай!.. Не стовбич!.. Брязкай вуздечкою!..» Кинув сторожкий погляд на вогнище — печеніг прямував до нього, бубоном вимахував, а поглядом обмацував огнищанина.

— Гей, ти! Чого бродиш серед ночі? З якого ти улусу? — підходив ближче, і в очах підозра.

Його голос вивів Роська з заціпеніння, він зігнувся, насунув шапку ще нижче на очі й відповів якомога байдуже:

— Коня шукаю... Ось вуздечка, хіба не бачиш? — тицьнув її ординцю мало не в обличчя.— Чого перепиняєш? Якщо бачив коня, то скажи... Я тобі віддячу...

Почувши останні слова, печеніг запитав уже доброзичливіше:

— Багато тут коней бігає... ти скажи, який він, може, де й бачив.

— Біла грива в нього... біла грива,— відказав Росько, а сам боком, одвертаючись, обійшов ординця. Відчуваючи на собі пильний погляд ординця, майже підтюпцем подався до річки.

— Егей, ти куди? Там немає твого коня!.. Чи, може, ти гадаєш, що він у воді бродить, викупується?

Та хлопець уже не дослухався до його слів, ноги плутались у довгих полах кожуха, шапка зсувалася на очі, а вуздечка подзвонювала, виказуючи його поспіх. Тоді жбурнув її на землю, мотнув головою, і шапка теж злетіла, стріпнув русявим чубом.

А позаду вже галасував печеніг:

— Переймайте його! Це вивідник русів! Не пускайте до річки!..

Звідусюди збігалися на його галас печеніги і кинулися за втікачем гуртом. Сторожовий воїн біг попереду, і бубон у його руках люто бухкав. Огнищанові здавалося, що це духи грому наздоганяють його, ось-ось ударять гострими вістрями списів, тому біг щодуху, не вибираючи дороги...

Опам'ятався вже у воді. Упав на неї всім тілом, тільки ляснуло і бризки шугонули навсібіч. Хоч іще було мілко, та він, загрібаючи руками пісок і вибиваючи ногами, уже плив. Вітер нагнав туман і вкрив втікача...

Печеніги погаласували, поцьвохали стрілами у воду і втихли.

Туман розвіявся над водою, сонце освітило береги, ліс і град, оточений ворогами, коли дружинники Претича виловили його з річки. Привели молодого огнищанина до воєводи. Той, теж молодий, рвучкий, з тонким вусом, схвально дивився на нього, здивовано ламав чорні брови:

— З самого града пробився? Дяка богам, вони на тебе свій знак поклали! А ми чуємо, галас там зчинився, а не видно нічогісінько. Гадали, що печеніги якусь купецьку лодію перехопили. А це ти був!.. Кажи швидше, що у граді?

Коли ж вислухав волю Ольги, засмутився, похилив голову:

— Малими силами стоїмо тут, не подужати нам орди самим...

Тоді Росько знову:

— Тисяцький Перегудя раду таку велів передати, щоб у бубони щосили били, в усі сопелі й дуди свистіли, в щити гупали. А ще лодії всі по воді пустили, і вітрила на них великі накинули, щоб вороги сили вашої не виміряли... А кияни, як почують вас, теж вийдуть з града, нападуть на орду...

Вислухав його молодий воєвода і звернувся до своїх воїнів, які лавою стояли під високими соснами:

— Вірна дружино моя! Що діяти будемо? Люта сила стоїть на тому боці, впаде під нею стольний град, загинуть мати князя Ольга, діти його, усі кияни... Ганьба впаде на наші голови! Що скажемо князю, коли повернеться з походу? Скаже він: «Як ви могли стояти і дивитись, коли гинув мій рід? Нехай і ваші роди тепер згинуть!» І вигубить усіх нас... Краще підемо на той бік і або поляжемо з честю, або поженемо ворогів!

— Краще підемо на той бік! — гукнула його дружина.— Веди нас, Претичу, за землю Руську на ворогів!

І великий страх напав на печенігів, коли почули вони гуркіт на тому березі. Здалося їм, що то пороги піднялися навпроти Києва з дна річкового і вода розколює скелі. А коли вгледіли безліч лодій, вітрила яких укрили всю річку, коли їхні очі впіймали блиск мечів, а вуха почули бойовий гук руських воїнів, то відступили від града.

Вийшла дружина воєводи Претича на берег і стала навпроти печенізької орди. Виїхав наперед хан Куря, дивуючись такій силі й грізній рішучості руських воїнів, запитав:

— Хто ви такі? Чого супроти мене стали?

Росько переказав ці слова Претичу. А воєвода, дарма що молодий, хитрістю бувалому воїнові не поступиться. Звелів:

— Відповідай! Ми — передовий загін дружини князя Святослава. Скоро і він тут з'явиться. А сила в його велика. Не здолати ханові нас ніколи...

А тут іще в граді вдарили в щити, відчинилась брама, і тисяцький вивів київських воїнів. Зійшлися з дружиною Претича. І побачили печеніги, що руські півнеба підперли довгими списами, увесь берег затулили широкими щитами, стріла між ними не пролетить.

Хан Куря лютує, бачить, що не здолати йому таку силу. Ніде розігнатися його кінноті, круті схили нависають над берегом, земля рівчаками та вибоїнами вкрилась, дерева під ноги коней накидала.

— Проклятуща земля русів,— цідить він крізь зуби.— Тут усе стає мені на заваді,— гукнув гучніше: — Не з руки нам тут битися! Ходімо в степ, там силою поміряємось!..

Вийшов наперед Перегудя, узявся руками в боки:

— Хіба воїн відає, де йому випаде битись? Якщо тобі тут мулько вести січу, то звели своїм ординцям навезти сіна... Під боки собі попідмощуйте!..

Лава русичів гойднулася, регіт розлігся над річкою. Тисяцький тільки весело очима блиснув, перечекав, а тоді повів далі:

— Не пустимо тебе, хане, до града! Стоятимемо тут, хоч поки й сніг упаде і річка кригою візьметься. Завіє він тут і вас, і коней ваших... А хочеш силою поміряться, то, може, знайдеться серед твоєї орди котрийсь, хто не боїться блиску меча і вміє на твердій землі стояти. Ми теж виставимо воїна. Твій переможе — візьмеш з нас викуп. Наш поб'є твого, поведеш орду в степ назад і забудеш сюди дорогу!.. Так я мовлю? — обернувся Перегудя до своїх.

Русичі загомоніли, ударили в щити на знак згоди.

Хан здибив коня, нагаєм з обох боків шмагає, а сам очима зухвалого русича спопеляє, ось-ось кинеться на нього. Тисяцький теж погляду не ламає, вичікує тільки, стереже кожен його рух. Нарешті Куря зупиняє коня, обертається до орди і кидає якесь різке слово.

Печеніги розступилися, і перед ханом з'явився воїн. Навіть віддалік було помітно, що він дужий тілом і лютий з вигляду. В конячини аж

ноги підкошувались, і вона тільки мотала головою, ніби відмахувалась од надокучливого ґедзя.

Хан у бік русичів нагаєм тицьнув, звелів воїнові:

— Піди й побий їхнього воїна! Матимеш від мене коня, носитиме тебе, мов вітер... А не вистоїш, то звелю зв'язаного у річку з цих круч кинути!

Воїн майже переступив через свою конячку, нахилився і поцілував краєчок поли ханського кожуха. Потім вийшов і випростався на весь велетенський зріст. Зневажливим поглядом перебіг по руській дружині.

Тисяцький стежив за ним з-під насуплених брів, але в очах його не прозирав страх, не було і здивування. Запитально обернувся до своїх воїнів:

— Хто вийде супроти печенізького богатиря?.. Хто з вас силу в собі має велику, щоб Руську землю порятувати?

Ніхто не відгукнувся. Мовчали русичі, ніби заніміли всі. І кожен, на кого переводив погляд тисяцький, опускав очі долу. Ні, не тому, що грізний вигляд супротивника наганяв страх і відбирав силу. Що ж, вийти може кожен з них, тут усі сміливці, бо легкодухому нічого брати до рук меча. Та й коли б у січі випало комусь із них зітнутися з отим печенізьким богатирем, то можна було б випробувати міць свого плеча. І якщо судилося накласти головою десь у степовому байраку, то на те воля богів. Та зараз не час виявляти свою хвацькість, бо на терезах долі виважується не одне чиєсь життя, а всіх тих, хто тісною лавою збився тут, і тих, хто стоїть на вежах града. Упадеш під шаблею печеніга,— і затопче орда всіх родовичів, візьме тоді хан данину, яку йому забагнеться. Отож і треба мати таку силу й відвагу, щоб кинути велетня-степовика на землю, стати над ним з гострим мечем і пустити над річкою свій переможний гук.

Та ніхто не мав у серці такої впевненості, тому й не наважувався відверто зустріти погляд тисяцького. А він ставав усе вимогливішим, і Перегудя вже йшов серед воїнів, а вони розступалися перед ним. Якась сила ніби підштовхнула Роська, і він теж рушив слідом. І теж роззирався на дружинників, тільки в його погляді не було суворості й вимогливості тисяцького, а лише розгубленість. Кожен з воїнів був такий дужий і гартований у січах, а тут чомусь непевно переступає з ноги на ногу і вагається.

Крутить чорного вуса Претич, який привів дружину з того берега, в очах його завзяття і рішучість. Не зупинився тисяцький біля нього, бо, хоч і знає відвагу молодого воєводи, але не вистояти йому супроти печенізького силача... А ось Дей стоїть зі своїми ковалями. Спалахнула надія в Роськових очах, але той лише знічено руками розвів, мовляв, якби це молотом гупати, то він би нікому не поступився.

— Егей, огнищанине! — хтось штурхає Роська під бік. Обертається і бачить свого недавнього лісового рятівника.

— Діду Буркуне!.. — налетів на нього, схопив за плечі.— Прийшли-таки... А ми в граді сиділи... зовсім погано нам стало...

Дід Буркун теж радий такій зустрічі, сміється дрібно й вільно, ніби й не стоїть перед ним орда. Вітер грається сивим чубом, сорочка на ньому полотняна, підперезана верейкою. Не має на собі Буркун ніяких бойових обладунків, тільки лук обіруч тримає. Лук великий, тятива туго напнута, аж бринить. Дід Буркун помічає в Роськових очах захоплення і гордовито випростується:

— Еге ж, хлопче!..— пестить поглядом лук.— Якщо дійде до стріл, то тут я не схиблю. Руку маю що тверду і око гостре.

«А чи дійде до твоїх стріл? — хоче запитати Росько.— Бачиш, ніхто не наважиться з чужинцем на герць стати». Але наштовхується на докірливий погляд тисяцького, який теж зупинився, ніби чекав на нього. Подався за ним, а позаду почулося:

— Зви мене Торкайлом, огнищанине... Бо хто відає, чи доведеться мені ще повернутися до свого лісу. А тут, на цьому березі, хочу, щоб пам'ятали мене на ймення Торкайло...

Отак обійшов тисяцький усіх руських воїнів, але не виявив серед, них такого, який би міг побороти печеніга. А орда, що стежила за ним вузькими очима, уже заворушилась, і сміх, глумливий, зневажливий, викочувався під ноги русичам, мов степові колючки.

А вони стояли лавою, зімкнувши щити, наче й справді остерігаючись не стільки стріл, скільки дошкульності глузувань ворога. Та хіба перепиниш той сміх щитом, коли вітер жбурляє його на тебе з усіх боків, і він січе обличчя палючими скіпками. То один, то другий руський воїн, паленіючи від сорому, потрясав щитом і гупав об нього мечем чи бойовою булавою.

Раптом настала тиша — наперед ступив воїн. Високий на зріст, з-під шолома пінилося біле волосся, могутня статура аж до колін закутана в блискучу кольчугу. Усе на ньому мерехтіло, переливалося, і сам він здавався висіченим з великої брили криги. Це був Кар.

— Якщо у цих вояків трясуться руки під тягарем меча і тремтять ноги від вигляду печенізького богатиря, то я хочу вийти на герць з ним,— сказав каліченою руською мовою і погордливо глянув на всіх.— У моєму білому краю, де мороз розламує скелі, небагато знайдеться сміливців, які кидали мені виклик... Тепер я прийшов на вашу землю і став на цьому березі. Київський князь поклав мені добру платню, і я служитиму йому мечем. Ти, печеніже, заміряєшся на мого володаря, я виступлю супроти тебе, не дам скривдити княжий рід...

— Замовкни, ти, прибульцю з засніжених країв!..— Перегудя, розштовхуючи воїнів, пробивався до варязького конунга, і очі його палали гнівом: — Не смій паплюжити руський люд! Тебе заніс до нас вітер жадоби. Що для твоїх войовників наша земля? Гостинний двір, де можна м'яко виспатись і смачно поїсти. То хіба ти зумієш її захистити, коли маєш холодне серце? Ми ж вросли у цю землю, вона наливає нас

соками життя, і ми нікому її не віддамо! Відійди, Каре! Відійди, варяже, поступись місцем,— і Перегудя владним рухом звелів йому відступити.

І той скорився, тільки з лиця потемнів і ногою по землі так гупнув, ніби хотів берег загнати під річку.

Тисяцький провів його твердим поглядом, набрав у груди повітря і далеко розлігся його дужий голос:

— Люде київський, братове дружинники мої, в боях гартовані, дозвольте на бій із зайдою степовим стати, за землю Руську меча оголити! Я чимало літ служив їй вірою і правдою... а це, може, востаннє... Тільки ви не сумнівайтесь у мені. Поки ноги мої стоять на рідній землі, не здолає мене ординець! — Зняв шолом і уклонився своїй дружині, градові на високому березі, людям, які стояли на його вежах, швидкоплинній річці.

І здалося йому, що на мить усе завмерло, стихло в напруженому вичікуванні. Тільки серце його гупало, бо лише воно жило в цілому світі... Та це відчуття швидко минуло, і звуки, барви знову поновились: схвальний гомін воїнів, ледь чутні зойки киян на далеких вежах, зелена хвиля дерев, що її вітер котив і котив зі схилів на берег і ніяк не міг зрушити з місця. Охопив поглядом усе, що дзвеніло, переливалось і пахло. Вбирав його в себе і відчував, як наливається силою, час його вже настав.

Повільно рушив, надів шолом, зупинився перед печенігом, тінь від якого сховала його. «Що ж, прохолодніше буде махати мечем»,— усміхнувся Перегудя.

І ясно стало перед очима Перегуді, розвіявся кривавий туман, а печеніг усе ще водив по небу безтямним поглядом, ніби вишукуючи там степового орла — покровителя орди.

— Не буде його, згинув він, як згинеш і ти! — гукнув Перегудя і змахнув мечем.

Ударив лише впівсили, випробовуючи і себе, й супротивника. Ординець сахнувся, заточуючись, виставив перед собою шаблю. Русич тільки цього й чекав, бо присів і кресонув знизу, забиваючи йому дихання. З широко розкритим, ротом, зі схлипуванням хапаючи повітря, велетень ледве встигав відбивати удари, що сипалися на нього, здавалося, зусібіч. Навіть зверху, з неба, хоч він і підпирав його головою.

Трохи оговтавшись, теж заходився вимахувати шаблюкою, але вся його сила висвистувала марно, бо тисяцький то спритно ухилявся, то підставляв свого меча.

А Перегудя ще й на кпини брав:

— Гони на мене вітер, гони, а то мені дуже спекотно! Молоти шаблею, ординцю, вибивай із землі куряву... Тобі б траву нею косити, півстепу копицями встелив би...

У напруженому чеканні стежили обидва війська за битвою своїх богатирів. Спочатку бій споглядали мовчки, а згодом почулися вигуки,

галасливі й збуджені. Та якщо голоси русичів лунали з кожним разом радісніше й гучніше, то з-поміж кочівників вихоплювалися лише зрідка пронизливі скрики. То один, то другий зривали коней з місця, вихором кружляли навколо супротивників, щось вигукуючи та вимахуючи нагаями. Здиблювали коней, наче наміряючись кинути їх на київського тисяцького. Тоді Росько злякано озирався на Торкайла. А той лише кивав і напинав тугого лука, готовий будь-якої миті стрілою збити з коня нападника.

Та побоювання їхні були даремні, бо до богатирів ніхто не смів підступити. Рубалися так завзято, що й скелі порозбивали б, перетовкли б на порох. Якби небо пригнулося до землі, то і його пошматували б.

Росько аж злякано глянув на небо, чи є воно там, чи тримає на своїх невидимих ланцюгах денне світло?

Нікуди воно не поділося, синіло над ним у високості. Сонце сяяло й гріло, лише іноді мовби виплескувались з нього сліпучі хвилі. Від цього по воді, крутих схилах берега, грізних лицях войовників перебігали плями. І все навколо то світлішало, то розпливалось у хисткому мареві…

У смертельному поєдинку змагалися русич і печеніг. І не видно йому кінця, бо не могли здолати один одного. Дивувався Росько, скільки сили й завзятості мали ці двоє чоловіків, що ставало аж моторошно. Клаптик берега, на якому звела їх доля, густо скропили своєю кров'ю, перемішували її з землею, і кожен витоптував у траві свою червону стежку.

Вони примірялись один до одного, лякали несамовитістю бойових вигуків, вибирали місце, куди б найвразливіше ударити. Вистежували, нападали, ухилялися і не відали того, що за кожним з них скрадалася смерть, хижо шкірила зуби, дихала в обличчя.

Перший відчув її подих печенізький богатир, бо на мить застиг у засліпленні. Невидющими очима втупився перед собою. Що виділося йому? Пітьма, чорна безодня без кінця і краю? Ще встиг помітити сліпучий промінь, що летів із свистінням йому просто в очі, але ухилитися не встиг. Меч русича упав йому на голову, кидаючи в забуття.

Ординець схитнувся, смерть схопила його могутнє тіло, вигинала, скручувала, і він борсався, намагаючись вирватися з її чіпких обіймів. Кілька разів вона звалювала його в траву, і Росько аж очі заплющував, бо це ж дуже страшно, коли такий дужий чоловік лежить на землі, мов зрубане дерево. Та коли глянув на нього знову, здивувався, бо той уже стояв, широко розставивши ноги. Потім посунув на русича, страшний, закривавлений, і смерть угніздилася на вістрі його меча…

Перегудя теж сторопів, угледівши напасника перед собою, дивуючись тій силі, яку знову зібрав він у собі. Мусив боронитися, тому теж рушив назустріч. Водночас зблиснули мечі, потім схрестилися, брязнули і… навпіл. Тоді схопилися богатирі голіруч, ламаючи один одного. Не втрималися на ногах і покотились у траву. Вони шматували одяг, гнули кольчуги, які так скреготіли на них, мовби точив об камінь зуби

страхітливий звір. Сплелися у великий клубок, стогнали й гупали тілами об землю, аж вона стогнала.

Потім враз вони затихли, стискаючи один одного в дужих обіймах. Лежали нерухомою купою, і ніхто не наважувався наблизитись до них. Тільки столочена трава випростувалась і червоні краплі скочувалися з стеблин...

Та ось ворухнувся хтось, повільно підвівся — це був Перегудя. Обвів очима місце поєдинку, знайшов уламок свого меча, довго йшов до нього, потім підняв, стиснув у руці й підняв над головою.

І радісним криком вітали його перемогу руська дружина, київський люд на вежах града.

А Перегудя дивиться на хана. Втома гне його донизу, рани вогнем печуть, але він тримається рівно, в очах іще жевріє завзяття:

— Не збороти, степовий хане, нашої сили! То що, триматимеш своє слово чи будемо битися? Чого мовчиш?..— Обернувся до Роська: — Гей, отроче, втлумач його по-їхньому!..

Молодий огнищанин умить опинився поруч з тисяцьким і переказав його слова ханові. А сам аж пританцьовує, обпікає степовика поглядом.

Почувши слова руського воєводи, Куря ледь утримався на коні. Схопився за свою криву шаблю. Та щось ніби під руку штовхнуло, бо зірвав її з пояса і кинув у траву.

— Відступлю од Києва!.. Піду в степи, не буду більше воювати Руської землі...

Від цих слів присмиріли печеніги, їх ніби і менше стало, бо збилися докупи. Тільки очима поблискують, а в них і невдоволена жадібність, і затаєний острах перед гострими мечами русичів. Роcько теж дивився на кочівників, переводив погляд з одного на іншого, сподіваючись натрапити на знайоме обличчя. Але хіба ж відшукаєш у такому товпиську того молодого степовика, з яким звела його лиха доля у ковиловому Дикому полі? Усі вони були однакові: вилицюваті, вузькоокі, з плескатими носами. Хотів покликати, уже й слова зібрав. Були вони не злі, а швидше гіркі й докірливі: «Де ти, Ільк? Навіщо приходив на мою землю? Чому не послухав свого батька? Я ж переказував тобі його волю в нічному степу, біля згасаючого вогнища. Бачиш, яка навколо мене сила. Не здужати вам нас, бо стоїмо на своїй землі! Озовися, Ільк! Я не хочу, щоб розійшлися ми ворогами, щоб затаєна лють гризла наші серця і носили ми на вістрях мечів смерть один одному».

Може, й покликав би, але Куря здибив коня, розриваючи йому вудилами губи, аж рожева піна впала на траву, загорланив щось гнівливе й погрозливе. Печеніги у відповідь загалайкали, але врізнобій і зовсім не грізно, ударили коней, зірвали їх з місця і зникли згодом, мов крізь землю провалились. Тільки ще довго там, де починався битий шлях, клубочилась хмара куряви, нагадуючи про грізну небезпеку, якої уникли кияни.

А з града назустріч княжій дружині вже йшли люди, сміялись і плакали, обіймали воїнів. Княгиня Ольга, хоч і квола, теж вийшла аж до брами. Стояла, обіпершись на палицю, оздоблену коштовним камінням, в оточенні бояр і челяді. В очах задума і тривожне очікування. Тільки одна вона дивилася у той бік, до попід обрієм ще диміла хмара куряви. Стара володарка ніби передчувала, що Руській землі ще доведеться зазнати багато лиха. Ще не раз топтатимуть пожні копита диких кочівників, палатимуть у пітьмі нічній хижі русичів, мов велетенські смолоскипи, кропитимуть невтішними слізьми степові шляхи бранці. Але бачила вона і руські полки, що стіною стають на захист свого краю...

Воїни побачили княгиню і рушили до неї. А біля брами — вир людський. Гамірно, голоси сплітаються, і радісний сміх перекочується у натовпі, Росько йде поруч з тисяцьким. Той тримає руку на його плечі, інколи спотикається і важко навалюється на хлопця.

Кияни вклоняються Перегуді, величають його богатирем усіх руських земель. Про хлопця, який крокує поруч з ним, перепитують один одного. Хтось упізнає огнищанина і голосно сповіщає:

— Це той отрок, що пробіг уночі печенізьке кочовище і привів дружину Претича нам на поміч!..

— Він порятував нас від загину...

— Нехай княгиня обдарує його!..

Росько схоплює ці слова, і гордість переповнює його груди. Ніяковів і поглядав спідлоба. Зустрічав вдячні погляди, а сам так хотів відшукати у натовпі знайоме обличчя. Щоразу, коли дівочий погляд падав на нього, серце шалено вигупувало в грудях...

Тисяцький зупинився перед володаркою, мовчки схилив голову.

Тихо промовила княгиня:

— Дяка і шана тобі, Перегудя, від мене і мого сина, князя київського Святослава, за те, що порятував чада його, а моїх онуків... І тобі, дружино вірна, і тобі, отроче з огнищанського роду, моє ласкаве слово...

Кинула погляд знову туди, де була хмара куряви, але вітер уже розвіяв її. Ольга вдоволено кивнула своїм думкам, повернулася й пішла в град. Слідом вливалися широким гомінливим потоком київський люд, дружинники. Росько теж подався за ними, похнюплений і засмучений, бо ніде не міг знайти своєї Літани. Розпач і туга охоплювали його від думки, що, може, її у граді зовсім немає, що уже ніколи не зустрінеться з нею. Не знатиме навіть, куди йти і де її шукати. Якою ж стежкою пішла вона у світи? І куди тепер проляже його стежина? Невже ніколи вони не зійдуться?

І раптом він зупинився, бо йому вчулося... Ні, ні, не вчулося! Справді його кликав голос, наймиліший у світі:

— Роськ-о-о-о!.. Роськ-о-о-о!..

Літана бігла до нього, і люди розступалися перед нею. А для Роська в цю мить увесь світ: сонце, небо, річка, дерева і град — умістилися в її

зеленкуватих очах. Схопили одне одного за руки так міцно, що ніякій силі було не роз'єднати їх.

— Ти дужо змарнів, Роську! І ти так довго йшов до мене!..— сказала вона.

— Бо неблизька була дорога...— відповів він.— Я пройшов усі наші землі. Але я подолав би ще стільки ж і однак знайшов би тебе. Тепер ніщо не розлучить нас. Ми збудуємо хижу над річкою...

— Збудуємо...— відгукнулась Літана, щасливо усміхаючись.— І щоранку над нею сходитиме велике й тепле сонце...

— Дивіться!.. Дивіться!..— почулися голоси.— Як їх багато! Тільки звідки вони дізналися, що небезпека минула?

Усі підвели голови — у небі летіла зграя птахів. Це поверталися до людських осель голуби, які полетіли з града, налякані вогнями пожеж і стрілами кочівників. Десь перечекали лиху годину й потягнулися додому. Тепер вони, як і люди, моститимуть знову свої гнізда...

А голуби кружляли і кружляли над градом, ніби викупуючись у сонячному сяйві.

ІНФОРМАЦІЯ

Сервіс **@print** пропонує наступні послуги:

- створення електронних книг у форматі pdf та djvu;
- літературне редагування російською та українською мовами;
- виправлення граматичних і синтаксичних помилок російською та українською мовами;
- переклади з російської на українську, з української на російську.
- верстка книг, журналів, газет и т.п.;
- художнє оформлення;
- дизайн обкладинки;
- реставрація зображень;
- комп'ютерний набір тексту будь-якої складності;
- сканування та редагування відсканованих книг.

www.at-print.blogspot.com